

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

V

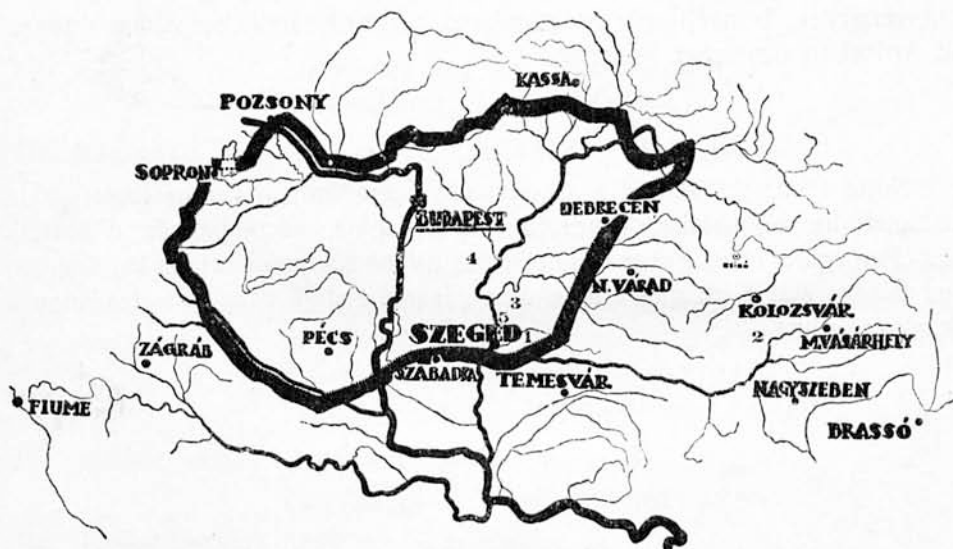
1929

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.

1. Ószentiván. Szőreg. 2. Nagynyed. 3. Hódmezővásárhely (Kopáncs). 4. Nyársapát. 5. Algyő.

SZEGED 1929.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire de arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIERS.

Dr. Banner János : <i>A görög pyraunos eredete. II.</i>	pag.	34 lap.
Der Ursprung des griechischen Pyraunos	„	46 „
<i>Az ószentiváni bronzkori telep és temető</i>	„	52 „
Die Ausgrabungen bei Ószentiván	„	79 „
<i>A szőregi La-Tène temető</i>	„	90 „
Das La-Tène Gräberfeld bei Szőreg	„	111 „
<i>Adatok a neolithkori lakóház kérdéséhez</i>	„	115 „
Beiträge zur Frage des neolithischen Wohnhauses	„	126 „
<i>Középkori emlékek a nyársapáti Templom- partról</i>	„	139 „
Denkmäler aus dem Mittelalter auf dem Kirchenhügel von Nyársapát	„	147 „
Dr. Bartucz Lajos : <i>A nyársapáti XV—XVII. századbeli ko- ponyákról</i>	„	148 „
Die Schädel von Nyársapát aus dem XV—XVII-ten Jahrhunderten	„	175 „
Dr. Buday Árpád : <i>Az u. n. thrák lovasisten és Rhésos király kérdéséhez</i>	„	1 „
Zur Frage des sog. thrakischen Reiter- gottes und des Königs Rhesos	„	14 „
Dr. Juhász László : <i>A görög pyraunos eredete. I.</i>	„	27 „
Der Ursprung des griechischen Pyraunos	„	43 „
Dr. Roska Márton : <i>Kelta sir Nagyenyeden</i>	„	82 „
Keltisches Grab bei Nagyenyed	„	87 „
Dr. Sebestyén Károly : <i>Az algyői templom</i>	„	132 „
Die Kirche zu Algyő	„	138 „

MISCELLANEA.

Dr. Buday Árpád: <i>Széljegyzetek egy régészeti cikkhez</i>	pag. 176 lap.
<i>Randbemerkungen zu einem archaeologischen Aufsatz</i>	„ 189 „
Dr. Sebestyén Károly: <i>Nyilatkozat</i>	„ 206 „
<i>A C. N. H. 59 szíglái</i>	„ 203 „

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Dr. Banner János: <i>Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára</i>	pag. 216 lap.
Dr. Bálint Alajos: <i>Magyarország régészeti irodalma 1928.-ban</i>	„ 210 „
Dr. Roska Márton: <i>Albert Kiekebusch: Das Königsgrab bei Seddin</i>	„ 208 „
<i>Hans Reinerth: Die Wasserburg Buchau</i>	„ 209 „

A kiadásért **dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató, felelős.

AZ U. N. THRÁK LOVASISTEN ÉS RHÉSZOS KIRÁLY KÉRDÉSÉHEZ.

Amikor „Az u. n. thrák lovasisten problémája” című fejtegetéseimet közreadtam,¹⁾ nem mulasztottam el kifejezni azt az aggodalmamat, hogy lehetnek olyan, e tárgy körébe tartozó emlékek és olyan azokra vonatkozólag megjelent feltevések, melyekhez nem volt módomban hozzájutnom. Az emlékek és a rájuk vonatkozó irodalom szétszórtsága mellett megtörténhetik az ilyesmi, ámbár — természetszerűen — igyekeztem lehetőleg mindent megszerezni.²⁾ Az alább elmondandók miatt szükséges erre hivatkoznom, megjegyezvén, hogy azóta sem csalódtam abban a feltevésemben, hogy az akkor nem, de azóta megismert emlékek sem befolyásolhatják akkor felállított következtetéseimet.

Nem csalódtam abban a számításomban sem, hogy következtetéseim ellenmondásokat fognak kiváltani. Tudtam, hogy vannak, akik évtizedeken át foglalkozván ezekkel az emlékekkel, azok kérdése valósággal személyes ügyükké vált. Világos, hogy ezek a szakemberek bizalmatlanul fogadnak minden, az ő nézetükkel ellenkező felfogást. Számítottam tehát arra, hogy még súlyos eszmecserék lesznek e kérdések felett, amikor álláspontomat védenem kell.

Ilyen eset állott elő most.

Prof. *Georges Seure*, a thrákiai emlékeknek ugyancsak alapos ismerője és magyarázója nem régen „*Le roi Rhésos et le Héros Chasseur*” címen tanulmányt írt a *Revue de Philologie*-ba,³⁾ melynek különlenyomatát szíves volt nekem megküldeni. Seure úr ebben a tanulmányában a

¹⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Travaux, II. (1926) és IV. (1928).

²⁾ U. o. II. (1926) 1. lap, 2 jzt. és 58. lap.

³⁾ Tome LIV. 1928. különlenyomat.

Strymon és Pangaios vidékéről való s a trójai háborúban elesett és ott eltemetett Rhésos király legendáját taglalja, akinek testét később elszállították és Amphipolisban eltemették, majd ott feltámadt és a rhodopéi nép hite szerint, mint lovasvadász élt az erdők mélyén.

Végső következtetését így foglalja össze:

„Megállapítható, hogy Rhésos király és a lovas istenség közt olyan ábrázolásbeli és elnevezésbeli egyezés van, mely megengedi, hogy a kettőnek legalább részben való azonosságára következtessünk és azt a feltevést, hogy ῥῆσος — akár nagy, akár kis betűvel — a thrák nemzeti heros egyik rituális jelzője, vagy egyik titkos neve. Természetes alapkövetelménye ennek az egyezésnek és az egész okfejtésnek az, hogy a domborúművek hosszú során ábrázolt vadász, — hazai istenség legyen.“⁴⁾

E megállapítás után így folytatja:⁵⁾

„A jelen cikk jelentőségét nagymértékben csökkentené az, ha bebizonyosodnék, hogy az u. n. thrák vadász nem lehet sem Rhésos király, sem valamely belföldi istenség. Épúgy tarthatatlanná válnának mindazok a fejtegetések és osztályozások, melyekkel annyiszor próbálkoztunk ennek a lovas istennek kultusz- emlékei terén magam, s előttem és utánam annyian mások.

Ez a kellemetlenség érne bennünket akkor, ha el kellene fogadnunk azokat a következtetéseket, melyeket legújabbán dr. Buday Árpád úr ad elő. Nem tudom biztosan, hogy ez a tudós vajon a lovas vadászra vonatkozó összes emlékeket ismeri-e. valamint mindazokat az (irodalmi) munkákat, melyek ezekkel, a még kevésbé megvilágított ábrázolásokkal foglalkoznak? Sem osztályozása, sem idézetei nem teszik azt a benyomást, hogy valamennyit számba vette és mindet elolvasta. Memoireja az u. n. thrák lovasra vonatkozólag arra a megállapításra jut: dass der auf den bezüglichen Denkmälern befindliche Reiter nicht die Gottheit selbst ist, sondern der Glaubige, der das Denkmal stiftet.

A gondolat, hogy a lovas nem az istenséget ábrázolja, hanem a felajánlót, a szó minden vonatkozásában eredeti (. . . est originale dans tous les sens du mot).

A részletes megvitatásnak nem ez a helye. Eléggé megvédem úgy a jelenlegi tanulmányt és az összes eddigi munkákat, ha sikerül kimutatnom, hogy ez a vélemény kevésbé helyt álló.

Világos u. i., hogy hasonló magyarázat csak akkor érvényes, ha az ábrázolások összességére alkalmazható. A felirat nélküliek mindenesetre vitathatók; már nehezebb a bizonyítás, mikor u. a. a lapon ott találjuk a lovast és olyan kétségbevonhatatlan istenségeket, mint: Hygieia, Aphrodité, Artemis, a nymphák. De amikor a felirat jön segítségül és a szöveg (dedicatio vagy sírfelirat) több dedikálót vagy ajándékozót nevez meg együttesen, vagy nő, — hogyan magyarázható, hogy a lovas mindig egyedül van, — és pedig hímnemű?

Azt hiszem, hogy ez az egyetlen megjegyzés elegendő arra, hogy ledöntse azt az épületet, melynek talán nagyobb a homlokzata, mint a tartalma (plus de façade que d'aménagement); s több benne a meglepő, mint az alaposság“.

⁴⁾ Idézett különlenyomat 24. lap.

⁵⁾ U. o. 25. lap.

Abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy Seure úr minden aggodalmára megnyugtató feleletet adhatok, tehát nincs okom alaptételemen változtatnom; sőt magának Seure úrnak, most szóban forgó értekezéséből fogok újabb támasztékokat meríteni annak igazolására. Be fogom bizonyítani, hogy az ő fejtegetései legalább is olyan mértékben alkalmasok az én alaptételelem támogatására, mint az ő végső következtetésére. A kettő u. i. egymást nem zárja ki, hanem annyi különbség van köztük — hogy az általa választott hasonlatánál maradjak — hogy az én elméletem a hellénisztikus vallási palotában egy nagy épülettömb, az övé ellenben csak egy szoba a görög vallástörténetében, melyet azonban szintén megérintett már az új kor szele, (hiszen Rhésos feltámadt és heros lett) — de gazdája még makacsul ragaszkodik a megelőző kor szelleméhez, s nem akar sehogy sem az új korszak felfogásával számolni.

Vegyük azonban rendre a megjegyzéseket.

Ami a bíráló megjegyzések *bevezető sorait* illeti, azokból világosan látszik, mennyire igazam volt akkor, mikor számítottam rá, hogy azok, akik eddig ezeknek az emlékeknek más irányú magyarázata mellett már lekötötték magukat, természetszerűen idegenkedéssel fogadnak olyan merőben új — s beismerem: merész — magyarázatot, mint az enyém. Anynyira természetes ez, hogy valósággal megbecsülletésnek veszem, hogy Seure úr, a legérdekeltebbek egyike, — kifogásainak legalább egy részét volt szíves előadni. Megjegyzem, hogy munkámnak nem az a legfontosabb eredménye, amit ő kipécéz, hanem — amint később rátérünk — egészen más; s ha ő neki a most felhozott ellenvetéseivel sikerülne is megdöntenie azt, aminek megdöntésére törekszik, — az én épületelemnek legfeljebb egyik oszlopát rongálta meg. amitől azonban a ház maga össze nem dőlne; legfeljebb egy új oszlopról kellene gondoskodni, — a façade alá.

Legelőbb a mellék-kérdésekkel végezhetünk. Seure úr *„nem tudja biztosan, hogy vajon az összes emlékeket és a vonatkozó irodalmat ismer-e?“* Magam nagyon jól tudom, hogy: *nem!* Ezt annál könnyebben bevallhatom most, mert egészen nyíltan megtettem munkámban is. Ugyanakkor azt is megmondom, hogy amikor az emlékeknek kétségtelenül nagyobb részét ismerem, nem valószínű, hogy az előttem ismeretlen néhány darab olyan lenne, hogy az ismertekből levonható következtetést lényegesen befolyásolná.

Ami pedig az irodalmat illeti, sokkal többet olvastam, mint amire hivatkoznom alkalmam volt; pl. Seure *„Types curieux“* sorozatát ismerem, de csak egyszer volt alkalmam hivatkoznom rá. Viszont ki mondhatja el magáról, hogy minden emléket és a rá vonatkozó teljes irodalmat — bármely nyelven és bárhol jelent legyen meg — ismeri!? Mindenesetre irígylésre méltó ember lehet. Tény azonban, hogy Seure úr egyetlen olyan emlékkal dolgozik, melyet én addig nem ismertem (20. lap), amely azonban inkább az ő szempontjából érdekes, mint az enyémből, bár ő nem veszi igénybe.

Tévedne tehát az, aki Seure úr sorait olvasva azt hinné, hogy én olyan látszattal léptem a nyilvánosság elé, hogy minden emléket és a teljes irodalmat ismerem, holott Seure úrnak nem az a benyomása; *tévedne azért, mert ez a benyomás teljesen megegyezik az én idézett vallomással.*

A továbbiakban vegyük rendre a bíráló megjegyzéseket.

Az első így hangzik: „A gondolat, hogy a lovas nem az istenséget ábrázolja, hanem a felajánlót, a szó minden vonatkozásban eredeti (est original dans tous les sens du mot)“. — Nem értem félre a mondat élet, azonban kénytelen vagyok elhárítani magamtól a „dícséretet“. Mert maga a gondolat igen régi, csak *ebben az alkalmazásban* az enyém. Mindnyájan tudjuk u. i., hogy szokás volt a klasszikus ókorban a halott sírján annak heroizált képét elhelyezni, mely nem protraitszerűen ugyan, de a halottat ábrázolja; sőt nem egyszer előfordult, hogy ez a szobornú valóságos isten-alak volt, pl. Apollon, Hermes, Priapos, stb. A szokás meg van úgy a tiszta klasszikus korban, mint a hellénizmus korában. Az általam a 19. képen bemutatott emléken írásban olvasható, hogy a heroizált Diogenest ábrázolja az emlék alján levő lovas. Már pedig Seure úr is megállapítja (33. lap), hogy *„le cavalier heroisé et le cavalier divinisé ne se distinguent guère, et le même tableau peut orner les temples et les tombeaux“*. Emlékeink teljesen igazolják azt a Seure-féle mondatot.

Nem én találtam ki azt az elméletet sem, amely minden valamire való kézikönyvben olvasható az áthéni akropoliszon talált, s a Kr. e. VI. sz. második feléből származó női szobrokkal kapcsolatosan. Ezekről azt hitték eleinte, hogy isten — vagy papnő — szobrok: a két lehetőség egymás mellett arról a feltevésről tanuskodik, hogy ha azok a szobrok papnők szobrai, a papnőket többé-kevésbé az istennő habitusában ábrázolták. Az újabban elfogadott magyarázat azonban abban állapodott meg, hogy e szobrok egyszerű fogadalmi ajándékok (votiva), melyeket a hívók a maguk helyettesítésére állítottak az istennőnek. És itt ugyancsak az az eset, hogy ezek a fogadalmi ajándékok a fogadalomtevőt ábrázolják, még pedig valamelyes mértékben az istennőhöz hasonlónak.

Ósi és általános szokás az is, hogy a gyógvító isteneknek szokták votivumként felajánlani hálából különféle testrészek plasztikus másolatait, amelyek — természetesen — szintén nem hű és tökéletes másolatai az illető testrésznek.

Mindezeket az állításokat nem én találtam ki, azokért én csak anynyiban vagyok felelős, hogy elfogadtam és alkalmaztam. És azért, hogy az alapelvet kiterjesztett értelemben alkalmaztam.

Nevezetesen így gondolkoztam: Az ismert emlékek nagyobb része, amelyek lelőhelyeit pontosan ismerjük, Asklepieionból került elő, vagy legalább is szoros kapcsolatot mutat Askleniosszal; közülük több ennek az istenségnek van szentelve.⁶⁾ Amiből önként kínál-

⁶⁾ Seure úr ezen az alapon bizonyos összeolvadást állapít meg. 20. lap, 2. izt.

kozik az a következtetés, hogy : tehát gyógyulásról van szó. Azzal a különbséggel, hogy most nem egyik vagy másik testrész beteg vagy volt beteg, hanem az egész ember, tehát azt a maga egészében ajánlotta fel tulajdonosa az istennek. Majd alább elő fogom adni részletesen ennek a gondolatmenetnek további részleteit. Most csak az ellen kívántam védekezni, mintha állításom „dans tous les sens du mot” eredeti volna. Mert csak az alkalmazása az; ebben pedig logikai hibát nem látok, az emlékek korának — a hellénizmus szellemének — viszont kifogástalanul megfelel.

Seure úr — fájdalom — az alkalmat nem találja megfelelőnek a részletek megbeszélésére. De nem is tartja szükségesnek a részletekbe való elmélyedést, mert azt hiszi, hogy ha egy tételemet megdönti, egész építményem összeesett. Felállítja tehát a fő tételt : *Hasonló magyarázat csak akkor érvényes, ha az az ábrázolások összességére alkalmazható.*

Folytatólagosan pedig megállapítja, hogy:

a) *a felirat nélküliek vitathatók;*

b) *nehezebb a bizonyítás, mikor ugyanazon a lapon ott találjuk a lovas és mellette olyan istenségeket, mint Hygieia, Aphrodité, stb.*

c) *hogy magyarázható meg az olyan eset, mikor a feliratos szöveg több személyt — vagy nőt — nevez meg, az ábrázolás ellenben mindig egy lovas mutat és pedig mindig himneműt.*

Elfogadom a fő tételt, s ennek következtében igyekszem megfelelni a részletes ellenvetésekre.

Az első (a) magától elesik, tehát a másodikkal (b) kezdem.

Azt a gondolatot, hogy a lovas nem más, mint az emlék felajánlója épen ezek az emlékek (első sorban az én osztályozásom szerinti a—b. al-osztályba tartozók) adták nekem. Láttam azt, hogy egész sor olyan emlékün van, melyeken a feliratos rész a legkülönbözőbb istenségek neveit tartalmazza, még pedig dativusban, tehát olyan értelemben, hogy a tábla neki vagy nekik szóló votivum. Ha a táblán nem volna alakos ábrázolás, — nem lett volna feltűnő.⁷⁾ De minthogy a lovas ábrázolás ott van, meg kellett állapítanom, hogy a szöveg és az ábrázolás között semmi látható összefüggés nincs. Azt u. i. sohasem hallottam még, hogy Asklepiost, Hygieiát, Apollont, Silvanust stb. ilyen módon ábrázolnák. — Kétségtelen, hogy a közhasználatban ez az ábrázolás úgy szerepel, mint thrák lovas-isten. De hogyan jut egyik isten ahhoz, hogy egy másik istennek ajánlják a képét?! Pláne azzal a gesztussal, hogy áldoz azoknak. Mert itt erről volna szó, nem pedig arról az épen nem ritka esetről, hogy valamely istenség szobrát stb. egy másik — rendesen rokon sajátosságú — istenség templomában helyezik el, mikor az istenek synoikoi, synneoi. Világos, hogy itt elháríthatatlan nehézség van, ha az ábrázolást istenábrázolásnak vesszük.

⁷⁾ Legfeljebb úgy jártam volna el, mint Seure úr, aki — előttem reitélyes okból — a munkája 34. lapján 5. sz. alatti oltárt Rhésosnak tulajdonítja.

A kérdésnek ebben a stádiumában jutott szerep a 12. képen bemutatott emlékeknek. Ezen u. i. a lovason kívül Asklepios és Hygieia is ott vannak; utóbbiak egy oltár mellett állanak, míg a lovas az oltárfelé közeledik, s jobbában áldozati kenyeret nyújt előre. Felirat nincs az emléken, de nem nehéz az ismert szkéma szerint megszerkeszteni a következőképen: *Asklepio et Hygieiae aliquis (votum soluit)*, illetőleg ugyezi görögül fogalmazva. Tehát három személyről lehet szó. Az, hogy melyik Asklepios és melyik Hygieia, — nem kétséges. A harmadik — a lovas — tehát nem lehet más, mint az a bizonyos *aliquis, qui votum solvit*, vagyis a fogadalomtevő.

És itt térjünk vissza a már említett votiv-kezekhez, lábakhoz, stb. Ezekben is fordulnak elő istennevek, s amellet felajánlók nevei, — de soha senkinek sem jutott eszébe, hogy azokat a lábakat, kezeket ne a felajánlóéknak, hanem az istennek nyilvánítsa.⁸⁾ Azt viszont már elébb kifejtettem, hogy ezeknek az u. n. lovas-emlékeknek korában az emberek igenis fel szokták *magukat* ajánlani a θεὸς οὐρήν-nek, aminthogy — láttuk — megtették elébb is. Seure úr is említi, hogy Rhésos csak azokkal érintkezett, akik vele éltek együtt, a többi embertől elvonultan. — Lehet, hogy ez az én okoskodásom merész és meglepő, de logikai hiba nincs benne, sem olyan tárgyi okot nem látok, ami miatt az meg ne állhatna. Ellenben megerősíti a kubáni kerületben talált aranykehelynek az az ábrázolása, melyvel kapcsolatosan hangsúlyozottan megismételtem állításomat, s melyhez Seure úr a maga megjegyzéseit fűzi.

Már most ebből a konkluzióból természetesen következik, hogy az olyan — vagyis az összes többi — esetekben, mikor az ábrázolás csak a lovast mutatja, az ábrázolásban a fogadalomtevőt kell látnunk. Az istenséget u. i. nem láthatjuk, mert a feliratos szövegek Aphroditét, Apollont, Artemist, Asklepiost, Kybelét, Dionysost, Hadeszt, Herát, Heraklest, Hermest, Zeust, stb., stb. istenneveket említene, mind olyanokat, akiket nem szokás lovon ábrázolni, legalább eredeti alakjukban nem; *de különben is furesa volna, ha mindezeket az isteneket azonos módon ábrázolnák.*⁹⁾ Ekkor jön újabb segítségünkre a 4. (és esetleg 11.) képeinken közölt emlék. Itt a lovas a szamothrákéi kabir-kultusz jelvényét viseli, tehát az ábrázoltnak a mysztériumokkal való kapcsolatára kell következtetnünk belőle. Ebben a szellemben magyarázom a plovdivi múzeum nevezetes háromfejű lovasát is,¹⁰⁾ valamint azokat az emlékeket, melyeken a lovas fel-

⁸⁾ Kivételek a fület ábrázoló táblák, melyek — mint Weinreich szellemesen kimutatta — az epékoos (meghallgató) istennek áldoztattak; de szintén bármelyik istennek.

⁹⁾ Vagy ha igen, akkor az azt jelentené, hogy a név meglehetősen mellékes; hogy itt egy henotheisztikus vallásos felfogással van dolgunk, melyben a lényeg az *Isten*, a többi másodrendű, s hogy minek nevezik azt, különféle okok határozzák meg. S ez bele is illik az én okoskodásomba. Csakhogy bármennyire igaz ez, nem szabad elfeledkeznünk a 12. képen közölt emlékről és kubáni társáról, melyek azt mondják, hogy a lovas = a felajánló.

¹⁰⁾ Arch. Anz. 1926. (XLII.) 20—21. lap.

emelt jobbájával a benedictio latina gesztusát utánozza; ilyen kezeket tudvalevőleg Sabazios hívei szoktak felajánlani. Miért és hogyan? Azért, mert gondolatmenetünk és az emlékek formái fejlődése során eljutottunk a misztériumok világába. Ott pedig az a fontos, hogy *a hívő egyesüljön a maga istenével, hogy felvegye annak a képét*. Akik ezeket az emlékeket felajánlották, azok a maguk megváltójának képében tették azt.

Ez az okfejtés, véleményem szerint, teljesen megfelel annak a kornak, melyből az emlékek zöme származik és egyúttal szemlélteti úgy a külső, formai, mint a belső, tartalmi fejlődést is. Bizonyítékai és megátámasztói azok az emlékek (13., 17., 18., 39—41. képeim), melyeken a misztériumokra utaló ábrázolások is vannak s amelyeket Seure úr egyszerűen „mitraizálóknak“, „orientalizálóknak“ nevez anélkül, hogy bővebben foglalkozna velük, s megmagyarázná, hogy milyen módon tartoznak mégis az ő fejtegetései körébe? Az én okoskodásom körébe egészen jól beletalál ez a csoport is, amint kifejtettem.

Gyakran fordul elő az ezen emlékeken szokásos ábrázolási mód katonák síremlékein, aminthogy a votivumok felajánlói legtöbbször kétségtelenül katonák. Nem kétséges, hogy az ilyen katonai emlékeken a heroizált halottat ábrázolja a kép, a 19. képeken bemutatott emlék és társai szellemében. Még pedig gyakran arcképszerűen, ami ebben a korban nem meglepő, mivel az egyiptomi befolyás nagy, az egyiptomi halotti kultuszban viszont az arcképszobrászatnak fontos szerepe van.

De fordul elő síremlékeken (sztéleken és szárkokofágusokon) maga az a tábla, amelyet votivumként ismerünk. Erre nézve idéztük Seure úr nézetét, melyet kiegészíthetünk azzal a véleménnyel, hogy a tábla ilyenkor sem más, mint a 19. képünkön bemutatott emlék alján látható ábrázolás, amelyről a sírfelirat mondja, hogy az Diogenész heros. Az, hogy a tábla külön van-e feltéve az emlékre, avagy az emlék megfelelő része van táblaszerűen kiképezve, nem lényeges.

c) *Most jön a harmadik* — Seure úr által nyilvánvalóan legfogósabbnak szánt — *kérdés: Hogyan magyarázom meg azt az esetet, mikor a feliratos szöveg több személyt nevez meg dedikálóként, vagy pedig nőt, — az ábrázoláson pedig csak egy lovas van, s az mindig himnemű?* — A feleletet megkönnyítette, helyesebben határozottabbá tette volna, ha azt valamely pontosan megjelölt emlékekkel kapcsolatosan tenné fel. Mert én csak egy emlékre emlékszem (s annak feliratos része hiányos) olyanra, melynek felajánlói többen vannak; olyanra, amelyen nő szerepelne dedikálóként, egyre sem emlékszem. Az első a Glava Panéga melletti szentélyből került ki s felirata ez: Silvano Sancto ex vico Longinopara | heredes Eftecenthi Coci Kár, hogy a feliratos szöveg vége hiányzik, mert ott esetleg meg lett volna az ok is, amiért ezt a táblát felajánlották; pl. *ex testamento, ex hereditate, ex visu, stb.*, amikor nyilvánvaló volna, — ami így is valószínű — hogy az örökösök ezt a táblát nem magukért, hanem az örökhagyóért állították. — Hasonló és elfogadható magyarázat lehet-

séges más, esetleg előforduló ilyen emléknél, amelyet azonban nem ismerek.

De ha *egészen elvontan, mint lehetőségről beszélünk* a nélkül, hogy magára az emlékre hivatkoznánk, gondoljunk azokra a votivumokra, melyeken a feliratos szövegben a családfő szerepel felajánlóként ilyen formulával: *pro se et suis, pro salute eius et suorum*, *ὕπὲρ ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ τῶν ἑαυτῶν πάντων*, stb., stb.; sírfeliratokon a *sibi et suis*, stb. formula adja meg a jogot arra, hogy csak egy személy szerepeljen az emlék állítójaként.

Azonkívül hivatkozhatunk itt egy Seure úr által közölt emlékre (34. lap, 5. kép), melyen oltár van ábrázolva úgy, mint a most szóban forgó emlékeken, csak hogy a lovas nélkül. Seure úr azt mondja, hogy az a rhodopéi Rhésos-oltárt ábrázolja, melyről Philostrates tesz említést. De ha a mi emlékeinken szereplő lovas azonos Rhésossal, akkor miért nincs rajta ezen az oltáron a lovas? Azért, mert a lovas nem Rhésos és nem valami más istenség, hanem a felajánló. Minthogy pedig hárman vannak felajánlók, — tehát elmarad a fogadalomtevő ábrázolása, s megelégszenek a névszerinti felsorolással. Annál inkább, mert úgy látszik, egyiknek sem volt jogcíme arra, hogy mindhármuk nevében tegye meg az ajánlást.

Marad végül az eset, *amikor egyetlen nő* a felajánló. *Kérdem, hogy tényleg van ilyen eset?* Mert én ismerem ugyan olyan ábrázolást, ahol nő lovon ül,¹¹⁾ az azonban felirat nélküli, s az ábrázolást Eponának mondják. Egy másik, a szófiai múzeumban őrzött ép és egy nagyon rongált emléken viszont valami szarvasfélén ül női alak. Ezt Artemisnek (Dianának) mondják. Ezeknél az emlékeknél azonban nem is egészen bizonyos, hogy a női alak a szarvason ül. Van u. i. a preslavi múzeumban egy domborúműves lap, melyen Artemis a szarvas előtt áll. Ez az emlék feljogosít arra a feltevésre, hogy amikor azon ülőnek van rajzolva, vagy látszik, — a kőfaragó tévedésével van dolgunk.¹²⁾ *Mindenesetre fontos körülmény, hogy nem tudunk olyan női síremlékről sem, amelyen lovasnak volna ábrázolva a halott.*

Ha tehát valahol, úgy itt indokolt megvárnunk azt, amikor a probléma tényleg felmerül, hogy annak körülményeihez keressük az alkalmas feleletet.

*

Ezekben kívántunk felelni Seure úr aggodalmaira, illetőleg kifogásaira. Most már az olvasó-szakemberek dolga eldönteni, hogy vajjon sikerült-e eléggé megvédenünk azt a façadot, melyet Seure úr ezzel az egyetlen megjegyzésével ledöntöttnek nyilvánított. Mi azt hisszük, hogy sikerült.

¹¹⁾ Fundberichte aus Schwaben, N. F. II. (1924.) pag. 24. Fig. 19.

¹²⁾ Dobruszky, i. m. 61. kép, 83. lap; Bull. Bulg. 1926—27. pag. 95. Fig. 45.

De akár sikerült, akár nem, abban semmi kétségünk, hogy maga az épület szilárdan áll. Fundamentumát így fogalmaztuk meg: „... *tévedés ezekben az emlékekben valamely speciálisan thrák nemzeti istenség ábrázolását látnunk. Akkor járunk el helyesen, ha azokban a korokra jellemző Udvozító keresésnek sajátos, az északi Balkánon kialakult és onnan részben távolabbi területekre is elkerült megnyilvánulási formáját látjuk*”. Munkánk főeredményének épen azt tartjuk, hogy sikerült ezeket az emlékeket végre a keletkezési korok szellemének megfelelően magyaráznunk, s ezzel kiemelni abból a stagnálásból, ahol egy vagy több részletet többé-kevésbé sikeresen magyarázgattak, de az emlékekkel, mint összességgel nem tudtak mit kezdeni. *Nekünk ez a fontos*; s az, hogy ez olyan magyarázat, mellyel az összes emlékek megmagyarázhatók, mint azt nagyon részletesen ki is fejtettük. És megmagyarázható az a nagyon sok fejtőrést okozott jelenség, hogy ugyanolyan ábrázolást a legkülönbözőbb nevű istenségeknek ajánlanak fel.

Seure úrnak, ha ezt az épületet meg akarja dönteni, akkor első sorban azt kell bizonyítania, hogy ezek az emlékek *mind* a thrák nemzeti istenre, vagy az ő Rhésosára vonatkoznak; mert ő vele szemben is fennáll az a követelmény, hogy „Hasonló magyarázat csak akkor érvényes, ha az ábrázolások összességére alkalmazható”. Már pedig ő maga sem kívánja azt ilyen terjedelemben alkalmazni, mikor „egy részleges azonosságra való következtetést és azt a feltevést” tartja „megengedhetőnek, hogy a ῥῆσος — nagy betűvel vagy kicsivel — a thrák nemzeti heros egyik rituális jelzője vagy titkos neve”.

Mivel támogatja ezt? Azzal, hogy a Rhodopé vidékén tiszteltek egy olyan — Rhésos nevű — lovast, aki vadász és pedig agarászó vadász volt, s aki az erdő mélyén lakott, az emberek közül csak azoknak mutatkozva, akik elvonultan, az erdőkben elrejtőzve élnek. *Neve egyébként nem fordul elő egyetlen emléken sem*, s ő nem is várja, hogy leírva olvassa ezt a rituális nevet. Sőt még azt az egyetlen esetet is visszautasítja, amit Picard úr felajánl, ha nem is biztosként, de lehetőségként. (20—21 lap.) Visszautasítja azért, mert az ábrázolt nem vadász. Ő tehát csak azokat az emlékeket hajlandó Rhésossal kapcsolatba hozni, melyeken a lovas vadász jellegű, vagyis azokat, melyeket mi a B. csoportba soroztunk.

Az a kérdés, hogy lehetséges-e ezeknek az emlékeknek az általa kívánt elkülönítése a másik csoporttól, vagyis azoktól, melyeken a lovas nem vadász, hanem egyszerűen lovas, aki jobb kezében kalácsot, poharat vagy rhytont tart? — Úgy látszik, hogy nem, mert Seure úr megenged olyan egyezést, mely szerint ῥῆσος ἵππος = ῥῆσος ἵππος. Már pedig ῥῆσος jelzővel a nem vadász lovas is előfordul. Ezzel szemben a két csoport megfelel annak a követelménynek is, amit Seure úr a 23. lapon állít fel: hogy ugyanabban az időben, ugyanazon a helyen lettek légyen felállítva. A csoportok tehát összetartoznak.

A szentélyt, melyben állottak Seure úr a Rhésosénak mondja, s azt állítja (20. lap), hogy ez a Rhésos összeolvadt Asklepioszal. *De mi bizo-*

nyitja ezt az összeolvadást? Ha ilyen összeolvadt istenségről van szó, akkor hogyan lehetséges az, hogy a szentélyben előfordulnak egymás mellett kizárólag Rhésos-ábrázolások (ő t. i. a lovasvadászt annak tartja) és kizárólag Asklepios (+ Hygieia, Telesphoros) — ábrázolások, vagyis: mi a magyarázata annak, hogy egyetlen eset kivételével (az én idézett 12. képem) ezek az összeolvadt istenségek mindig külön fordulnak elő, s egyiknek ábrázolásán sincs nyoma valami olyan vonásnak, mely a másikéből kölcsönözöttnek tekinthető?

De van más baj is. Seure úr a 8. lapon ezt a követelményt állítja fel: „Visszatérve Rhésosra, világos, hogy a megvizsgálandó bizonyítékok nem lehetnek bizonyító erejűek másra, mint keletkezésük korára és arra a területre nézve, mely körül összpontosul a legenda, t. i. a Pangaios és Strymon vidékére“. Helyes. Azonban az általa Rhésos számára lefoglalt emlékek nem ott, hanem legfeljebb annak közelében kerültek napfényre. Sőt néha nagyon is messze, pl. Daciában, Pannoniában, Délolaszországban, Anatoliában. — A Daciában és Pannoniában előkerültekről lehet azt mondani, hogy thrákiai katonák vitték magukkal. De ezzel szemben jogos az ellenvetés, hogy thrákiai katonák más nyugati tartományokban is állomásoztak, miért nem vitték oda is el?! A másik két területre még ez a katona-elmélet sem alkalmazható. — Ezek volnának Seure úr bizonyítékai arra, hogy az emlékek helyi, thrák nemzeti jellegű istenségekre vonatkoznak.

Most áttérünk azokra az adataira, amelyek a mi okoskodásunkat támogatják. Rhésost egyebek közt így jellemzi: „A helyi hit szerint a Heros, kinek csodálatos vadászatairól énekelnek s akinek védő és megelőző (profilaktikus) hatalma van, a hegység valamely zugában él. Hívei azonban ugyanakkor azt is tudják, hogy csontjai amphipolisi heroonjában vannak eltemetve. Arra kell tehát gondolni, hogy *feltámadt* (14. lap)“. Majd tovább: „... a lovas csak azokkal köt ismeretséget, akik elszánták magukat arra, hogy a többi embertől elvonultan éljenek az erdőben. Jelenléte sohasem test szerinti, hanem csak jelekből lehet arra következtetni“. — Mindez arra vall, hogy Rhésost üdvözítőként tisztelték ezen a vidéken, még pedig a Kr. u. III. sz. elején. De nem volt mindig ilyen jellegű. Hiszen annak idején megölték Trójánál, s évszázadokig volt eltemetve ott a nélkül, hogy feltámadt volna, s az athéniek (Kr. e. 437. után) mint halottat szállították és temették el Amphipolisban. De itt sem azonnal támadt fel, mert hiszen Cicero szerint nincs kultusza. Később azonban — (mikor a kor szellemének szüksége volt arra, hogy feltámadjon és *σωτήρ*-ré legyen) — feltámadt és van már kultusza is.

Ennek megfelel a bithyniai és a thrákiai, ide tartozó legendák közti eltérés s az, hogy az utóbbi a fiatalabb (8—9. lap). Ebben a korban a Rhésos *király* és *héros* közti összefüggés sem okozhat gondot, mert a hellénisztikus király heros is. — A hellénizmus szelleme keletről terjedt nyugatra, Kisázsziából jött át Európába. Az általam és Seure úr által hangoz-

tatott közlekedési okok magyarázzák meg a Rhésos-legendák egyes változatait és e változatoknak más legendákhoz való viszonyát. (11—12. lap).

És itt válik alkalmosszerűvé egy másik észrevételünk. — Seure úr u. i. egyes ábrázolásokhoz ilyen megjegyzéseket tesz:

a) „Mindenesetre a thrák lovas reliefek mithriácizáló sorozatához tartozó állatokkal van dolgunk“. (27. lap, 6. jzt. Az utolsó 2. sor.)

b) „A keletieskedő sorozathoz tartoznak (t. i. azok az emlékek), melyeken az oroszán nem annyira vad, az isten által üzőtt állatként szerepel, hanem háziállatként, mely az istenség számára dolgozik, mint kutya-helyettes, ill. a kutya-falka tagja“. (29. lap, 4. jzt., utolsó bekezdés.)

c) „A deus magnus jelző sohasem fordul elő a thrák lovassal kapcsolatosan. Az a két eset egyike, mikor *θεός μέγας* lovas istenségre alkalmaztatik, a Pontus Euxinus mellett (Odessos) tisztelt Darzelates, Darzalites, Darzalas; a másik — érdekes találkozás — Heron egyiptomi istenség, aki nagyon közel áll a thrák lovashoz“. (22. lap.) — Mindezt pedig elmondja azzal kapcsolatosan, hogy a Picard úr által Rhésos ábrázolásnak tulajdonított Philippi-környéki lovasemléket nem hajlandó Rhésosra vonatkozásnak elismerni.

Azért fontos ezekre rámutatni, mert az a—b) alatti vonások semmiesetre sem az ábrázolásnak helyi, thrák nemzeti volta mellett szólanak, hanem az általános hellénisztikus szellem képviselői az emlékeken. Épenúgy, mint az általam a 18., 38., 39., 40. és 41. képeken közölt emlékeken a lovas által eltiport emberi alakok, meg egyéb ábrázolások.

A 38. képen ábrázolt emléket Belgrádban őrzik, s ha állítólag Görögországból került is oda, bizonyos, hogy közeli rokona a 37. képen bemutatottnak, mely a Glava Panégától származik. A 38. képen látható emlék után pedig csak bővebb a 39. képen látható sarmizegethusal töredék; ennek meg a 40. képen látható a testvére. — Mindezeket (a 38—40. képen láthatókat és analogonjaikat) nem hiszem, hogy el lehetne idézni azzal, hogy a thrák lovasreliefeknek mithraizáló vagy a keletieskedő sorozatához tartoznak, mert ez az állítás színigazság ugyan, de nem magyaráz meg semmit, legkevésbé azt, hogy mit keresnek azok egy helyi jellegű thrák nemzeti istenség ábrázolásain?!

A c) alattiban fontos annak megállapítása, hogy nemcsak Rhésos, hanem más istenségek is ábrázoltatnak lovasnak s ezek közt „Heron egyiptomi istenség nagyon közel áll a thrák lovashoz“. Ez több, mint „érdekes találkozás“, mert nem véletlen dolga, hanem természetes. Együttal azonban a „lovas“ thrák nemzeti jellegének megcáfolója.

Azt hiszem, hogy most már összefoglalhatom azt, amit a fentiekben kifejtettem.

Mindenek előtt hiszem, hogy sikerült megvédenem, vagy legalább is alaposan megindokolnom azt, hogy a szó *nem* minden vonatkozásban eredeti az a gondolat, hogy a lovas nem az istenséget személyesíti meg, hanem a felajánlót. A tiszta igazság érdekében meg kell itt említenem, hogy ezt az állítást az 1—14. képeimen bemutatott emlékeimre vonatkoz-

tatom, mikor a 25. lapon ezt mondom: „Mi tehát az emlékeknek ebben a két alosztályában nem látunk mást, mint a klasszikus görög síremlékek egyik típusának votivumként való alkalmazását, melyet vagy változatlanul vagy kisebb-nagyobb átalakítással a legkülönbözőbb istenségeknek ajánlottak fel. A lovasban magában — az utolsó esetet kivéve — sohasem lehet még átvitt értelemben sem, a megtisztelt istenséget látnunk, hanem magát a fogadalom tevőt vagy ierovót“. Az első mondat ellen nem emelhető kifogás. Nemcsak az általam az idézett helyen folytatólagosan felhozottak támasztják meg kellően, hanem Seure úr is azt az elvet vallja, hogy: a heroizált lovas semmiben sem különbözik az istenített lovastól, tehát ugyanaz a tábla díszítheti a templomot és a sírt“. Ebben tehát egyetértünk. Ellenben nem ért velünk egyet Kazarow úr, egy újabban megjelent közleményében.¹³⁾ Erre majd visszatérünk. Egyelőre Seure úrral ebben a kérdésben egyet értünk.

Meg kell tehát értenünk egymást a második mondatban is, melynek két állítása van: az egyik az, hogy nem láthatjuk a lovasban a megtisztelt istenséget. — Azokon az emlékeken u. i. amelyeken Aphrodité, Apollon, Artemis, Asklepios, Kybelé, Hades, Hiera, Herakles, Hermes, Nymphák, Zeus szerepelnek megtiszteltekként, — nyilvánvaló, hogy a lovas nem ábrázolhatja őket, még átvitt értelemben sem. — Dehát kit? — térünk át a mondat második felére. Itt segítségül jön a 12. képmen bemutatott emlék, melyet fennebb már részletesen tárgyaltunk ebből a szempontból, s még inkább a 14. képmen bemutatott, hol a lovas fiatal Dionysosnak van ábrázolva, az emlék állítóját viszont Dionysiosnak hívják.

Ezek olyan tények, amiket nem lehet pusztá tagadással elintézni. S csak az a kérdés, hogy van-e hasonlóan kényszerítő ok arra, hogy ne lássuk a többi emlék lovasában is ugyancsak az emlék felajánlóját? Amint láttuk egyetlen ilyen ok sincs. Nem ilyen az sem, hogy a Rhodopé vidékén volt egy Rhésosnak nevezett heros. Nem pedig azért, mert ez csak név szerint, látszatra thrák nemzeti heros; valójában — mint az imént kimutattuk — egy hellénisztikus *σωτηρ* heros, akit azon a vidéken épen Rhésosnak hívtak. Hogy is mondja a Szent Hippolytusnál közölt pogány himnus: „... Rhea követe, oh Attis! Téged a szyriaiak Adonisnak, Egyiptom népe Osiris királynak hív; Mén égi szarvának a görögök bölcsessége, stb., stb.“ Egészen jól beleillenek, hogy: Rhésos királynak a Rhodopé vidékén lakók ...

*

Amint ebből is kitetszik, eszem ágában sincs Seure úr munkájának akár alaposságát kétségbe vonnom, akár tagadnom azt, hogy a Rhodopé vidékén tiszteltek egy ott Rhésosnak nevezett herost a Kr. u. III. sz. elején. Engem nem befolyásol az sem, hogy Cicero szerint ennek a herosnak nem volt saját kultusza; mert attól, hogy Cicero korában nem volt, lehetett a Kr. u. III. sz.-ban. Azt azonban, hogy a szóban forgó emlékeknek

¹³⁾ Klio, Bd. XXII. Heft 3.

a vadász-jellegű csoportja erre a Rhésosra vonatkoznék, — nem fogadhatom el, *mert ezt semmi sem bizonyítja*. Ellenben tény az, hogy ezek a vadász-jellegű ábrázolások szoros kapcsolatban vannak azokkal, amelyek nem vadász jellegűek, s *mindkettő* visszavezethető a Kr. e. V. sz.-beli görög síremlékekre.

Minthogy ezek szerint az én elméletem, melynek első pontja az, hogy ezek az emlékek nem thrák nemzeti herost ábrázolnak, minden eddig ismert emlék megmagyarázására alkalmas, tehát megfelel a Seure úr által felállított, de a dolog természetéből is folyó követelményeknek, az ő elmélete viszont csak az emlékek egy részére alkalmazható, de azokra is csak feltételes móddal, — minden okom meg van, hogy épületemet szilárdan állónak ítélem. Hiszem, hogy ezek után az eddig kételkedőket is sikerült meggyőzőm.

Mindenesetre szükséges azonban ehhez az, hogy a kérdésnél ne kizárólag filológiai módszert alkalmazzunk, hanem az emlékeket, mint az emberi szellem fejlődés-történetének tanubizonyságait is mérlegeljük, vagyis abba az általános eszmekörbe állítsuk, amely keletkezésük korában uralkodott.

*

A mai postával vettem kézhez Kazarow úr lekötelező figyelméből annak a cikkének különnyomatát, mely a Klio, Bd. XXII. Heft 3-ban jelent meg, a 232. s köv. lapokon: „*Das Heiligtum des thrakischen Heros bei Diinikli*“. A közölt emlékek közt egy sincs, amely az elmondottakat befolyásolná.

A cikk befejező részében megemlékezik az én elméletemről is. Onnan látom, hogy — úgy látszik — N. Vulić úrral egy véleményen vagyunk; fájdalom, az ő cikkét nem ismerem. Ugyancsak onnan értesülök arról, hogy Prof. Zebelew úr egy Kazarow úrhoz intézett magánlevélben felfogásom ellen nyilatkozik.

Kazarow úr az én elméletemről nem nyilvánít véleményt. Aligha csalogdom azonban, ha őt is ellenfeleim közé sorolom ebben a kérdésben. Vulić úr véleményét u. i. nem fogadja el. Ezt a véleményt így foglalja össze: N. Vulić is azt hiszi, hogy ezek a reliefek nem valami thrák nemzeti istenséget ábrázolnak, hanem a heroizált halottat; a kultusz és az ábrázolási mód valószínűleg Görögországból került Thrakiába. Kazarow úr hozzáfűzi: „Világos azonban, hogy ez a feltevés csak a síremlékekre talál, de a votívumokra nem“. Fájdalom, nem találjuk ennek a tagadásnak indokolását. Holott engem nagyon érdekelne, mert tudvalevőleg fennebb Seure úrral meggezveztünk abban, hogy: *le même tableau peut orner les temples et les tombeaux*.

(Szeged, 1928. dec. 31.)

Dr. Buday Árpád.

ZUR FRAGE DES SOG. THRAKISCHEN REITERGOTTES UND DES KÖNIGS RHÉSOS.

Als ich meine Erörterungen über „*Das Problem des sog. thrakischen Reiters*“ veröffentlichte,¹⁾ hatte ich nicht versäumt meiner Besorgnis Ausdruck zu geben, dass es wohl diesbezügliche Monumente und Hypothesen geben könne, welche ich nicht Gelegenheit hatte zu erkennen. Infolge der Zerstreutheit der Monumente und der diesbezüglichen Litteratur kann soetwas leicht vorkommen, obwohl ich natürlich trachtete möglichst alles anzuschaffen.²⁾ Wegen der weiter unten folgenden Erörterungen fand ich es für notwendig mich darauf zu berufen, mit der Bemerkung, dass ich mich auch seitdem nicht in meiner Voraussetzung täuschte, dass die damals mir unbekannten, aber seitdem bekannt gewordenen Monumente meine damals gezogenen Schlüsse nicht beeinflussen können.

Ich täuschte mich auch darin nicht, dass meine Folgerungen Widersprüchen begegnen werden. Ich wusste, dass es wohl manche gibt, die sich mit diesen Monumenten schon seit Jahrzehnten befassen, somit die Frage sozusagen ihre persönliche Sache geworden ist. Natürlich empfangen diese Fachmänner misstrauisch alles, wass ihre Auffassung widerspricht. Ich rechnete darauf, dass diese Fragen noch einen schweren Ideenaustausch verursachen werden, und ich meinen Standpunkt zu verteidigen gemüßigt sein werde.

Ein solcher Fall ist der gegenwärtige.

Prof. Georges Seure, gründlicher Kenner und Deuter der thrakischen Monumente publizierte unlängst unter dem Titel „*Le roi Rhésos et le Héros Chasseur*“ eine abhandlung in der „*Revue de Philologie*,³⁾“ wovon er gütig war mir einen Sonderabdruck zu senden. Herr Seure behandelt in dieser Abhandlung die Legende des aus der Gegend von Strymon und Pangaios gebürtigen und im trojanischen Kriege gefallen und dort be-

¹⁾ Arbeiten — DOLGOZATOK — Travaux, II. (1926) und IV. (1928),

²⁾ L. c. II. 1926. S. 58.

³⁾ Tome LIV. (1928).

grabenen Königs Rhésos, dessen Leiche später exhumiert und in Amphipolis wieder bestattet wurde, dann aber auferstanden ist und nach dem Volksglauben von Rhodopé in der Tiefe der Wälder als Reiterjäger weiter lebte.

Seine Endfolgerung ist wie folgt:

„On constate, entre le roi Rhésos et le Dieu Cavalier, une communauté sculpturale et épigraphique qui permet de conclure à une partielle identité, et de soupçonner que ῥήσος avec ou sans majuscule, était l'une des épithètes rituelles ou l'un des noms secrets du Héros National Thrace. Bien entendu, à la base de ce rapprochement, et comme support de toute la démonstration, il y a ce postulat que le Chasseur, figuré et nommé sur une si longue série de reilefs, est un dieu du pays“. ⁴⁾

Nach dieser Festsetzung setzt er also fort:⁵⁾

„La portée du présent article serait considérablement diminuée s'il était prouvé que le prétendu Chasseur Thrace n'a jamais pu être ni le roi Rhésos, ni aucune divinité indigène. Du même coup deviendraient caduques les remarques et les essais de classification que j'ai souvent essayé de faire (et tant d'autres avant ou après moi) sur les monuments cultuels de ce Dieu Cavalier.

Cette mésaventure nous arriverait fatalement s'il fallait adopter les récentes conclusions proposées par M. le Dr. Árpád Buday. Je ne suis pas sûr que ce savant connaisse tous les monuments du Dieu Chasseur, ni tous les travaux auxquels a donné lieu cette représentation encore mal expliquée. Ni son classement, ni ses références ne donnent l'impression qu'il ait tout examiné et tout lu. Son mémoire sur *le problème du prétendu Cavalier thrace* soutient la thèse *dass der auf dem bezüglichlichen Denkmälern befindliche Reiter nicht die Gottheit selbst ist, sondern der Glaubige der das Denkmal stiftet*.

L'opinion que le cavalier ne représente pas le dieu mais le dédicant, est originale dans tous les sens du mot.

Ce n'est pas ici le lieu de la discuter en détail. Mais j'aurai suffisamment défendu la présente étude et tous les travaux antérieurs si je puis montrer que cette opinion est peu probable. — Or il est clair que pareille interprétation ne serait valable que si elle pouvait s'appliquer à l'universalité des images. Sur celles qui sont anépigraphes, on pourra toujours discuter, bien que la preuve doive déjà être malaisée quand sur la même plaque on trouvera le Cavalier et des déesses incontestées, comme Hygie, Aphrodite, Artémis, les Nymphes. Mais quand l'épigraphie viendra à la rescousse, et que l'inscription (dédicace ou épitaphe) indiquera plusieurs dédicants ou bénéficiaires conjoints, ou encore quand elle nommera comme donatrice une femme, comment expliquera-t-on, alors, que l'image montre toujours un cavalier unique, — et masculin?

Cette seule objection suffit, me semble-t-il, à ruiner un édifice qui a peut-être plus de façade que d'aménagement, et plus d'imprévu que de solidité“.

Ich bin in der angenehmen Lage, auf alle Besorgnisse des Herrn Seure eine beruhigende Antwort geben zu können, somit ich keine Ursache habe,

⁴⁾ Genannter Sonderabdruck S. 24.

⁵⁾ L. c. S. 25.

was immer an meinem Grundsatz zu ändern; ja sogar werde ich zur Bestätigung desselben aus der genannten Abhandlung des Herrn Seure selbst neuere Stützen schöpfen. Ich werde beweisen, dass seine Erörterungen mindestens ebenso geeignet sind meinen Grundsatz, als seine Endfolgerung zu stützen. Denn diese zwei schliessen einander nicht aus sind aber doch insoweit von einander verschieden, dass — um mich seines Vergleiches selbst zu bedienen — meine Theorie im hellenistischen Religionspalast ein grosses Gebäude, seine hingegen in der Geschichte der griechischen Religion nur ein Zimmer ist, welches aber ebenfalls schon vom Hauch des neuen Zeitalters berührt worden ist, (denn Rhésos ist auferstanden) dessen Eigentümer aber noch immer hartnäckig beim alten Zeitgeiste beharrt und überhaupt von der Auffassung der neuen Zeit nichts wissen will.

Nun nehmen wir die Bemerkungen der Reihe nach.

Aus den *einleitenden Zeilen* der kritischen Bemerkungen erhellt, dass ich Recht hatte als ich darauf rechnete, dass diejenigen, die sich schon für eine andere Deutung dieser Monumente engagiert hatten, natürlich mit Abneigung eine ganz und gar neue, vielleicht kühne Auffassung, wie auch die meine empfangen. Das ist so natürlich, dass ich mich wahrlich beeirt fühle, wenn Herr Seure als einer der interessiertesten Fachmänner so gütig ist, wenigstens einen Teil seiner Einwendungen mitzuteilen. Ich will bemerken, dass das, was er besonders bekritelt, nicht das wichtigste Resultat meiner Arbeit ist, sondern — wie wir das später erörtern — etwas ganz anderes. Und wenn es ihm auch gelänge, mit seinen Einwendungen das zu stürzen wonach er trachtet, so würde er höchstens nur einen Pfeiler meines Gebäudes beschädigen, wovon nicht das ganze Haus zusammenstürzen würde, somit müsste höchstens ein neuer Pfeiler unter die Façade gestellt werden.

Zu allererst dürften wir die Nebenfragen behandeln. Herr Seure „weiss nicht sicher, ob ich sämtliche Monumente samt deren Literatur kenne?“ Dessen bin ich selbst sicher, dass *das nicht der Fall ist!* Dies kann ich umso leichter bekennen, da ich es auch schon in meiner Arbeit ganz offen getan hatte. Aber gleichzeitig dürfte ich auch erklären, dass ich den grössten Teil der Monumente kenne, somit es nicht für wahrscheinlich halte, dass die mir unbekannten einige Stücke meine aus den bekannten gewonnene Folgerung wesentlich beeinflussen könnten.

Nun was die Literatur anbelangt, so habe ich viel mehr gelesen, als worauf ich Gelegenheit hatte mich zu berufen. Z. B. kenne ich die Serie „*Types curieux*“ vom H. Seure, hatte aber nur einmal Gelegenheit mich darauf zu berufen. Und wer konnte von sich behaupten sämtliche Monumente samt der diesbezüglichen Literatur zu kennen, in welcher Sprache und wo immer etwas erschienen ist? Derjenige müsste wahrlich beneidenswert sein. — Tatsächlich befasst sich Herr Seure nur mit einem solchen Monumente, welches ich bisher nicht kannte (S. 20.), welches aber nur von seinem eigenen Standpunkte aus betrachtet interessant ist.

Aus den Zeilen des Herrn Seure geurteilt könnte jemand irrtümlicherweise glauben, dass ich mir vor der Öffentlichkeit den Schein geben wollte, als wenn mir sämtliche Monumente und deren ganze Literatur bekannt wären, obzwar Herr Seure nicht

diesen Eindruck hat. *Ja, das wäre ein Irrtum, weil dieser Eindruck mit meiner oben angeführten Bekennung vollkommen übereinstimmt.*

Nun sehen wir die kritischen Bemerkungen der Reihe nach.

Die erste lautet also: „Die Idee, dass der Reiter nicht die Gottheit, sondern den Darbringer darstellt, ist in jeder Beziehung des Wortes originell (est original dans tous les sens du mot). Die Schärfe dieses Satzes verstehe ich ganz genau; doch bin ich gezwungen „dieses Lob“ von mir abzuwehren. Denn die Idee selbst ist schon sehr alt und nur in *dieser Anwendung* ist sie mein. Es ist nämlich allgemein bekannt, dass es im klassischen Altertum gebräuchlich war das heroisierte Bild des Toten am Grabe aufzustellen, welches zwar nicht portraitmässig war, aber doch den Toten darstellte. Manchmal hatte sogar dieses Grabmal die wahre Form einer Gottheit, z. B. die eines Apollon, Hermes, Priapos etc. Diesen Gebrauch finden wir im reinen klassischen Altertum ebenso, als auch im hellenistischen. Auf dem in meiner Fig. 19. veranschaulichten Monumente ist deutlich zu lesen, dass der am unteren Teile des Monumentes befindliche Reiter den heroisierten Diogenes darstellt. Nun stellt Herr Seure selbst fest (S. 33.), dass *„Le cavalier héroisé et le cavalier divinisé ne se distinguent guère, et le même tableau peut orner les temples et les tombeaux“*. Unsere Monumente bestätigen vollkommen diesen Anspruch des Herrn Seure.

Nicht ich war es, der diese Theorie erfunden hat, welche in Verbindung mit den im Akropolis von Athen gefundenen und aus der zweiten Hälfte des VI. Jahrhunderts v. Chr. stammenden weiblichen Statuen in jedem besseren Handbuche vorkommt. Von diesen glaubte man anfangs, dass sie Göttinnen oder deren Priesterinnen darstellten. Die zwei Möglichkeiten nebeneinander erlauben uns anzunehmen, dass wenn diese Statuen Bildnisse von Priesterinnen sind, man diese mehr oder weniger in göttlicher Tracht darstellte. Die neuere Feststellung aber ist, dass diese Statuen einfach Gelübdegesehenke (votiva) sind, welche die Gläubigen zu ihrer eigenen Vertretung der Göttin weichten. Und hier haben wir wahrlich mit dem Fall zu tun, dass diese Gelübdegesehenke den Darbringer darstellen, und zwar einigermaßen der Göttin ähnlich.

Eine ebenso uralte und allgemeine Sitte war, den heilenden Göttern plastische Abbildungen von verschiedenen Körperteilen aus Dankbarkeit darzubringen, welche natürlicherweise ebenso nicht treu und vollkommen die betreffenden Körperteile darstellten.

Diese Behauptungen sind nicht meine Erfindung; für sie bin ich nur insoweit verantwortlich, dass ich dieselben akzeptierte und anwandte, *ferner dass ich den Grundsatz in ausgedehntem Sinne anwandte.*

Namentlich dachte ich also: Der grösste Teil der bekannten Monumente, deren Fundorte wir genau kennen, ist aus Asklepieien hervorgegangen oder weist wenigstens auf einen engen Zusammenhang mit Asklepios; darunter sind mehrere der Gottheit geweiht,⁶⁾ woraus sich natürlich die Folgerung ergibt, dass von Heilung die Rede ist. Nur mit dem Unterschiede, dass jetzt nicht der eine oder der andere Körperteil krank ist oder war, sondern der ganze Mensch, somit weihte er sich ganz der Gottheit. Weiter unten werde ich die weiteren Details dieses Gedankenganges ausführlicher behandeln. Jetzt wollte ich mich vorläufig nur dagegen verteidigen, als wenn meine Behauptung

⁶⁾ Auf diesem Grunde konstatiert Herr Seure eine gewisse Zusammenschmelzung. S. 20., Anm. 2.

„dans tous les sens du mot“ originell wäre. Denn nur ihre Anwendung ist originell, worin ich keinen logischen Fehler sehe, da dieselbe dem Alter der Monumente — dem hellenistischen Geiste — vollkommen entspricht.

Leider findet Herr Seure die Gelegenheit nicht für geeignet, um die Details zu besprechen, was er auch nicht für notwendig erachtet, da er glaubt, dass mein ganzes Gebäude zusammenstürzen würde, wenn er diesen meinen Satz stürzte. Sein *Hauptsatz* lautet: *Ähnliche Deutung ist nur dann zulässig, wenn sie auf sämtliche Darstellungen anwendbar ist.*

Ferner stellt er fest:

a) *Jene ohne Aufschrift sind bestreitbar.*

b) *Es ist schwerer zu beweisen, wenn sich auf derselben Platte ein Reiter und dabei solche Gottheiten befinden, wie Hygieia, Aphrodite, etc.*

c) *Wie ist der Fall erklärlich, wo im Texte der Aufschrift mehrere Personen oder eine Frau benannt sind, das Bild aber nur einen Reiter und zwar immer einen männlichen darstellt.*

Den Hauptsatz akzeptiere ich und demgemäss werde ich auch auf die detaillierten Einwendungen antworten. Die erste (a) dürfte wohl vorläufig übergangen werden, somit will ich gleich mit der zweiten (b) anfangen.

Den Gedanken, dass der Reiter nichts anderes darstellt, als den Darbringer des Monumentes, gaben mir eben die vom Herrn Seure in diesem Punkte erwähnten Monumente (in erster Reihe diejenigen, welche in die a—b) Klassen meiner Klassifizierung gehören). Ich sah, dass es eine ganze Reihe solcher Monumente gibt, welche in der Aufschrift Namen der verschiedensten Gottheiten enthalten, und zwar im Dativ, also in dem Sinne, dass die Platte eine ihr oder ihnen geweihtes Votivum ist. Wenn auf der Platte sich keine bildliche Darstellung befände, so wäre dies gar nicht auffallend.⁷⁾ Aber nachdem auch die Reiterfigur dabei ist, musste ich feststellen, dass zwischen dem Texte und der Figur kein sichtbarer Zusammenhang besteht. Denn das habe ich noch nie gehört, dass man Asklepios, Hygieia, Apollon, Silvanus auf diese Weise dargestellt hätte. Zweifellos figuriert im allgemeinen Gebrauch dieser Reiter als die Darstellung des thrakischen Reitergottes. Aber wie kommt der eine Gott dazu, dass man sein Bild einem anderen Gott weihen soll?! Dazu noch mit einer solchen Gebärde, als wenn er dem andern ein Opfer darbringen wollte. Denn hievon ist eben die Rede und nicht von dem nicht seltenen Falle, das man die votive, Statue, etc. irgend einer Gottheit in den Tempel einer anderen Gottheit — gewöhnlich von ähnlicher Eigenschaft — stellt, und die Gottheiten synoikoi, synneoi sind. Zweifellos begegnen wir hier einer unabwendbaren Schwierigkeit, wenn wir das Bild als Darstellung eines Gottes betrachten. — In diesem Stadium der Frage gewann das in meiner Figur 12. veranschaulichte Monument eine Rolle. An diesem befinden sich nämlich ausser dem Reiter auch Asklepios und Hygieia, welche letzteren neben einem Altar stehen, der Reiter hingegen sich dem Altare nähert und in der nach vorne ausgesteckten Rechte ein Opferbrot hält. Eine Aufschrift ist nicht da, ab. r nach dem bekannten Schema ist es unschwer dieselbe folgendermassen zu for-

⁷⁾ Höchstens wäre es mir so ergangen, wie dem Herrn Seure, welcher aus mir rätselhaften Grunde den Altar No. 5. auf S. 34., seines Werkes dem König Rhésos zu-eignet.

mulieren: *Asklepio et Hygieiae aliquis (votum solvit)*; resp. dasselbe griechisch. Also haben wir hier mit drei Personen zu tun. Welche Asklepios und welche Hygieia ist, kann nicht zweifelhaft sein. Die dritte Person, nämlich der Reiter kann somit niemand anderer sein, als der gewisse *aliquis, qui votum solvit*, d. h. der Opferdarbringer.

Nun kehren wir zurück zu den schon erwähnten Votiv-Händen, Füßen, etc. Auch da kommen Götternamen und ausserdem Namen der Darbringer vor, aber niemandem ist es noch eingefallen, diese Füße und Hände nicht als jene der Darbringer, sondern als jene der Gottheit zu betrachten.⁸⁾ Andererseits hatte ich schon früher erwähnt, dass zur Zeit der sog. Reitermonumente die Menschen gewohnt waren, *sich* dem *θεὸς σωτήρ* (z. B. dem Rhésos, wie es Herr Seure führt) zu weihen, so wie sie dies auch schon früher getan hatten. Es ist wohl möglich, dass mein Gedankengang etwas kühn und überraschend ist, aber einen logischen Fehler sehe ich nicht darin, noch einen objectiven Grund, in Folge dessen derselbe nicht bestehen könnte. Im Gegenteil bestärkt mich die Darstellung des im Kuban'schen Bezirke aufgefundenen goldenen Kelches, welche mir die Gelegenheit gab meine Behauptung ausdrücklich zu wiederholen und an welche Herr Seure seine Bemerkungen knüpft.

Nun aus dieser Konklusion folgt natürlich, dass in allen jenen Fällen, wo nur der Reiter figurirt, wir in der Darstellung den Darbringer zu erblicken haben. Die Gottheit sehen wir nicht, denn im Texte der Aufschrift kommen die Götter Aphrodite, Apollo, Artemis, Asklepios, Kybele, Dionysos, Hades, Hera, Herakles, Hermes, Zeus etc. vor, lauter solche Götter, welche man nicht zu Pferd darzustellen pflegt, wenigstens nicht in ihrer ursprünglichen Form. *Aber auch sonst wäre es sonderbar diese Götter alle auf dieselbe Weise darzustellen.*⁹⁾ — Da kommt uns auch das in unseren Figuren 4. (und eventuell 11.) veranschaulichte Monument zu Hilfe. Da erscheint der Reiter mit dem Kopfband des Kabir-Cultus von Samothrake, woraus folgt, dass der Dargestellte mit den Mysterien in Verbindung stand. In diesem Sinne erkläre ich mir auch den berühmten dreiköpfigen Reiter des Museums von Plovdiv,¹⁰⁾ so auch jene Monumente, wo der Reiter mit seiner erhobenen Rechte die Gebärde der „*benedictio latina*“ nachahmt. Solche Hände pflegten bekanntermassen die Anhänger des Sabazios darzubringen.

Warum und wie? Deswegen, weil wir im Laufe unseres Gedankenganges und in der Formentwicklung der Monumente in das Reich der Mysterien angelangt sind, wo nur das wichtig ist, dass *der Gläubige sich mit seinem Gotte vereinen und sein Gesicht annehmen soll*. Diejenigen, welche die Monumente dargebracht haben, taten dies mit dem Gesichte ihres Erlösers.

Dieser Gedankengang entspricht, meine ich, vollkommen jenem Alter, woher der grösste Teil der Monumente herrührt, und veranschaulicht gleichzeitig sowohl die äus-

⁸⁾ Eine Ausnahme sind die Ohren darstellende Tafeln, welche, wie Weinreich geistreich bewiesen hat, dem Gotte *epékoos* (erhörend) geweiht wurden.

⁹⁾ Dies würde bedeuten, dass der Name Nebensache ist; dass wir hier mit einer henotheistischen religiösen Auffassung zutun haben, wo das Wesentliche die Gottheit, alles übrige Nebensache ist, und der Name wird durch verschiedene Ursachen bestimmt. Dies passt auch in meinem Gedankengang. Nur dürfen wir nicht das im Bilde 12. veranschaulichte Monument und sein kubanisches Gegenstück vergessen, welche aussagen, dass der Reiter gleich mit dem Darbringer ist.

¹⁰⁾ Arch. Anz. 1926. XLII. S. 20—21.

sere, formelle, als auch die innere inhaltliche Entwicklung. Unsere weitere Beweise und Stützen sind diejenigen Monumente (Figuren 13., 17., 18., 39—41.), wo sich auch auf Mysterien hinweisende Darstellungen befinden und welche Herr Seure einfach „mithriacisante“ und „orientalisante“ nennt, ohne sich mit ihnen ausführlich zu beschäftigen und zu erklären, inwiefern dieselben doch in den Bereich seiner Erörterungen gehören? — In meinen Gedankengang passt auch diese Gruppe ganz gut hinein, wie ich das schon feststellte. Dieser (d. h. thrakischen Reiter-) Darstellungsweise begegnen wir oft auf Grabmälern von Soldaten, in dem in den meisten Fällen die Darbringer der Votiva zweifellos Soldaten waren. Auch das ist nicht zweifelhaft, dass an diesen Soldaten-Grabsteinen das Bild den heroisierten Toten darstellt, und zwar im Sinne den in meiner Figur 19. veranschaulichten Monumentes und seiner Genossen. Und zwar öfters portraitmässig, was zu dieser Zeit nicht überraschend ist, weil der ägyptische Einfluss gross ist und im ägyptischen Toten-Cultus das Porträt eine wichtige Rolle spielt.

Aber auf den Grabmälern (Stelen und Sarcophagen) kommt auch jene Tafel vor, welche wir als Votivum kennen. Diesbezüglich haben wir uns auf die Meinung des Herrn Seure berufen, welche wir damit ergänzen dürften, dass die Tafel hier nichts anders ist, als die Darstellung, welche am untern Teile des in Figur 19. veranschaulichten Monumentes zu sehen ist, von welcher die Grabmal-Aufschrift sagt, dass das Diogenes Heros ist. Jener Umstand, dass die Tafel abgesondert an das Monument angebracht, oder der entsprechende Teil des Monumentes tafelförmig geformt ist, ist unwesentlich.

c) Jetzt kommt die dritte, offenbar verhänglichste Frage: Wie erkläre ich den Fall, wo die Aufschrift mehrere Personen als Darbringer, oder eine Frau bezeichnet, in der Darstellung aber nur ein einziger Reiter vorkommt, welcher immer männlich ist? Die Antwort wäre leichter, richtiger und bestimmter, wenn die Frage sich an ein genau bezeichnetes Monument knüpfte. Dann ich erinnere mich nur an ein einziges Monument und dessen Aufschrift mangelhaft ist, wo mehrere Darbringer vorkommen; aber solches, wo ein Weib als Darbringer figurierte, kenne ich gar nicht. Das erste ist aus dem Heiligtum bei Glava Panega hervorgegangen, und dessen Aufschrift also lautet: *Silvano Sancto ex vico Longinopara | heredes Eftecenthi Coci* . . . Schade, dass das Ende des Textes fehlt, weil eventuell wir daraus hätten erfahren können, aus welchem Grunde die Tafel dargebracht wurde. Z. B. *ex testamento, ex hereditate, ex visu*, etc., woraus dann klar zu ersehen wäre, — was übrigens auch sonst wahrscheinlich ist —, dass die Erben die Tafel nicht für sich, sondern für den Erblasser errichteten. Eine ähnliche und annehmbare Erklärung ist auch bei andern, eventuell vorkommenden solchen Monumenten möglich, welche ich aber nicht kenne. Aber wenn wir ganz abstract von Möglichkeit reden, ohne uns auf ein bestimmtes Monument zu berufen, denken wir nur auf diejenigen Votiva, wo im Texte der Aufschrift das Familienoberhaupt figuriert mit dieser Formel: *pro se et suis, pro salute eius et suorum*, ἐπὶ ἑαυτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ἐαυτοῦ πάντων etc. Auf den Grabaufschriften berechtigt die Formel *sibi et suis* dazu, dass nur eine einzige Person als Darbringer figurieren könne. Ausserdem dürften wir uns hier auf das von Herrn Seure angeführte Monument (S. 34., Bild 5.) berufen, wo ein Altar so dargestellt ist, wie auf den jetzt besprochenen Monumenten, nur ohne Reiter. Herr Seure behauptet, dass das den Rhésos-Altar von Rhodope darstellt, von welchem Philostrates spricht. Aber wenn der auf unsern Monumenten befindliche Reiter mit Rhésos

identisch ist, warum fehlt der Reiter auf diesem Altare? Einfach deswegen, weil der Reiter nicht Rhēsos, noch irgend eine andere Gottheit ist, sondern der Darbringer selbst. Und eben weil die Darbringer ihrer drei sind, so unterbleibt der Gelübdemacher und man begnügt sich mit der Aufzählung der Namen. Und dies umso mehr, da keiner der Darbringer berechtigt war die Dedication im Namen aller dreien zu machen.

Nun nehmen wir endlich den Fall, *wo ein einziges Weib* der Darbringer ist. Vor allem frage ich, *ob es wirklich einen solchen Fall gibt?* Denn ich kenne zwar eine solche Darstellung, wo ein Weib zu Pferd ist¹¹⁾ welche man für Epona hält; da fehlt aber die Aufschrift. Ferner auf einem andern unversehrten und einem sehr beschädigten Monumente, welche im Museum von Sofia aufbewahrt sind, sitzt je eine Weibsperson auf einem Hirschförmigen Tiere, welche Artemis (Diana) darstellen soll. Bei diesem Monumenten ist aber nicht ganz sicher, ob die weibliche Figur auf dem Hirsche sitzt, denn im Museum von Preslav befindet sich ein Relief, wo Artemis vor dem Hirsche steht.¹²⁾ Dieses Monument berechtigt uns zu der Annahme, dass wo sie sitzt oder zu sitzen scheint, wir dort mit einem Irrtum des Steinhauers zutun haben dürften. *Das ist jedenfalls ein wichtiger Umstand, dass wir kein solches Weiber-Denkmal kennen, wo die Tote zu Pferd sitzend dargestellt wäre. Wenn also irgendwo, so ist es eben hier angezeigt zu warten, bis sich uns das Problem tatsächlich stellt, um dann den Umständen gemäss die geeignete Antwort geben zu können.*

*

*

*

Nur so viel wollten wir auf die Besorgnisse, beziehungsweise Einwendungen des Herrn Seure erwidern. Jetzt ist es Sache der Fachmänner zu entscheiden, ob uns gelungen ist, unsere „Façade“ zu Genüge zu verteidigen, welche Herr Seure mit seiner einzigen Bemerkung zu stürzen glaubte. Wir sind der Überzeugung, dass es uns gelungen ist. Aber *wenn* es uns auch nicht gelungen wäre ist zweifellos, dass unser Gebäude fest steht. Sein Fundament haben wir also konstruiert „... es wäre ein Irrtum in diesen Monumenten die Darstellung irgend einer speziellen thrakischen nationalen Gottheit zu erblicken. Wir verfahren dann richtig, wenn wir dieselben als eine eigenartige Äusserungsform für das Suchen eines Erlösers betrachten, welches für jene Zeit charakteristisch im nördlichen Balkan sich ausbildete und im weiteren Regionen sich verbreitete“, oder im deutschen Auszuge (pag. 70.): „*Alles zusammenfassend, müssen wir die Erklärung unserer Denkmäler im Gebiete der Erlösungsreligionen suchen. Sie sind keine Vertreter irgend einer Nationalreligion, sondern Sie vertreten eine mehrere Nuancen enthaltende Variante des in ihrer Epoche allgemeinen Erlösersuchens etc.*“ Für das Hauptresultat unserer Arbeit halten wir, dass es uns gelungen ist endlich diese Monumente dem Geiste ihres Entstehungsalters entsprechend zu erklären und somit aus jener Stagnation heraus zu heben, wo man einzelne Details mehr oder weniger mit Erfolg erklärte, aber mit den Monumenten als Gesamtheit nicht wusste, was anzufangen. *Uns ist eben das wichtig*, dass unsere Erklärung sämtlichen Monumenten angepasst werden kann, wie wir das sehr ausführlich auseinandersetzen. Und so ist die soviel Kopfzerbrechen verursachende Er-

¹¹⁾ Fundberichte aus Schwaben. N. F. II. 1924. pag. 24. Fig. 19.

¹²⁾ Dobruszky, a. a. O. Bild 61., S. 83. und Bull. Bulg. 1926—27. pag. 95. Fig. 45.

scheinung, dass man dieselbe Darstellung den verschiedensten Gottheiten darbringt, erklärlich.

Wenn Herr Seure dieses Gebäude stürzen wollte, müsste er vorallen beweisen, dass diese Monumente sämtlich sich auf die thrakische nationale Gottheit oder auf seinen Rhésos beziehen, denn auch ihm gegenüber besteht das Postulat dass: „Ähnliche Erklärung nur dann zulässig ist, wenn sie auf sämtliche Darstellungen anwendbar ist“. Nun aber ist evident, dass er seine Erklärung auch nicht in so ausgedehntem Sinne anzuwenden wünscht, wo er „eine Folgerung auf partielle Identität und die Annahme für zulässig hält, dass ῥήσος — mit grossem oder kleinem Anfangsbuchstaben — ein rituales Attribut oder geheimer Name des thrakischen nationalen Heros ist“.

Womit stützt er dies? Damit, dass man in der Gegend von Rhodopé einen solchen Rhésos genannten Reiter ehrte, welcher Jäger war und zwar mit Windhunden jagte und in der Tiefe der Wälder wohnte, sich nur vor jenen Menschen zeigte, die zurückgezogen und in Wäldern verborgen lebten. *Sein Name kommt übrigens auf keinem Monumente vor*, und er erwartet auch nicht, dass er diesen ritualen Namen abgeschrieben lesen soll. Sogar weist er auch den einzigen Fall zurück, welchen ihm Herr Picard, wenn auch nicht als sicher, aber als Möglichkeit bietet (S. 20—21.). Er weist ihn zurück, weil der Dargestellte kein Jäger ist. Er will also nur diejenigen Monumente mit Rhésos in Verbindung bringen, wo der Reiter einen Jäger-Charakter hat, also diejenigen, welche wir in die Gruppe B. einreihen.

Nun fragen wir, ob es möglich ist, diese Monumente von der andern Gruppe oder von denen abzusondern, auf welchen der Reiter kein Jäger ist, sondern einfach ein Reiter, welcher in seiner Rechten einen Kuchen, einen Becher oder Rhyton hält? Augenscheinlich ist es nicht möglich, weil auch Herr Seure für zulässig findet, dass κούριος ῥήσος = ῥήσος ῥήσος ist. Nun aber mit dem Attribut κούριος kommen auch solche Reiter vor, die keine Jäger sind. Dagegen entsprechen die zwei Gruppen auch der Forderung, welche Herr Seure auf S. 23. aufstellt, nämlich dass sie zu derselben Zeit und an demselben Orte sollen aufgestellt worden sein. Die Gruppen gehören also zueinander.

Das Heiligtum, wo dieselben standen, eignet Herr Seure dem Rhésos zu und behauptet, dass dieser Rhésos mit Asklepios zusammengeschmolzen ist. Was bezeugt aber dieses Zusammenschmelzen? Wenn von einer solchen zusammengeschmolzenen Gottheit die Rede ist, wie ist es dann möglich, dass im Heiligtum ausschliesslich Rhésos-Darstellungen (denn er hält den Reiterjäger für denselben) und ausschliesslich Asklepios (+ Hygieia, Telesphoros) — Darstellungen vorkommen, d. h. wie ist das erklärlich, dass einen einzigen Fall ausgenommen (siehe mein angeführtes Bild 12.) diese zusammengeschmolzenen Gottheiten immer abgesondert vorkommen und dass die Darstellung des einen keine einzige Spur eines solchen Zuges zeigt, welche als dem andern entnommen betrachtet werden könnte?

Nun aber ist auch noch ein anderer Haken da. Auf S. 8. stellt Herr Seure die Forderung auf: „Um wieder auf Rhésos zurückzukommen, ist es evident, dass die zu prüfenden Beweise nur für das Alter ihrer Entstehung und für jenes Territorium gültig sind, um welches die Legende sich konzentriert, nämlich für die Gegend von Pangaios und Strymon“. Ganz richtig. Aber die von ihm für Rhésos in Becshlag genommenen Monumente sind nicht dort, sondern höchstens in der Nähe dessen zum Vorschein gekommen. Ja sogar manchmal in sehr grossen Ferne, z. B. in Dacien, Pannonien, Süd-

russland, Anatolien. Von jenen in Dacien und Pannonien vorgekommenen könnte man noch behaupten, dass thrakische Soldaten sie hintrugen. Aber dem gegenüber ist auch die Einwendung berechtigt, dass thrakische Soldaten auch in andern westlichen Provinzen stationierten; also warum sie dieselben nicht auch dorthin trugen?! Auf die andern zwei Territorien ist auch diese Soldaten-theorie nicht anwendbar. — Das wären die Beweise des Herrn Seure dafür, dass die Monumente sich auf locale, thrakisch-nationale Gottheit beziehen.

Nun betrachten wir jene seine Angaben, welche unseren Gedankengang stützen. Rhésos schildert er unter anderm also: „Nach dem lokalen Glauben *lebt* der Heros, dessen staunenswerte Jagden besungen werden und welcher eine schützende und vorbeugende (profilactorische) Macht besitzt, in irgend einem Winkel des Gebirges. Aber zu gleicher Zeit wissen seine Gläubigen auch das, dass seine Gebeine im Heroon von Amphipolis begraben sind. Somit muss man annehmen, dass er auferstanden ist (S. 14.)“. Ferner: „Der Reiter macht nur mit denen Bekanntschaft, die sich entschlossen haben, von den übrigen Menschen zurückgezogen im Walde zu leben. Seine Anwesenheit ist niemals körperlich, sondern äussert sich nur durch gewisse Zeichen“. Alles dies bezeugt, dass Rhésos in dieser Gegend als Erlöser geehrt wurde, und zwar am Anfange des III. Jahrhunderts n. Chr. Derselbe hatte aber nicht immer diesen Charakter. Denn seiner Zeit wurde er bei Troja getötet und lag durch Jahrhunderte hindurch dort begraben, ohne zu auferstehen. Dann wurde er (nach 437. v. Chr.) von den Athenern nach Amphipolis überführt und daselbst wieder begraben. Aber auch hier ist er nicht allsogleich auferstanden, denn nach Cicero hat er keinen Kultus. Aber später, als der Zeitgeist es für notwendig erachtete, dass er auferstehe um σωτήρ zu werden, dann ist er auferstanden und bekam auch einen Kultus.

Dem entspricht auch der Unterschied zwischen den diesbezüglichen bithynischen und thrakischen Legenden und der Umstand, dass letztere die jüngere ist (S. 8—9). In diesem Alter kann der Zusammenhang zwischen dem König Rhésos und Heros keine Sorge verursachen, weil der hellenistische König auch Heros ist.

Der Geist des Hellenismus verbreitete sich von Osten nach Westen, von Kleinasien nach Europa. Die von mir und Herrn Seure betonten Verkehrsgründe machen die einzelnen Variationen der Rhésos-Legenden und das Verhältnis dieser Variationen zu andern Legenden erklärlich (S. 11—12.)

Bei dieser Gelegenheit dürften wir auch eine andere Bemerkung machen. Herr Seure macht nämlich zu einzelnen Darstellungen solche Bemerkungen:

a) „Jedenfalls haben wir mit solchen Tieren zu tun, welche zur mithriacisierenden Serie der thrakischen Reiter-Reliefs gehören“ (S. 27. Anm. A. letzte 2 Zeilen).

b) „Zur orientalisierenden Serie gehören (nämlich jene Monumente), wo der Löwe nicht als wildes, vom Gotte verfolgtes Tier figuriert, sondern als Haustier, welches für die Gottheit arbeitet, als Stellvertreter des Hundes, resp. als ein Glied des Rudels“ (S. 29. Anm. 4. letzter Abschnitt).

c) „Das Attribut „*deus magnus*“ kommt nie beim thrakischen Reiter vor. Der eine der zwei Fällen, wo θεός μέγας auf thrakische Gottheit Anwendung findet, ist der neben Pontus Euxinus (Odessos) geehrte Darzelates, Darzalites, Darzalas; der andere — interessantes Begegnen — die aegyptische Gottheit Heron, welche sehr nahe zum thrakischen Reiter steht“ (S. 22.). — Und dies alles äussert er aus dem Anlasse, dass er nicht

geneigt ist, das Reiter-Monument aus der Gegend von Philippi, welches Herr Picard als eine Rhésos-Darstellung betrachtet, für ein Rhésos-Monument anzuerkennen.

Es ist deswegen wichtig auf alles dies hinzuweisen, weil die Züge von a) und b) auf keinen Fall für den lokalen thrakisch-nationalen Charakter der Darstellung sprechen, sondern dieselben die Vertreter des allgemeinen hellenistischen Geistes auf den Monumenten sind. Ebenso, wie an den in meinen Figuren 18., 38., 39., 40. und 41. veranschaulichten Monumenten die vom Reiter zertretenen Menschlichen Gestalten und andere Darstellungen.

Das bei mir in der Figur 38. dargestellte Monument befindet sich im Museum von Belgrad, und wenn es auch angeblich von Griechenland herrührt, so ist doch sicher, dass es mit dem im Bilde 37. dargestellten engverwandt ist, welch' letzteres von Glava Panage stammt. Nun! Nach dem im Bilde 38. sichtbaren Monument das im Bilde 39. sichtbare Bruchstück von Sarmizegethusa ist nur reicher das im Bilde 40. sichtbare mit dem letzterem ebenbürtig. — Alle diese (die in den Bildern 38—40. sichtbaren und deren Analogien) glaube ich nicht, einfach damit abfertigen zu können, dass sie zur mithraisierenden oder orientalisierenden Serie der thrakischen Reiter-Reliefs gehören, denn obwohl diese Behauptung wahr ist, doch erklärt sie nichts, *aber am wenigsten das, was sie eigentlich in den Darstellungen einer lokalen thrakischen nationalen Gottheit zu suchen haben?*

Im Punkte c) ist die Festsetzung wichtig, dass nicht nur Rhésos, sondern auch andere Gottheiten als Reiter dargestellt wurden, darunter „die aegyptische Gottheit Heron sehr nahe zum thrakischen Reiter steht“. Dies ist mehr als eine „*interessante Begegnung*“, weil sie nicht Sache des Zufalls, sondern natürlich ist.

Nun glaube ich zusammenfassen zu können, was ich im Obigen auseinandersetze.

Vor allem glaube ich, dass es mir gelungen ist gründlich zu beweisen, dass der Gedanke, dass der Reiter nicht die Gottheit personifiziert, sondern den Darbringer, *nicht* in jeder Beziehung des Wortes originell ist. — Im Interesse der reinen Wahrheit muss ich hier erwähnen, dass ich diese Behauptung auf die in meinen Bildern 1—14. dargestellten Monumente beziehe, als ich auf S. 25. sage: „Wir sehen somit in diesen zwei Unterklassen der Monumente nichts anderes, als die Anwendung eines Typus der klassisch-griechischen Grabmäler für Votiva, welchen man ungeändert oder mehr oder weniger geändert den verschiedensten Gottheiten darbrachte. Im Reiter selbst — den letzten Fall ausgenommen — können wir nicht einmal im übertragenen Sinne nie die geehrte Gottheit sehen, sondern den Gelübdemacher, welcher seiner Schuldigkeit Genüge leistet“.

Gegen den ersten Satz kann kein Einspruch erhoben werden, denn er wird nicht nur durch das an zitierter Stelle von mir Angeführte gestützt, sondern auch Herr Seure befolgt den Grundsatz, dass: „der heroisierte Reiter in keiner Hinsicht vom vergötterten Reiter verschieden ist, somit dieselbe Tafel sowohl den Tempel als auch das Grab zieren könne“. Da sind wir also einig. Nur Herr Kazarow stimmt uns in seiner unlängst erschienenen Mitteilung nicht bei.¹³⁾ Darauf werden wir später zurückkommen. Vorläufig sind wir mit Herrn Seure in dieser Frage einig.

Nun dürften wir uns auch im zweiten Satze verstehen, welcher zwei Behauptun-

¹³⁾ Klio, Bd. XXII. Heft 3.

gen enthält, deren erste ist, dass wir im Reiter nicht die geehrte Gottheit sehen können. — Denn auf denjenigen Monumenten, wo Aphrodité, Apollon, Artemis, Asklepios, Kybele, Hades, Hera, Herakles, Hermes, Nymphen, Zeus als die Geehrten figurieren, ist evident, dass der Reiter dieselben nicht einmal im übertragenem Sinne darstellen könne. — Also wenn? — Nun sehen wir die zweite Hälfte des Satzes. Da kommt uns das in meinem Bilde 12. dargestellte Monument zu Hilfe, welches wir schon oben aus diesem Standpunkte ausführlich behandelten, ferner noch mehr das in meinem Bilde 14. dargestellte Monument, wo der junge Reiter Dionysos darstellt und der Darbringer des Monumentes Dionysios ist.

Das sind solche Tatsachen, welche man nicht einfach mit Verneinung abfertigen kann. Nun müssen wir fragen ob ein ähnlich zwingender Umstand dafür existiert, um auch im Reiter der übrigen Monumente nicht den Darbringer des Monumentes zu sehen? Wie wir gesehen, existiert sowas nicht. Das ist auch nicht derartig, dass in der Gegend von Rhodopé ein Rhésos genannter Heros existierte. Und zwar deswegen nicht, weil dieser nur scheinbar ein thrakisch-nationaler Heros ist; wahrlich, wie wir das erweisen, ein hellenistischer *σάττα* Heros war, welcher in jener Gegend Rhésos hiess. Wie lautet nun die uns vom Heiligen Hippolyt mitgeteilte heidnische Hymne? „Abgesandter von Rhea, oh Attis! Dich heissen die Syrier Adonis, das aegyptische Volk König Osiris, die Weisheit der Griechen das himmlische Horn des Mén, etc., etc.“ Da dürfte ganz treffend hinzugefügt werden: „König Rhésos die Bewohner der Gegend von Rhodope . . .“

*

Wie auch hieraus erhellt, kommt es mir gar nicht in den Sinn, weder die Gründlichkeit der Arbeit des Herrn Seure zu bezweifeln, noch zu verneinen, dass man in der Gegend von Rhodopé einen Rhésos genannten Heros am Anfange des III. Jahrhunderts nach Chr. geehrt hätte. Mich beeinflusst nicht einmal der Umstand, dass nach Cicero dieser Heros keinen eigenen Kultus hatte; denn wenn in der Zeit Ciceros dies auch nicht der Fall gewesen, im III. Jahrhunderte doch gewesen sein konnte. Aber die Behauptung, dass die Jägerartige Gruppe dieser in Frage stehenden Monumente sich auf diesen Rhésos beziehen, kann ich nicht akzeptieren, *weil dies durch nichts bezeugt wird*. Im Gegenteil ist Tatsache, dass diese jägerartigen Darstellungen sämtlich in enger Verbindung mit denen sind, welche keinen Jägercharakter haben, und *beide Gruppen* auf die griechischen Grabmäler vom V. Jahrhunderts vor Chr. zurückgeführt werden können. Nach dem also meine Theorie, deren erster Punkt ist, dass diese Monumente nicht den thrakisch-nationalen Heros darstellen, geeignet ist, sämtliche bisher bekannte Monumente zu erklären, somit den von Herrn Seure aufgestellten, und ganz natürlichen Forderungen zuentsprechen; — seine Theorie hingegen nur auf einen Teil der Monumente anwendbar ist, und das auch nur bedingungsweise: So habe ich alle Ursache zu glauben, dass „mein Gebäude“ fest steht. Somit glaube ich auch meine Zweifler überzeugt zu haben. Jedenfalls ist es aber notwendig, bei dieser Frage nicht ausschliesslich eine philologische Methode anzuwenden, sondern die Monumente auch als Beweise für die Entwicklungsgeschichte des menschlichen Geistes zu schätzen, d. i. in den allgemeinen Ideenkreis zu stellen, welcher zur Zeit ihrer Entstehung herrschte.

*

Mit der heutigen Post erhielt ich aus der Güte des Herrn Kazarow einen Sonderabdruck seiner Abhandlung, welche in *Klio* (Band XXI. Heft 3., S. 232. und folgenden) unter dem Titel: „*Das Heiligtum des thrakischen Heros bei Diinikli*“ erschienen ist. Unter den dort mitgeteilten Monumenten befindet sich kein einziges, welches meine obige Erörterung beeinflussen könnte.

Am Ende seiner Abhandlung gedenkt Herr Kazarow auch meiner Theorie. Daraus ersehe ich, dass — wie es scheint — N. Vulič mit mir derselben Meinung ist. Nur schade, dass ich seine Arbeit nicht kenne. Ebenso erfahre ich noch daraus, dass Prof. S. Zebelew sich in einem an Herrn Kazarow adressierten Privatschreiben gegen meine Auffassung äussert.

Über meine Theorie äussert Herr Kazarow nicht. Ich dürfte mich aber kaum täuschen, wenn ich ihn in dieser Frage unter meine Gegner zähle. Nämlich er teilt nicht die Ansicht des Herrn Vulič, in dem er bemerkt: „Auch Vulič glaubt, dass diese Reliefs nicht irgend eine thrakisch-nationale Gottheit darstellen, sondern den heroisirten Toten. Der Kultus und die Darstellungsweise ist wahrscheinlich von Griechenland nach Thrakien eingeführt worden“. Aber Herr Kazarow fügt noch hinzu: „Aber es ist evident, dass diese Annahme nur auf die Grabmäler passt, auf die Votiva hingegen nicht“. Leider finden wir nicht auch die Begründung dieser Verneinung. Obzwar dies mich sehr interessieren würde, denn bekannterweise sind wir oben mit Herrn Seure darüber schon übereingekommen, dass: *le même tableau peut orner les temples et les tombeaux*.

Szeged, 31. Dez. 1928.

Dr. Árpád Buday.

A GÖRÖG PYRAUNOS EREDETE.

I.

A kiváltképen Görögországban nagyszámmal felszínrekerülő, sokáig névtelen edénytöredékeket egy ókori író (Pollux) adata alapján nevezték el a *πύραυρος* nevű edény darabjainak. Ez az edény *ἀναγνώρισις* tehát csak feltevés, hogy azonban megállja-e helyét, biztos választ alig adhatunk, aminek oka az írott emlékeknek keveset mondó adataik. És ez természetes is; az író, aki megemlékezik az edényről, a mindenki előtt korában valószínűleg általánosan ismert tárgyat nem ír le a nekünk ma kívánatos pontossággal.

A következőkben tehát feladatunk lesz az edényről szóló összes írott adatok ismertetése, azok bírálata és a következtetések levonása.

Az első említés a Kr. e. IV. sz.-ból származik, amikor a görög comoedia-írók darabjuk címéül vették fel az edény nevét. Később, a Kr. utáni századokban grammatikusok és lexicographusok említik meg munkáikban és röviden, néhány szót mondva róla, magyarázzák.

*

A Kr. e. IV. sz. elején működő középattikai comoedia-írónak, *Antiphanes*-nek August Meineke coniecturája juttatott egy *Πυραυρὸς* v. *Πυραυρὸν* c. comoediát. A byzantioniai Stephanos (Kr. u. VII. sz. első felében) ugyanis *Ἐθνικὰ* c. geographiai lexiconának Hermolaostól készített kivonata *Πάριος* címszó alatt egy csaknem bizonyosan comoediából származó idézet helyét a következőképen jelöli meg: *ἐμφανὲς* (a legtöbb kéziratban *ἐμφανὴς* olvasható) *ἐν Πυραυρῷ*. Aug. Meineke inkább az *ἐμφανὴς* lectióra támaszkodva azt *Ἀντιφάνης*-re javította. Hogy e correctio helyessége vagy helytelensége felett bírálatot mondhassunk, idézzük és vizsgáljuk meg közelebbről a byzantioniai Stephanos erre vonatkozó szavait:¹⁾

Πάριος, Πάριηδος, τὸ ὄρος τῆς Ἀτικῆς. τοῦτο καὶ ἀρσενικῶς λέγεται, ἐμφανὲς (vulgo ἐμφανὴς) ἐν Πυραυρῷ

Ἐς κόρακας! ἦξω δεῦρο, τὸν Πάριηθ' ὅλον φέρων.

¹⁾ V. Poetarum Comicoorum Graecorum Fragmento. Post Augustum Meineke recognovit et Latine transtulit Fredericus Henricus Bothe etc. Parisies 1855. p. 395.

Nézzük már most, szükség van-e egyáltalán a coniecturára, vagy sem. Mert az *ἐμφανὲς* meg az *ἐμφανής* lectióknak, melyeket codexek hagyományoztak, egyaránt jó, helyes, érthető és elfogadható értelmük van: A *Πάριης* szó (Attika egyik hegye) hímnemű, ami kitűnik (*ἐμφανὲς* vagy *ἐμφανής*) a *Πυρρανὸς* vagy *Πυρρανὸν* c. comoedia következő helyéből: . . . τὸν Πάριηθ' ὄλον . . .

Nem fogadhatjuk el tehát A. Meineke erőszakos coniecturáját; a fentebb idézett munka az ő javítása alapján a fragmentumot és ezzel együtt a *Πυρρανὸς* vagy *Πυρρανὸν* c. comoediát Antiphanes többi comoedia-töredékei közé sorolja.

Mi indíthatta Meineket a coniecturára? Az a körülmény, hogy Stephanos nem jelölte meg a comoedia szerzőjét, miként azt a legtöbb töredék-idéző meg szokta tenni? Vagy mert az *ἐμφανής* kéziratok által is hagyományozott szó alkalmas volt a coniecturára?

De, miként ez több ízben előfordul, a töredéket idéző író nem tudja a comoedia szerzőjét, hanem csak annak címét, sőt akkor a fragmentumot is emlékezetből idézi. Véleményem szerint ez az eset áll fenn a Stephanos által idézett töredéknél is, s minthogy a Kr. e. IV. sz.-ból még két hasonló comoedia ismeretes, melyekről alább szólunk, ez a körülmény véleményünket megerősíteni látszik, vagyis e töredéket inkább az alább említett két comoedia-író darabjából származtatjuk.

Julius Pollux *Ῥομομασικὸν* c. művében, (IX. k. 71. segm.) melyről alább bővebben lesz szó, a *πεντέχαλκον* szóval kapcsolatban a Kr. e. IV. század közepén élő középpattikai comoedia-író *Aristophon* comoediájából két sort idéz, melynek helyét a következőképpen jelöli meg:

*εὐχομεν ἐν τοῖς Ῥομομασικοῖς Διδύμοις ἢ Πυρράνῳ.*²⁾ Polluxnak e nyilatkozatából arra következtethetünk, hogy *Aristophon*nak *Διδύμοι* és *Πύρρανος* (v. *Πύρρανον*) c. comoediája egyaránt volt.

A Kr. e. IV. sz. végén *Alexis* középpattikai comoedia-író szintén írt egy *Πύρρανος* v. *Πύρρανον* c. comoediát, mely darabból a Kr. u. II. sz. végén és III. sz. elején élő *Athenaios* őrzött meg számunkra 5 töredéket³⁾ *Δειπνοσοφισταί* c. művében.⁴⁾ Az idézett helyeket mindenütt így jelöli meg: *Ἀλεξὶς ἐν Πυρράνῳ*, vagyis nem tudjuk, hogy vajjon *Πύρρανος* vagy *Πύρρανον* volt-e *Alexis* comoediájának címe.

*

Idézzük most a grammatikusoknak és a lexicographusoknak az edényre vonatkozó helyeit, majd magyarázzuk ezeket, végül az edényre vonatkozó ismereteinket összegezzük.

Julius Pollux grammatikus a Kr. u. II. sz.-ban *Commodus* császárnak ajánlva írt egy terjedelmes munkát 10 könyvben *Ῥομομασικὸν* címmel, mely, noha kivonatban maradt ránk és nem minden hiba nélkül való, kiváltképpen archaeologiai szempontból megbecsülhetetlen. Ez tulajdonképpen egy régiségtani

²⁾ I. m. p. 506.

³⁾ I. m. pp. 561—562.

⁴⁾ *Athenaios: Δειπνοσοφισταί* VI. p. 244, D. (I és II. fragma), VI. p. 258, B. (III. fragm.), XIII. p. 590, B. (IV. fragm.) és XIV. p. 663, F. (V. fragm.).

kézikönyv számunkra, nélkülözhetetlen forrásmunka. Benne a leírt tárgyakat nem betűrendben, lexiconszerűen, hanem tárgyi csoportok szerint sorolja fel és magyarázza. Edényünket kétízben is méltónak tartotta felemlíteni. Az ide vonatkozó helyek a következők:⁵⁾

VI. k. 88—89. segm. (13. c.): *Μαγειρικὰ σκεύη, καὶ μαγείρων ἔργα, καὶ ἐργαλεῖα* címmel a többek közt a következőket írja (az egyes tárgyakat accusativusban sorolja fel):

88 segm.: . . . *ζωμήρουσιν, ἐτνήρουσιν, λέβητας, χαλκεία, κριβάνους, βαύνους, ἱπνους, πυραύνους* (egykes kéziratban *πυρανούς*). 89. segm. *ἔστι δὲ ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἀνθρακας κομίζουσιν, ἐσχαρίδας, ἱππολεβήτιον, θερμαντήρα, χυτρογάυλον, ἡθμὸν, κοπίδα, μαχαίρας, δορίδας, αἷς ἔδερον, ἢ ἐφ' ὧν.*

X. k. 95. segm. (24. c.): *Περὶ τῶν τοῦ μαγείρων σκευῶν* cím alatt a következőkben szól edényünkről:

104. segm.: *Τὸ δὲ πύραυρον, ᾧ τοὺς ἐμπύρους ἀνθρακας κομίζουσιν, εἴποισ ἂν ἐμῇ δόξῃ καὶ πυρφόρον μαγειρικὰ δέ, καὶ κοπίδες, καὶ δορίδες, καὶ μαχαίριδες.*

Hesychios (valószínűleg a Kr. u. V. sz.-ban élt) alexandriai lexicographus hatalmas terjedelmű lexiconát az előző glossographusok, kiváltképen pedig *Diogenionos* munkája alapján állította össze. Gazdag tartalmú lexiconában edényünkre két címszót is találunk kétféle alakban írva:⁶⁾

II 4384. *πύραινος* *πῦρ ἐνανόμενος* (cod. *ἐνδόμενος*) *λέγεται δὲ καὶ τὸ ἀγγεῖον, ἐν ᾧ φέρεται καὶ τὸ πῦρ, οὕτω.*

II 4394. *πύραυρον* *εἰς ὃ ἂν πῦρ ἐναύηται, δαδίον, ἢ βόλβι τον, ἢ τοιοῦτόν τι. οἱ δὲ τὴν θέρμανσιν.*

Photios, a IX. sz.-beli híres constantinopolisi patriarcha, tudós *Λέξεων συναγωγή* c. régi jó források alapján összeállított glossariumában 475, 23. sz. a. megemlékezik egy *πύραυρος* nevű edényről.

A X. sz.-ban keletkezett *Etymologicum Magnum*-ban a következőket találjuk róla feljegyezve: 697, 21.:

πύραυρος *παρὰ τὸ πῦρ ἐναύειν ἐν αὐτῷ.*

Eustathios szónoklattanító, Thessalonice érseke (a XII. sz.-ban) a *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν καὶ Ἰλιάδα* c. művében, mely régi jó források alapján készült és Homeros műveire vonatkozó régi tudományos commentárokra gazdagon öleli fel, az Od. ε 490. sorában előforduló *αὐή* szó magyarázatánál megjegyzi, hogy a *πυραύσις* szó ebből az igéből (vagyis az *αὐω* = meggyújt igéből) származik, majd így folytatja: E p. 1547.

ἐκείθεν (t. i. az *αὐω* igéből) *καὶ πύραυρος κατὰ τοὺς παλαιούς, ὁ πῦρ ἐνανόμενος.*

Vegyük most kritikai vizsgálódás alá az egyes fentebb idézett helyeket, hogy mennyiben felelnek meg azok a teljes érthetőségnek?

⁵⁾ V. Julii Pollucis *Onomasticum* etc. Joh. Henricus Leberlinus et Tiberius Hemsterhuis. Amstelædami, 1706.

⁶⁾ *Hesychii Alexandrini Lexicon*, recensuit M. Schmidt. 4 vol. Jenae 1858—1868.

Pollux két alkalommal is megemlékezik az edényről; nem tekintve azt, hogy mindkét esetben másképen nevezi az edényt, mit elsősorban a kivonatoló rováására írunk, az első idézetben a helytelen, codexszövegen alapuló interpunctio nagy zavarokat idézett elő: a *ζωμύρονος*-tól a *πύραυρος*-ig a tárgyak tulajdonsága és rendeltetése nincs ismertetve, mint ezt *Pollux*tól megszoktuk, viszont az *ἑσχαρίδης*-tól a *δορίδης* nevének elöl *ἔστι δὲ ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἀνδρακας κομίζουσιν*, a végén pedig *αἷς ἔδερον ἢ ἐρ' ὄν* a magyarázatuk. A második idézet ugyanis a leghatározottabban megjelöli az edény rendeltetését, míg ellenben az első idézet ugyanezt a rendeltetést az interpunctio következtében más edényeknek tulajdonítja, mindkét alkalommal ezt ugyanazon szavakkal fejezi ki, hogy t. i. az edényben *ἐμπύρους ἀνδρακας κομίζουσιν* (= égő szent szállítanak, hordoznak). Véleményem szerint nem kell itt interpolációra gondolnunk, mert bárminemű kiiktatás a szövegből jelen esetben teljesen felesleges, minthogy új interpunctio felállításával tiszta és teljesen érthető szöveget nyerünk. Ily módon az első idézet a következő alakot ölti, mely ezután a második idézettel is teljes összhangban áll:

... *ἔπυρος, πύραυρος, ἔστι δὲ ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἀνδρακας κομίζουσιν. ἑσχαρίδας* ...

Hesychios lexiconában ugyanazon edény neve kétféleképpen írva kétszer fordul elő; és mindkét esetben másképen, bár nem ellentétesen, jellemzi ill. ismerteti is őket. Kétségtelen tehát, hogy itt interpolációval van dolgunk, ami könnyű beszúrása miatt is gyakori a lexicon-írók műveiben, mégpedig az első a betoldott rész, mit az általam fentebb említett kiadó, Schmidt zárójelben is tett. Az interpolatio első fele azonos az *Eustathios*ból idézett hely végével: *πῦρ ἐνανόμενος*, ill. ezen *eustathios*i hely alapján javították a *hesychios*i lectionak codex által hagyományozott *ἐνδόμενος*-át *ἐνανόμενος*-ra. És e correptionak jogosultsága helytálló, mivel a görög nagybetűs codexírásban az *Α*-t könnyen olvashatták *Δ*-nek; maga a *πύραυρος* szó is olvasható a kisbetűs görög codexírásban *πύραυρος*-nak, miként erről alább, az edény valószínű nevének megállapításánál lesz szó. Bár a *Hesychios*ból való idézet e két szava megegyezik az *Eustathios*nak az edényre vonatkozó kijelentésével, mégsem következtethetünk ebből arra, hogy az, aki *Hesychios* szövegébe e helyet beszúrta, *Eustathios*t vette alapul az interpolatio alkalmazásánál. E feltevésünket azzal támogatjuk, hogy *Eustathios* a *πύραυρος* szó etymológiájára határozottan rámutatott magyarázatánál, hogy t. i. az az *αἶω* igéből ered, míg ellenben *Hesychios*nál az interpolált részben a *πύραυρος*-t magyarázza, ami pedig nem vezethető le az *αἶω* igéből. Legvalószínűbb feltevésünk erre nézve az, hogy *Eustathios* is, meg a *Hesychios* interpolator is adatát egy előttünk ismeretlen glossographus elveszett művéből vette át. *Eustathios* adata pedig még forrásának etymologiai magyarázatára is rámutatva, amidőn e szófejtésnél a régi-ekre, mint állításának megerősítőire hivatkozik.

Hesychios ezen kétségtelenül interpolált helyének második fele viszont *Pollux* szövegének forrásul való használatára enged következtetni. Itt ugyanis magának az edény nevének az írásmódja is segítette az interpolatort abban, hogy azt *πύραυρος*-nak írja, *Pollux* szövegének egyes kézírata ugyanis az edény

nevét *πύρανος*-nak, vagyis helytelenül hagyományozta. Mégpedig Pollux mindkét helyét felhasználni látszik az interpolator; az elsőből: Hes. ἀγγεῖον, ἐν ᾧ φέρεται καὶ τὸ πῦρ — Poll. ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἀνθρώπους κομίζουσιν; a másodikból: Hes. φέρεται . . . τὸ πῦρ — Poll. πυροφόρος.

Vizsgáljuk immár közelebbről az idézeteket és azok szerzőit abból a szempontból, hogy mily források és mely szerzők műveinek felhasználásával ill. fel nem használásával állították össze munkájukat. Ennek közelebbről való megvizsgálása igen fontos, amennyiben e megállapítás alapján az egyik író idézetének több, a másiknak kevesebb fontosságot tulajdonítunk. Mert az pl. természetes is, hogy annak az írónak, aki források nélkül, mivel erre nem támaszkodhatik, mert esetleg nincs is, saját tapasztalatai alapján írja le a tárgyat, inkább elsőbbséget nyújtunk annak ismertetésénél, mint annak, aki esetleg több forrás alapján másolja be a leírást munkájába; az ilyen művekbe számtalan hiba csúszhatik bele, melyek részint a forrásul vett szöveg meg nem értése, vagy hanyag írása alapján jönnek létre, részint az is megtörténhetik, hogy hosszú évszázadok alatt az edény átalakult vagy esetleg ki is ment a használatból. Ezeket a körülményeket mind figyelembe kell vennünk; kiváltképpen a *πύρανος* nevű edényünk esetében.

Nem sokkal fentebb említettem Hesychiosszal, Photiosszal és Eustathiosszal kapcsolatban, de ami áll az Etymologicum Magnumra és részben Pollux munkájára nézve is, hogy előző glossographusok és szövegmagyarázók feljegyzéseit forrásul véve állították össze munkájukat. Minthogy azonban ezek az alapul vett munkák csaknem mind elvesztek számunkra, e másodikéből vett helyeket is nagyra becsüljük és értékeljük, bár nem feledjük, hogy csak közvetítettek ezek az edényre vonatkozó adatok.

Pollux nagyrészt saját tapasztalata útján írja le az egyes tárgyakat, forrást nem nagyon használ fel. Adata tehát pontosnak és megbízhatónak tekinthető.

A Hesychiosnál található első idézet, miként fentebb említettük, határozottan interpolatio, vagyis későbbi időkből származtatjuk; ez az interpolator részben egy ismeretlen lexicon-író, részben Polluxot veszi forrásul. A második idézet már az edény etymologicus magyarázatára is támaszkodik, amennyiben a *πύρανον* szót az *ἐναύω* igével magyaráz meg. Emiatt valószínűleg forrásul szolgált az Etymologicum Magnum szerkesztésénél: Etym. Magn. παρὰ τὸ πῦρ ἐναύειν ἐν αὐτῷ — Hesych. εἰς ὃ ἂν πῦρ ἐναύηται. És hogy az Etym. Magnum nem is közül annyit, mint amennyi Hesychiosnál tovább olvasható, ez érthető az előbbinek céljából és feladatából.

E helyen kell röviden megemlékeznünk Hesychios forrásairól, melyek néhány töredék kivételével mind elvesztek. Ezek a források (glossairók, lexikon-írók és grammatikusok munkái), melyekből Hesychios dolgozott, ill. összeállította munkáját, nemcsak az ő, hanem a többi hasonló tárgykörben dolgozó író munkájának is alapjául szolgáltak, ez azonban manapság csak ritkán mutatható ki éppen a források elveszte miatt. Azt azonban tudjuk, hogy Hesychios milyen forrás alapján dolgozott, amit most röviden vázolnunk kell. Egy Zopyrion nevű lexicographus kezdte meg egy lexicon számára az anyaggyűjtést és azt ki is adta 4 könyvben Περὶ γλωσσῶν ἤτοι λέξεων címmel. Ezt

a munkát folytatta ugyanazzal a címmel vagy *γλῶσσαι* elnevezés alatt és 95 könyvben gyűjtötte össze az anyagot a valószínűleg Kr. u.-i I. sz. közepén élt Pamphilus grammaticus. Ennek alapján állította össze ill. kivonatolta Julius Vestinus *Ἑλληνικά δνόματα* c. munkáját, amit viszont a Hadrianus korabeli Diogenianos vett alapul műve *Λέξεις παντοδαπὴ κατὰ στοιχείων* v. *Περὶ ὁμογενήτων* megírásánál; ezt a lexicont pedig Hesychios tartotta szem előtt, ki más grammatikusok műveit is felhasználta, amint ez munkája címéből kiviláglik: *Ἡσυχίου γραμματικοῦ Ἀλεξανδρείας συναγωγή πᾶσων λέξεων κατὰ στοιχείων ἐκ τῶν Ἀριστάρχου καὶ Ἀπίωνος καὶ Ἡλιοδόρου*. Ezek a források néhány töredék kivételével elvesztek.

Eustathios a *πύρανος* szó etymológiájának megemlítésénél a régiekre hivatkozik a nélkül, hogy forrását megnevezné.

Ezek után próbáljuk megállapítani a nevét, mert mint láttuk, a kéziratok különféle elnevezés alatt hagyományozták, bár biztosnak látszik, hogy mindannyian egyazon edényre vonatkoznak. A hibás írást kétségtelenül előmozdította a szó etymológiájának nem ismerése; így állott elő Polluxnál az első idézetben: *πύρανος*, Hesychiosnál az első idézetben: *πύρανος*. A görög kisbetűs folyékony codexírásban ugyanis a *υ* könnyen olvasható *ν*-nek vagy *ι*-nak, amikor is az utóbbi esetben előállhatott a *πύρανος* lectio, az előbbinél pedig a *πύρανός*, ebből viszont a *πύρανός*.

Ami pedig a byzantioní Stephanos által idézett comoedia cím *Πύρανός*-nak vagy *Πύρανόν*-nak és Polluxnál az első idézetben codexileg hagyományozott *πύρανός*-nak a többiekétől ékezetben való eltérését illeti, elegendő, ha az előbbinél a comoediának nem elég pontos, valószínűleg emlékezetből való idézésére, az utóbbinál az edény nevének amúgy is hibás írásmódjára utalok, vagy ha hivatkozom a görög codexírásban a hanyag ékezetfelrakásra, vagy annak akár teljes mellőzésére is.

Mindezek tekintetbe vétele után az edény elnevezésére két név szolgál: *πύρανος* és *πύρανον*. Kétségtelen, hogy mind a két név helyes; véleményem szerint kétféle melléknévvel állunk szemben: *πύρανος*, *πύρανον*, ahol az elsőnél a *κέραμος*, az utóbbinál az *ἀγγεῖον* vagy a *σκεῦος* szó maradt el. Ezen feltevésemet elsősorban a szó etymológiája támogatja, amire leghatározottabban Eustathios mutatott rá, de amit, úgy látszik, felismert Hesychios is a második idézetben és még inkább az Etymologicum Magnum, melynek különben is ez a hivatása és feladata; mindketten ugyanis az *ἐναύω* igével magyarázzák és világítják meg az edény nevét. A szó etymológiája tehát a *πῦρ* (= tűz) főnév és *αὔω* (= égetek) ige.

Mi az edényt inkább *πύρανος*-nak hívjuk, mivel tekintélyesebb szerzőknél, azonkívül többször is fordul elő.

Az edény valószínű nevének megállapítása után magyarázzuk a következőkben és ismertessük a *πύρανος*-ra vonatkozó helyeket.

Pollux olyan konyhaedények közt említi, melyeknek a *πύρανος*-hoz hasonló rendeltetésük volt. Mindkét idézetében, ha az elsőnél is az általam ajánlott interpunctiót vesszük alapul, szerinte ez olyan edény, melyben égő szénét szállítanak, hordoznak. Azt hiszem azonban, hogy nem szükséges a

χομίζω igének egyedül csak a *hord, szállít* jelentést tulajdonítanunk, hanem tágabb értelemben a *tart* ige jelentését is kölcsönözhetjük neki. Így a *πύραυρος* olyan edény, melyben égő szénét tartanak.

Magyarázatunk eddigi része Pollux mindkét helyén előfordul; a második rész tovább megy és ebben az író egyéni véleményét halljuk, hogy ezt az edényt *πυροφόρος*-nak, tűzszállítónak is nevezhetné az ember. Pollux mindkét helyen az edényt a szakács eszközei, a konyhaedények közt említi, amiből nem kell éppen arra következtetnünk, hogy az edény csupán a sütés és főzés céljaira szolgált volna.

Hesychios két idézete közül az első, miként fentebb bővebben tárgyaltuk, kétségtelenül későbbi betoldás. Ezen idézet első fele különben teljesen megfelel, ha elfogadjuk a coniecturát, *Eustathios* nyilatkozatának, bár lehetetlennek tartjuk, hogy az interpolator adatát tőle kölcsönözte. Az idézet második fele pedig megfelel Pollux első és a második idézet első felében foglaltaknak, csak hogy más igével fejezi ki, hogy az edényben tüzet hordoznak.

A hesychiosi második idézet szerint a *πύραυρος*-ban tüzet raknak, benne tűz ég, mégpedig fáklya és fenyőfadarabokat (= *δαδίων*), fahulladékot, trágyát (?) (= *βόλβιτον*) vagy egyebet (= *ἢ τοιοῦτόν τι*) égetnek el benne. Van még ezen kívül *Hesychios*-nak egy igen fontos kijelentése ugyanebben az idézetben, ami igen határozottan jelöli meg az edény rendeltetését és aminek az alapján egyszersmindenkorra kiiktatjuk azt a feltevést, hogy a *πύραυρος* egyáltalán a sütésre vagy főzésre szolgáló edény lett volna. *Hesychios* ugyanis a következőképen szól: *οἱ δὲ τὴν θέρμανσιν*, amit a következőképen értelmezek: mások a *πύραυρος* nevű edényt *θέρμανσιν*-nek, vagyis melegítőedénynek hívják.

Míg *Photios* a *πύραυρος* olvasatot támogatja, addig az *Etymologicum Magnum* feladatának megfelelően járva el az edény nevének etymológiájára utal, s csak annyit mond, hogy benne tűz ég.

Eustathios az *Odysseíához* írt jegyzeteiben a grammatikus szerepét töltve be az *αἶψα* igével kapcsolatban megemlíti, hogy ebből származik a *πύραυρος* szó is, ami a régiek szerint (= *κατὰ τοὺς παλαιούς*) nem egyéb, mint a *ὁ πῦρ ἐνανόμενος* összetétele, vagyis amelyekben tüzet gyújtanak, benne tűz ég.

Mindezek alapján már most kíséreljük meg rekonstruálni az edény rendeltetését, feladatát, minthogy alakjáról ezek az idézetek, általánosan ismert edény lévén, nem tesznek említést. Kétségtelenül nevezetes edény volt a görög és római magánéletben (hol valószínűleg furnusnak, [serpenyőnek] hívták), amire a reá vonatkozó aránylag nagyszámú idézetből is következtethetünk.

A *πύραυρος*: edény (*ἀγγεῖον*), benne tüzet raktak, gyújtottak, tűz égett benne, égő szénét, vagyis tüzet hordoztak, szállítottak vele; tehát könnyen hordozható, kezelhető. Lehetséges, hogy benne parazsattartottak, mert az edény belsejében hosszabb ideig maradt az meg égő állapotban. Benne a tüzet fenyőfából (= puhafából), hulladékfából rakták. Hűvös időjárás esetén melegítésre is szolgálhatott, de nem hihető, hogy a sütés és főzés céljaira is alkalmazták volna; a konyha felszereléséhez tartozott, tudjuk ugyanis, hogy pl. a rómaiaknál a szoba fűtése és melegítése télen a konyhaszemélyzet feladata volt.

Juhász László dr.

II.

A. Conze: Griechische Kohlenbecken c. értekezésében¹⁾ ismerteti azokat a leleteket, amelyek az ötvenes években utca építés alkalmával Athénben kerültek napfényre. Csupa töredékes darabok, amelyeknek formája előreugró szakálás férfi fejeket ábrázol. Ezek a töredékek igen nagy mennyiségben kerültek elő, amit azzal magyaráz, hogy a hozzájuk tartozó vékonyabb falú edény, könnyebben tönkremehetett, mint ezek a masszívabb darabok. E darabokból az edény formáját rekonstruálni nem lehetett mindaddig, amíg 1865-ben egy nagyobb töredéket nem találtak, amelyből megállapították, hogy az edény zsarátnoktartó volt, amelyet Diels figyelmeztetésére pyraunosnak nevezett, a Polluxnál előforduló eredeti név után.

Dacára annak, hogy az edény restaurált képét is közölte, megállapítása nem ment át a köztudatba. A cikk megjelenését követő évben Krause-Gleiwitz egy hasonló töredékről kétségkívül azt állapította meg, hogy az egy trójai Zeus ábrázolás.²⁾ Az e felett megindult vitában F. v. Luschan, nem csak ennek az állításnak tévedését mutatta ki,³⁾ hanem azt is megállapította, hogy úgy ez a töredék, mint a többi hasonló a Kr. előtti II. évszázadból származik. Kimutatta azt is, hogy a legtöbb Földközi-tenger környéki országban ma is megtalálható, kivéve a nomád népeket, akik törékenysége és súlya miatt nem használhatják.

Nem tartja azonban valószínűnek, hogy az edény a Kr. előtti II. században keletkezett volna s úgy véli, hogy néhány trójai edénytöredék helyes kiegészítése révén meg lehetne találni a régebbi trójai leletek közt is.

Conze rekonstrukciója (I. kép) alapján ismerjük az edényt, amelynek szerkezete a következő: Az edény alsó és felső részét gömbölyűen bemélyedő rész választja el, amelyen lyukak vannak. A felső rész peremén foglal helyet a már fentebb említett szakálás fejecske, arccal az edény belseje felé fordulva. A szakál egyenesen nyúlik előre s az ellaposodó részre lehetett tenni a melegítésre szánt edényeket, míg a zsarát-

¹⁾ Jahrbuch der K. D. Arch. Inst. 1890. 118—141. és 166—167. l.

²⁾ Verhandlungen 1891. 463. l.

³⁾ Ein angebliches Zeusbild aus Ilion und über die Entwicklung des griechischen Kohlenbecken. U. o. 1892. 202—206. l.

nok a gömbölyű medencében foglalt helyet. Az alsó rész körülbelül háromszor olyan magas volt, mint a felső. Külső oldalán, a közép táján mindkét oldalon egy-egy fogantyúja volt, amellyel az edényt ide-oda lehetett vinni. Az alsó rész lapos fenékkal zárult, amelyre hullott a hamu, amit az alól lévő nyíláson keresztül lehetett eltávolítani. Ezen a nyíláson keresztül kapta az égő fa az élesztéshez szükséges huzatot is.

Az edény Görögország minden részében előfordult s Conze értekezése alapján a hozzátartozó, előkerült darabok száma mintegy 900-ra tehető. A legtöbb Athénben és Délosban került elő; az előbbi helyen 600-nál, az utóbbin 100-nál több darab. Meglehetősen nagy számban találták Smyrnában, Halikarnassosban, Tarentumban, Palermóban, Syrakusában,

Eryxben, Naukratisban, Brundisiumban, Karthagóban, Rhodoson és Trójában. A Cornetóban talált három darab egyikét az teszi nevezetessé, hogy egy görög sírban találták. A Trójában talált darabokat említi Hubert

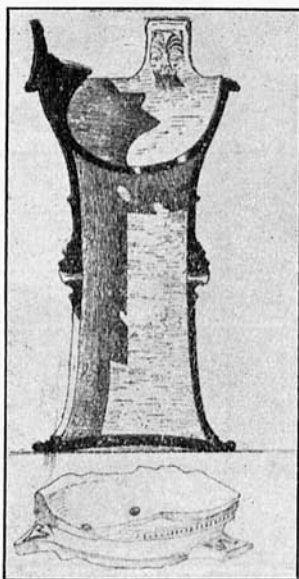

Fig. 1. kép.

Fig. 2. kép.

Schmidt is,⁴⁾ de közöl egyet maga Schliemann is.⁵⁾ (2. kép.) A fentebb említett fejekhez hasonló alaknak rendeltetését nem ismeri s ezért a kép alá a következőket írja: „Sonderbarer Gegenstand aus Terrakotta, mit einer archaischen Figur in Relief“. Ez a példány alakjára nézve teljesen megegyezik azzal, amelyet Conze kiegészítésének felsőrészeként ismerünk. (1. kép.)

Az a darab, amelyiknek helyesebb kiegészítésében Luschan a II.

⁴⁾ Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer. Berlin, 1902. 3280—84. és 3504. sz. alatt.

⁵⁾ Ilios, Leipzig. 1881. Nr. 1452.

század előtti előfutárt keresi, Schliemann szerint⁶⁾ két hasonló hengeres talpú edény darabjaival van kiegészítve.

A képen (3. kép 3.) a kiegészítés, illetőleg összeillesztés helye nem látszik, de valószínű, hogy a felső nyílás alatt történt. Ez a szétválasztás arról győzne meg, hogy a felsőrészből csak alig hiányzott valami, az alsónak ellenben egész, kiszélesedő felsőrésze hiányzott. Úgy ez a darab, mint a két másik (3. kép 1., 2.),⁷⁾ Schliemann szerint azokra a füstölő edényekre emlékeztet, amelyeket Virchow a Zaborowo melletti sírmezőn talált, amelynek másik példányát Reichersdorffban találta meg.⁸⁾ Az utóbbi darab leírásánál azt mondja Virchow, hogy a közepén vertikálisan át van fúrva. Ez esetben azonban azt hisszük, hogy az ábrát fordítva kell néznünk, mert a közepén levő lyuk rendeltetése csak így érthető meg. Ez a füstölő edény kétséget kizárólag bronzkori.

Ezekre a példányokra emlékeztetnek a Hampel⁹⁾ által közölt pilini edények is. Az előbbinek rendeltetésére Hampel csak ennyit ír: „Vase servant de creuset”.

Schliemann¹⁰⁾ (3. kép 4.) még egy hasonló áttört lábú füstölő edényt közöl, amely viszont a Jensch¹¹⁾ közlésében lévő edényre emlékeztet. A kettő között lényeges különbség, hogy az utóbbi felső részén szájasodó bevágások vannak. Használatában aligha különbözött a többiektől.

Ennek az alaknak hasonmását ismerjük Blume¹²⁾ közléséből is, ahol használatára nézve ezeket olvashatjuk: „Wahrscheinlich dienten sie als Tischöfen zum Anwärmen der Speisen”.

Fig. 3. kép.

⁶⁾ U. o. 255. l. 50. ábra.

⁷⁾ U. o. 48–49. ábra.

⁸⁾ Zeitschrift f. Ethnologie. Abhandl. 276. l. és XVII. 7.

⁹⁾ Catalogue de l'exposition préhistorique. 1876. 65–66. ábra; és Antiquités préhistoriques XX. 18. és 20.

¹⁰⁾ I. m. 619. l. 1185. ábra.

¹¹⁾ Zeitschrift f. Ethn. 1903. 196. l. 80. ábra.

¹²⁾ Thrakische Keramik i. d. Provinz Posen. Mannus, 1912. XIII. 70. ábra.

Ezeknek a füstölő edényeknek sok típusát rajzolta meg Schlemm,¹³⁾ aki úgy a reichersdorfi, mint a Jensch által közölt formán kívül más alakúakat is ismertet. Figyelmet érdemelnek ezek között a kettős összetételűek, és az alsó részt teljesen nélkülöző, virágcserep formájúak. Ez utóbbiakhoz hasonlót talált Móra Ferenc a Szeged Városi Múzeum ásatásai alkalmával is a szőregi bronzkori temetőben. Egyet pedig a kecskeméti múzeum őriz. Hogy azonban a Schlemm által közöltek kizárólag a hallscatti korból származnának, egyáltalán nem valószínű. Eredetüket a bronzkorban kell keresnünk, mert úgy a Jensch, mint a Virchow és Schliemann által talált darabok bronzkoriak, a Móra által talált szőregivel együtt.

Luschan és Plume feltevése tehát egy nyomon halad a két — ha nem is egészen — hasonló edény alakjából kiindulva. Hogy a többiek csak

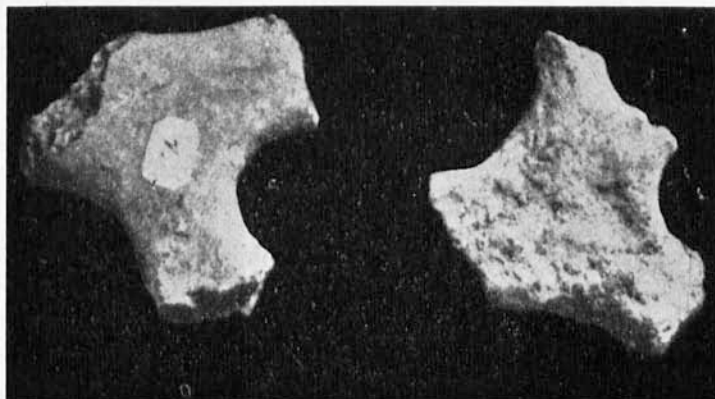

Fig. 4. kép.

füstölő edénynek tekintik, nem változtat a lényegen. Tűz égett benne és így nyugodtan tekinthetjük a zsarátnoktartó előfutárjának. De ha annak tekintjük, keresnünk kell azt a közbenső típust, amelyet a görögországi ásatásokban eddig még nem találtak.

Milyen lehet tehát ez az átmeneti típus?

A magyarországi leletek között már 1876 óta fordultak elő olyan égetett agyag darabok, amelyeknek rendeltetését vagy nem tudták, vagy félre ismerték. Az első ilyen tárgyakat Hampel¹⁴⁾ (4. kép) közölte valószínűleg a Hont megyei magyarádi leletből. Rendeltetését félreismerve, nagy agyag gyűrű töredékének tartotta.

Később Reizner János¹⁵⁾ a rábei ásatások ismertetésében (5. kép

¹³⁾ Wörterbuch zur Vorgeschichte. 1908. 462. l.

¹⁴⁾ Antiquités préhistorique XIII. 35. és 36. ábra.

¹⁵⁾ Arch. Ért. 1891. 207. l.

6—7.) két ilyen agyag tárgyat mutatott be, de talán sajtóhibából, ezeket a tárgyakat szarvasagancsból készült kalapácsoknak nevezte. Ugyanitt talált hasonló tárgyakat Tömörkény István¹⁶⁾ az 1907. évi ásatások alkalmával. Erre vonatkozólag a szegedi múzeum régiségtári naplójában a következő bejegyzést találtuk:¹⁷⁾ „Nagy, égetett veres agyagedénynek a súlyos darabja, az edény oldalának egy része s egy fülforma, amely azonban az edény belső oldalához van készítve. (6. kép.) Ismeretlen rendeltetésű. Ugyanezen edényhez egy másik fül. Vastag darab“.

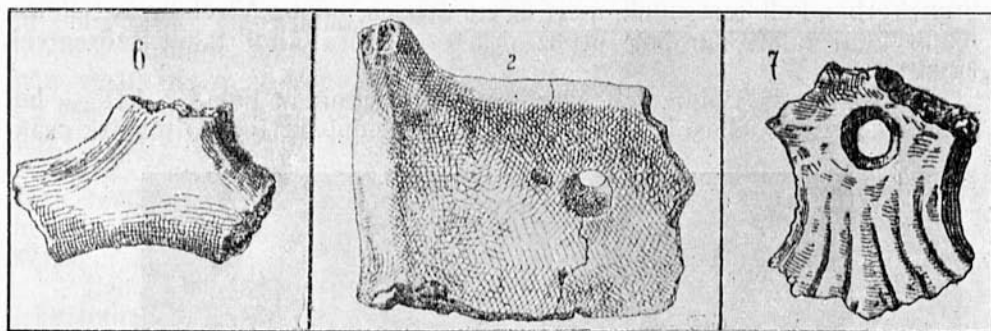

Fig. 5. kép.

Hogy a Reizner rábéli közlésébe sajtóhiba csúszott, az kétségtelen, mert a régiségtári napló¹⁸⁾ szerint a jóval előbb talált röszkéi darabokat a következőképp határozza meg: „Hálósúly égetett agyagból, töredék, tágas lyukakkal“. „Ugyanez égetett agyagból. Átkötésre alkalmas behajlá-

Fig. 6. kép.

sokkal“. „Agyak edény töredék: 6 darab“. Ezek a darabok Röszkéről kerültek a gyűjteménybe, ahol Török Auréllal együtt végezte az ásatást a piaristák telkén és valamennyit az akkor feltárt öt sírban találták. (A cornetói egyik darab is sírból került elő.)

¹⁶⁾ Arch. Ért. 1908. 287. l.

¹⁷⁾ 27/1907.

¹⁸⁾ 1885: 139., 140. és 145.

Hampel¹⁹⁾ a szombathelyi múzeumban lévő velemi leletből ismertet egy lyukas agyagtöredéket, amely azonban eltér az eddigiektől. (5. kép 2.) Lyuk van ugyan rajta, de azokon a helyeken, ahol törés nincs rajta, egyenes vonalban végződik. „Tűzpad (?) fele darabja”-nak mondja s szerint a bronz leletekhez való tartozása sem elég biztos.

A szegedi múzeumban őriznek még²⁰⁾ néhány a fentiekhez hasonló darabot, amelyeket Móra Ferenc és Sebestyén Károly dr. az ószentiváni halomban, mint szórványos leletet találtak.

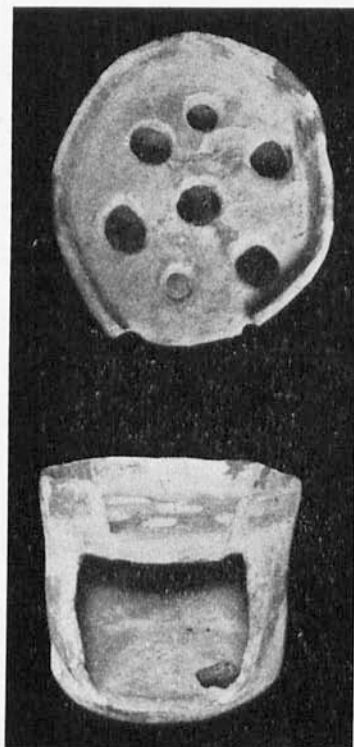

Fig. 7. kép.

Fig. 8. kép.

A pécsi múzeum régiségtára²¹⁾ őriz egy egyszerű edényt 3,5 cm.-es lyukakkal, amelynek 5 cm.-es felső pereme van. (7. kép.) A perem egy 27×30 cm. átmérőjű lyukakkal áttört felső részt zár körül. Ez alatt egyik részén nyitott, 17×15 cm. nyílású alsó rész van, lapos fenékkal. Az

¹⁹⁾ Bronzkor emlékei Magyarhonban. III. kötet, CCXL. tábla, 2. szám.

²⁰⁾ 7/1909.

²¹⁾ Az adatokat és fényképet, Dr. Fejes György szíves engedelmével, hozzám intézett leveléből közlöm.

egész edény magassága 25 cm. Az alsó nyitott rész a lehulló hamu eltávolítására és a huzat beáramlására szolgálhatott. A lyukas rész fölé tették az égetésre szánt fákat.

E sorok írója 1926, 1927 és 1928 nyarán 12 hétig ásatott az ószenfiváni halomban, amely idő alatt 80 lakó és hulladék gödröt ásatott fel s részben tűzhelyek mellett, részben a gödrökben sok ilyen agyagtöredékre talált. A töredékek egy része egymáshoz illett és sikerült is őket össze-
ragasztani. A darabokból három edény-
hez tartozó nagyobb részt sikerült össze-
állítani, a negyediknek középső része tel-
jesen épen került elő.

Az első darabot a 10. putriban talál-
tuk. A putriban tűzhely is volt, amely alatt
hamu és szén keverékében csontok és cse-
repek heverték. A tűzhely mellett félkör-
íves oldalú vastag cserépdarabok voltak,
amelyekből a képen (8. kép) látható tár-
gyat sikerült összeállítani, sajnos, a dara-
bok hiánya miatt csak töredékesen.

A tárgy alakja felülről nézve ovális.
A meglévő töredék 21 cm. hosszú, 18 cm.
széles. Az átlukasztott rész falvastag-
sága 3 cm. A rajta levő lyukak különböző
méretűek. A legnagyobb 7,5, a legkisebb
2,5 cm. Van a lyukak között olyan is,
amelynek egyik szélét a perem oldala al-
kítja, épen úgy, mint az egyik rábéli da-
rabnál. (6. kép.) Ettől a lyukas közép rész-
től lefelé eső részből csak egy oldal tö-
redéke van meg, amely kissé ferdén ha-
lad lefelé. A később ismertetendő analó-
giák és az össze nem rakható töredék da-
rabok azt bizonyítják, hogy ennek az
edénynek nem volt fenéke, hanem 3–4
cm.-re szélesedő talppal végződött. A meg-
maradt oldalrészén 3,5 cm.-re kiálló fo-
gantyúja van. Minden valószínűség szerint
a másik oldalon is volt egy. Ezzel lehetett az edényt ide-oda rakni.

A lyukas rész feletti perem falai egyenesen felfelé haladnak. Hogy
a felső rész be volt-e fedve, vagy mint a pécsi példány egyszerű perem-
mel végződött, határozottan nem állapítható meg, de az utóbbi látszik
valószínűnek. Hogy a töredék feletti két lyuknak mi volt a rendeltetése,
bajos eldönteni. Gyakorlati célja nem igen lehetett, mert más töredékek-
nél a lyukas rész alatt van.

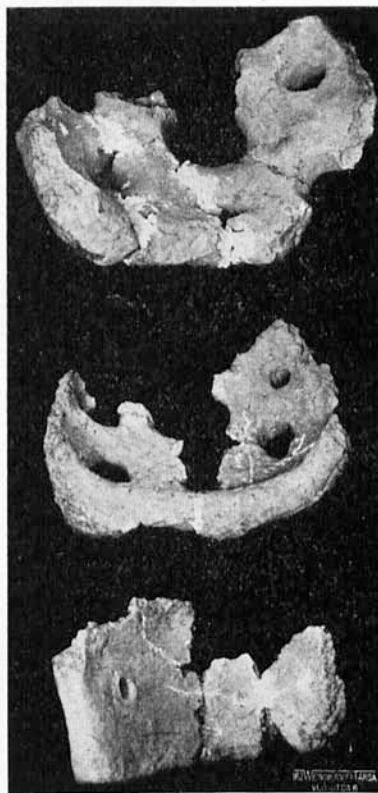

Fig. 9. kép.

Az alsó rész eleje, mint más példány is bizonyítja, valószínűleg nyitott volt, épen úgy, mint a pécsi. Anyaga jól iszapolt, jól égett, vörös színű s külső oldalán fényesre volt símítva.

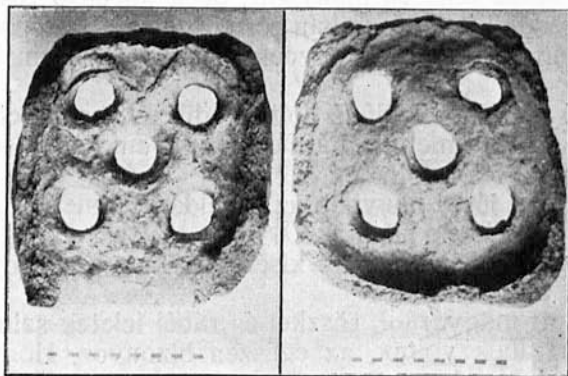

Fig. 10. kép.

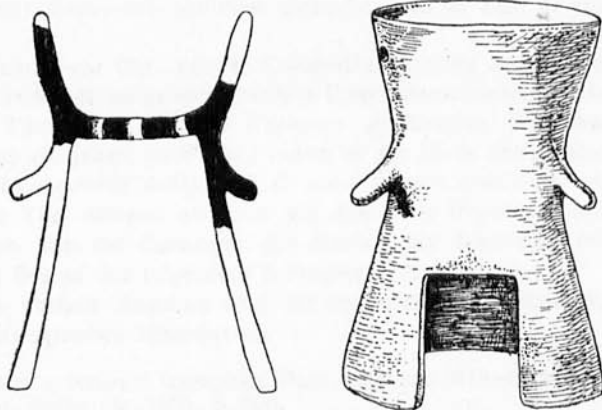
A 36. putriban további két ilyen edényhez tartozó töredéket találtunk. (9. kép.) Három darabot sikerült belőle összeállítani, melyek közül kettő kétségtelenül egy edényhez tartozott. Ez utóbbi két darabból az edény alsó és középső része restaurálható.

Az alsó rész 1·5–3·5 cm. vastagságú agyagból készült. Feneke nem volt; lesímitott talpon állott. Elöl lévő része szintén le van símítva. Ez a lesímitott rész volt a hamu kitisztítására szolgáló száj. Bár az alsó részének csak a fele van meg, méretei rekonstruálhatók. A száj szélessége 24 cm. lehetett. Hátul kerekén végződött. Mélysége 21 cm. Az oldalon a talptól 8, a szájtól 6·5 cm.-re 2 cm. átmérőjű lyuk van. Valószínűleg az ellenkező oldalon is volt egy. Rendeltetésük épen úgy ismeretlen, mint az előbbinél.

A középső rész 21 cm. magasságban illeszkedett a felső részhez. A száj felső része 14–15 cm. magasságban lehetett. Méretei az alsó rész területének méreteivel egyeznek. A rajta levő lyukak nagysága 2·5–7 cm. közt váltakoznak. Széleihez volt tapasztva a felső rész, de ennek darabjai teljesen hiányoztak.

Anyaga rosszul iszapolt, durva szemcsés agyag. Rosszul égett, szürke színű. Rendkívül mállekony.

A harmadik darab nagyon vastag agyagból készült. Csak a középső rész töredéke van meg, amelynek átlagos vastagsága 5–6 cm. Szélessége 30 cm. volt. A rajta levő lyukak 3–8 cm. közt váltakoznak. A meglevő rész méreteiből ítélve, az előbbinél nagyobb lehetett.

Reconstructio

Fig. 11. kép.

Az 1928. évi ásátások folyamán a 2. gödörben olyan példányt találtunk, amelynek alsó és felső része teljesen hiányzott, de a középső rész teljesen hibátlan. A forma az eddigiektől annyiban tér el, hogy a középső rész nem ovális, hanem elnyúlt négyszög, amelynek a sarkai le vannak kerekítve. (10. kép.)

A 3 cm. vastag középső rész kissé felfelé boltoskodik. Öt szimmetrikusan elhelyezett lyuk van rajta, amelynek átmérője 4·5 cm. Az alsó rész nyílása a keskenyebbik rész felől volt.

Ehhez hasonló, de méreteiben jóval nagyobb az a példány, amelyet a Nemzeti Múzeum őriz a tőszegi leletek között.

A Conze által rekonstruált (1. kép) alapján kíséreltük meg az edény restaurálást, amit a 11. képen mutatunk be.

Hogy a fentebb ismertetett magyarádi, rőszkei és rábéli leletek szintén ilyen edényhez tartozó darabok voltak, az egészen bizonyos. Hogy pedig ennek a tárgynak a tűz körül jutott szerepe, az kétségtelen. Mivel beépítve nem volt, mint a boldogi lelet,²²⁾ s méretei sem nagyok, égető kemence nem lehetett, hanem minden valószínűség szerint ugyanazt a célt szolgálta, mint a görög pyraunos, s — bár Görögország területéről hasonló leletet nem ismerünk — ezekben találjuk meg azt az átmenetet, amelyek a trójai füstölő edényeket a zsarátnoktartókkal kapcsolják össze.

Banner János dr.

²²⁾ Arch. Ért. 1895. 5. 1.

DER URSPRUNG DES GRIECHISCHEN PYRAUNOS.

I.

Πύραυρος nannte man nach der Beschreibung eines altertümlichen Schriftstellers (Pollux) jenes Gefäß, dessen Bruchstücke man in Griechenland in grosser Menge fand. Übrigens liefern uns die diesbezüglichen Aufzeichnungen nur wenige Angaben dafür, um von diesen Bruchstücken entschieden behaupten zu können, dass man das Gefäß wahrlich *Πύραυρος* nannte.

Die erste Erwähnung dieses Gefässes führt uns in das IV. Jahrhundert vor Chr. Das unter dem Titel „*Ἑθνικά*“ erschienene geographische Lexicon des byzantionischen Stephanos (VII. Jahrh. Chr.), welches uns im von Hermolaos verfassten Auszuge hinterblieben ist, bezeichnet die Stelle eines wahrscheinlich einer Comoedie entnommenen Citates folgendermassen: *ἐμφανὲς* (in den meisten Manuscripten kommt *ἐμφανὴς* vor) *ἐν Πυραυρῷ*. August Meineke¹⁾ hat das, sich vielmehr auf die Lection *ἐμφανὴς* stützend, in *Ἀντιφάνης* corrigirt, wodurch er dem Comoedienschreiber von Mittelattica *Antiphanes* vom IV. Jahrh. vor Chr. eine Comoedie zukommen liess. Diese Conjectur können wir aberschon deswegen nicht annehmen, weil auch die Lection *ἐμφανὴς* einen vollständigen Sinn hat: Aus folgender Stelle der mit *Πάρνης* (es handelt sich nämlich vom Berge Parnes) *ἐμφανὴς* (dies erhellt) *ἐν Πυραυρῷ* (*Πυραυρὸς* oder *Πυραυρὸν*) betitelten Comedie, und da citirt er aus der Comoedie.

Der in der Mitte des IV. Jahrh. vor Chr. gelebte Comoedienschreiber *Aristophon*, als auch der zu Ende desselben Jahrhunderts gelebte ebenfalls Comoedienschreiber *Alexis* hatten je eine Comoedie mit dem Titel *Πύραυρος* oder *Πύραυρον* geschrieben. Aus dem Stücke des ersteren citirt Pollux²⁾ (II. Jahrh. nach Chr.) indem er die Stelle des Citates also bezeichnet: *εἶρομεν ἐν τοῖς Ἀριστοφάνους Διδύμοις ἢ Πύραυρῳ*, woraus ersichtlich ist, dass Aristophon sowohl unter dem Titel *Δίδυμοι*, als auch mit dem Titel *Πύραυρος* oder *Πύραυρον* je eine Comoedie schrieb. Aus der Comoedie des Alexis citirt Athenaios (am Ende des II. Jahrh. nach Chr. und Beginn des folgenden) 5 Fragmente.³⁾

Die das Gefäss betreffenden übrigen Angaben sind für uns schon viel wichtiger, weil sie uns Grammatiker und Lexicographen hinterliessen.

1) Siehe: *Poetarum comicorum graecorum fragmenta*. Post Augustum Meineke recognovit et latine transtulit Fred. Henr. Bothe etc. 1855. S. 395.

2) C. W. S. 506. — Pollux: *Ὀνομαστικόν* IX. Buch, 71. Segm.

3) Meineke c. W. S. 561—2. — Athenaios *Δειπνοσοφισταί* VI. p. 244, D (I. und II. Fragm.), VI. p. 258, B (III. Fragm.), XIII p. 590, B (IV. Fragm.) und XIV. p. 663, F (V. Fragm.)

Julius Pollux Grammatiker erwähnt in seinem mit „*Ονομαστικόν*“⁴⁾ betitelten Werke unser Gefäss sogar zweimal. Dieses Werk behandelt die Gegenstände, welche es beschreibt, nicht lexiconartig, sondern nach objectiven Gruppen. Leider ist uns das Werk nur im Auszug hinterblieben, in welchen gewiss gar manche Fehler eingeschlüpft sein dürften. Dass Gefäss erwähnt Verfasser bei beiden Gelegenheiten unter den Küchengeschirren:

VI. Buch, 88–89 Segm. (13. Cap.): Die Gegenstände sind im Accusativ benannt: . . . *βαδνονς, ἔπρους, πυραδνονς* (in manchen Manuscripten: *πυρανούς*). 89. Segm. *ἔστι δὲ ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσιν, ἔσχαριδας, ἰνολεβήτιον, . . . μαχαίρας, δεριδας, αἷς ἔδερον, ἢ ἐφ' ὧν.*

X. Buch, 104. Segm. (24. Cap.): *Τὸ δὲ πύραννον, ᾧ τοὺς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσιν, εἴποις ἂν ἐμὴ δόξη καὶ πυρφόρον.*

Das erste Citat ist nicht klar und scheint dem zweiten zu widersprechen. Also ist zweifellos, dass der Text einer Correction bedarf, und zwar das erste Citat. Meine Correction ist folgende: . . . *πυραδνονς, ἔστι δὲ ἀγγεῖα, οἷς τοὺς ἐμπύρους ἄνθρακας κομίζουσιν ἔσχαριδας* . . . In den zwei Citaten kommt die Benennung des Gefässes in zweierlei Formen vor: *πύραννος* und *πύραννον*, welcher Fehler ebenfalls dem Verfasser des Auszuges zuzuschreiben ist.

Also nach Pollux ist die Bestimmung des Gefässes, dass man darin brennende Kohlen (Glut) herunttragen soll, und seiner Meinung nach dürfte man dieses Gefässes auch *Feuerträger* heissen.

Der Lexicograph von Alexandrien *Hesychios* (V. Jahrh. nach Chr.) hatte seine Angaben vornehmlich den Werken der Glossographen (namentlich *Diogenianos*) entnommen. In seinem *Lexicon*⁵⁾ finden wir für unser Gefäss sogar zwei Benennungen:

* II. 4384. *πύραννος*: *πῶρ ἐναδόμενος* (cod. *ἐνδόμενος*⁶⁾) *λέγεται δὲ καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐν ᾧ φέρεται καὶ τὸ πῶρ, οὕτω.*

II 4394. *πύραννον*. *εἰς ὃ ἂν πῶρ ἐναδῇται, δαδίον, ἢ βόλβιτον, ἢ τοιοῦτόν τι. οἱ δὲ τὴν θέρμανσιν.*

Zweifellos ist das eine, und zwar das erste interpolirt. (Der Verleger: Schmidt setzt es auch in die Klammer). Dennoch dürfen wir es nicht ganz ausser Acht lassen, weil es einen alten Ursprung haben kann.

Also nach *Hesychios* wird im Gefässe mit Tannenholz, Holzabfällen Feuer gemacht und das Gefäss selbst heisst man *Wärmer*.

Das Gefäss erwähnt noch *Photios* (IX. Jahrh.) in seinem nach guten Quellen unter dem Titel „*Λέξεων συναγωγή*“ verfassten Glossarium (475, 23).

Im *Etymologicum Magnum* finden wir folgendes über *πύραννος* aufgezeichnet: 697, 21: *Πύραννος. παρὰ τὸ πῶρ ἐναδῇν ἐν αὐτῷ.*

Schliesslich finden wir im Werke „*Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρον Ὀδύσσειαν καὶ Ἰλιάδα*“ des *Eustathios* (XII. Jahrh.) welches die alten über Homeros Werke erschienenen Erläuterungen ausführlich behandelt, gelegentlich der Erklärung des in der ε 490. Reihe der Od. befindlichen Wortes *αἶψα* die Bemerkung, dass das Wort *πυραδοντῆς* aus diesem

⁴⁾ Julii Pollucis Onomasticum. Joh. Henr. Lederlinus et Tib. Hemsterhuis Amstelædami, 1706.

⁵⁾ Hesychii Alexandrini Lexicon, recensit M. Schmidt. 4. vol. Jenae, 1858–1868.

⁶⁾ In der Codexschrift mit grossen Buchstaben kann man leicht Δ statt Α lesen.

Zeitwort (nämlich aus *αῖω* = anzünden) stammt. Später sagt er: E. p. 1547: *ἐκεῖθεν* (nämlich aus dem Verbum *αῖω*) *καὶ πύραυρος κατὰ τοὺς παλαιούς ὁ πῦρ ἐνανόμενος*.

Also nach Eustathios hatten schon die alten Schriftsteller darauf hingewiesen, dass im Vorte *πύραυρος* das Zeitwort *αῖω* enthalten ist.

Bei solcher Gelegenheit ist es sehr wichtig zu untersuchen, welche Quellen die obengenannten Schriftsteller beim Verfassen ihrer Werke benützten. Denn es ist doch natürlich, dass wir jenem Werke einen viel grösseren Wert beilegen, dessen Verfasser die Gegenstände aus eigener Erfahrung beschreibt, als dem Werke eines solchen, welcher seine Angaben aus zweiter oder dritter Hand erhalten hat und eventuell dass Gefäss selbst nicht einmal kannte.

Unter denen, die sich mit dem *πύραυρος* befassten ist entschieden Pollux der authentischste Schriftsteller, aber auch die pünktlichen Angaben von Hesychios sind lobenswert.

Mit Beachtung auch dieser Gesichtspunkte müssen wir jetzt feststellen, was eigentlich der Name dieses Gefässes war? Es scheint, dass die Benennungen *πύραυρος* und *πύραυρον* auf gleiche Art gebraucht wurden. Meiner Meinung nach haben wir mit einem Beiwort mit zwei Endungen zutun: *πύραυρος*, *πύραυρον*, wo einesteils das Hauptwort *ὁ κέραμος*, andernteils *τὸ ἀγγεῖον* oder *τὸ σκεῦος* weggeblieben ist. Wir heissen das Gefäss *πύραυρος*, weil wie es scheint, diese Benennung mehr verbreitet war.

Wir dürfen den von diesen zwei Formen abweichenden Variationen keine grössere Bedeutung beimessen, welche paleographisch erklärlich sind: Verschiedenheit der Accentuierung; die Formen *πυραυρὸς* und *πύραινος* konnten leicht entstehen, wenn wir bedenken, dass in der griechischen Codexschrift mit kleinen Buchstaben man statt *υ* leicht *ν* und *ι* lesen konnte, wodurch dann die Formen *πύραινος* und *πυραινὸς*, aus dieser wieder *πυραυρὸς* entstanden sind. Diese fehlerhafte Schreibart ist zweifellos dem Nichtkennen der Etymologie des Wortes zuzuschreiben, worauf auch Hesychios, das Etymologicum Magnum und Eustathios hinwiesen, nämlich dass das Wort aus dem Hauptworte *πῦρ* (Feuer) und dem Zeitworte *αῖω* (zünden) zusammengesetzt ist.

Nun fassen wir alle diejenigen Resultate zusammen, welche wir auf Grund der Citate der Schriftsteller vom Gefässe wissen und versuchen wir die Bestimmung und Aufgabe des Gefässes zu rekonstruieren.

Πύραυρος ist ein Gefäss (*ἀγγεῖον*), in welchem man Feuer machte; darin brannte Feuer, damit trug man brennende Kohlen (Glut), also Feuer von einem Ort zum andern; also muss das Gefäss leicht zu tragen und zu handhaben sein. Möglich, dass man darin Glut verwahrte, weil im Innern des Gefässes die Kohlen länger im glühendem Zustande geblieben sind. Darin machte man mit Tannenholz (weisses Holz) und Abfällen Feuer. In kühler Witterung konnte es eventuell auch zum Wärmen gedient haben. Das ist aber kaum zuglauben, dass es auch zum Braten und Kochen gebraucht wurde. Es gehörte zur Kücheneinrichtung; wir wissen nämlich, dass z. B. bei den Römern die Heizung der Zimmer Aufgabe des Küchenpersonals war. Im griechischen und römischen Privatleben (wo wahrscheinlich *furnus* = Pfanne sein Name war) dürfte es ein wichtiges Gefäss gewesen sein.

dr. L. Juhász.

II.

A. Conze schildert in seiner Abhandlung „Griechische Kohlenbecken“¹⁾ jene Funde, welche in den fünfziger Jahren gelegentlich eines Strassenbaues in Athen zum Vorschein gekommen sind. Lauter Bruchstücke, welche hervorspringende bärtige Männerköpfe darstellen. Diese Bruchstücke sind in sehr grossen Menge zum Vorschein gekommen, was Verfasser damit erklärt, dass das dazu gehörende Gefäss mit dünnerer Wand leichter zugrunde gegangen sein dürfte, als jene massiveren Stücke. Aus diesen Stücken konnte die Form des Gefässes nicht construiert werden, bis man in 1865 nicht ein grösseres Bruchstück fand, woraus festgestellt werden konnte, dass das Gefäss ein Kohlenbecken war, welches Verfasser von Diels aufmerksam gemacht nach dem bei Pollux befindlichen ursprünglichen Namen Pyraunos nannte.

Dennoch, obwohl er auch das Bild des restaurierten Gefässes mitteilte, ist seine Feststellung nicht zur allgemeinen Kenntnis gelangt. Gleich im nächsten Jahre nach dem Erscheinen seiner Abhandlung hatte Krause-Gilewitz von einem ähnlichen Bruchstücke entschieden constatiert, dass es eine trojanische Zeus-Darstellung²⁾ sei. In dem darüber entstandenen Streite hatte dann F. v. Luschan nicht nur den Irrtum dieser Behauptung erwiesen,³⁾ sondern auch festgestellt, dass sowohl dieses Bruchstück, als auch die übrigen ähnlichen aus dem II. Jahrhunderte vor Chr. stammen. Derselbe hatte auch noch erwiesen, dass dieses Gefäss sich auch heute noch in den meisten an das mittelländische Meer grenzenden Ländern vorfindet, ausgenommen die Nomadenvölker, welche sich desselben wegen seiner Brüchigkeit und seines Gewichtes nicht bedienen können.

Er hält es aber nicht für wahrscheinlich, dass das Gefäss im II. Jahrhunderte vor Chr. entstanden worden wäre und meint, dass man es mittelst richtiger Ergänzung einiger trojanischen Bruchstücke auch zwischen den ältern trojanischen Funden vorfinden dürfte.

Nach der Restauration des H. Conze (Bild 1.) kennen wir das Gefäss, dessen Construction folgende ist: Der untere und der obere Teil des Gefässes sind durch eine runde Vertiefung von einander getrennt, welche mit Löchern versehen ist. Am Rande des obern Teiles befindet sich das schon obenerwähnte bärtige Köpfchen, das Gesicht

¹⁾ Jahrbuch der K. D. Arch. Ins. 1890. S. 118—141. und 166—167.

²⁾ Verhandlungen 1891. S. 463.

³⁾ Ein angebliches Zeusbild aus Ilion und über die Entwicklung des griechischen Kohlenbeckens. E. d. 1892. S. 202—206.

gegen das Innere des Gefäßes gewendet. Der Bart steht vorwärts, auf dessen flachen Teil man die zum Wärmen bestimmten Gefässe stellen konnte und die Kohle befand sich im runden Becken. Der untere Teil ist beiläufig dreimal so hoch als der obere. In der Mitte auf beiden Seiten war je ein Henkel angebracht, um das Gefäß leichter hin und her tragen zu können. Der untere Teil hatte einen flachen Boden, worauf die Asche fiel, welche man durch die unten befindliche Öffnung entfernen konnte. Durch diese Öffnung erhielt auch das brennende Holz den erforderlichen Luftzug.

Das Gefäß ist in allen Teilen Griechenlands vorgekommen und laut der Abhandlung des H. Conze beläuft sich die Anzahl der betreffenden gefundenen Stücken auf ungefähr 900. Die meisten sind in Athen und Delos gefunden worden, an ersterer Stelle mehr als 600, an letzterer mehr als 100. In ziemlich grosser Anzahl fand man solche in Smyrna, Halikarnassos, Tarentum, Palermo, Syrakusa, Eryx, Naukratis, Brundisium, Karthago, Rhodos, und Troja. Das eine der in Corneto gefundenen drei Stücke ist deswegen interessant, weil es sich in einem griechischen Grabe vorfand. Die in Troja gefundenen Stücke erwähnt auch Hubert Schmidt,⁴⁾ aber eines derselben auch Schliemann selbst⁵⁾ (Bilde 2.). Die Bestimmung der den oben erwähnten Köpfen ähnlichen Figur kennt er nicht, weshalb er unter dem Bilde bemerkt: „Sonderbarer Gegenstand aus Terrakotta, mit einer archaischen Figur in Relief“. Dieses Exemplar stimmt der Form nach ganz mit jenem überein, welches wir als den obern Teil der Conze'schen Ergänzung kennen. (Bild 1.)

Jenes Stück, in richtigerer Ergänzung dessen Luschan den Vorläufer desjenigen vom II. Jahrhundert vor Chr. sucht, ist nach Schliemann⁶⁾ mit den Stücken zweier ähnlichen Gefässen mit cylinderischem Boden zu ergänzen.

Auf dem Bilde (3. Bild 3.) ist die Stelle der Ergänzung, resp. Zusammenfügung nicht sichtbar, welche aber wahrscheinlich unter der obern Öffnung geschehen ist. Diese Trennung dürfte uns zu der Annahme berechtigen, dass vom obern Teile kaum etwas, vom untern aber der ganze breite obere Teil fehlte. Sowohl dieses Stück, als auch die zwei anderen (3. Bild 1. 2.)⁷⁾ erinnern uns nach Schliemann auf jene Rauchgefässe, welche Virchow auf dem Gräberfelde bei Zaborowo und ein zweites Exemplar in Reichersdorf fand.⁸⁾ In der Schilderung des letzteren Stückes erwähnt Virchow, dass es in der Mitte in verticaler Richtung durchbohrt ist. Wir glauben aber, dass wir das Bild umgekehrt betrachten müssen, weil die Bestimmung des in der Mitte befindlichen Loches nur so erklärlich ist. Dieses Rauchgefäss stammt zweifellos aus dem Bronzealter.

Auf diese Exemplare erinnern uns auch die von Hampel⁹⁾ geschilderten Gefässe von Pilin. Bezüglich der Bestimmung des vorhergenannten Gefässes bemerkt Hampel nur: „Vase servant de creuset“.

⁴⁾ Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer. Berlin, 1902. Nr. 3280—84. und 3504.

⁵⁾ Ilios, Leipzig, 1881. Nr. 1452.

⁶⁾ E. d. S. 255. Bild 50.

⁷⁾ E. d. Bild 48—49.

⁸⁾ Zeitschrift f. Ethnologie: Abhandl. S. 276. und XVII. 7.

⁹⁾ Catalogue de l'exposition préhistorique. 1876. Bild 65—66. und Antiquité préhistorique XX. 18—20.

Schliemann¹⁰⁾ (3. Bild 4.) spricht noch von einem ähnlichen Rauchgefässe mit durchbrochenem Fusse, welches wieder an das in der Mitteilung von Jensch¹¹⁾ befindliche Gefäss erinnert. Der wesentliche Unterschied zwischen beiden ist, dass am oberen Teile des letzteren sich mundförmige Einschnitte befinden. Aber im Gebrauche dürfte es kaum von den übrigen verschieden gewesen sein.

Das Ebenbild dieser Figur kennen wir auch aus der Mitteilung von Blume,¹²⁾ welcher bemerkt: „Wahrscheinlich dienten sie als Tischöfen zum Anwärmen der Speisen“.

Mehrere Typen dieser Rauchgefässe schildert uns Schlemm,¹³⁾ welche ausser jener von Reichersdorf, als auch jener von Jensch mitgeteilten Form auch andere darstellt. Darunter sind besonders die doppelt zusammengesetzten und die blumentopfförmigen beachtungswert, deren unterer Teil ganz fehlt. Ein den letzteren ähnliches Gefäss fand auch Franz Móra im bronzezeitlichen Gräberfelde bei Szöreg gelegentlich der Grabungen des Museums der Stadt Szeged. Es ist aber nicht wahrscheinlich, dass die von Schlemm mitgeteilten Gefässe ausschliesslich aus dem Hallstatt-Alter stammen. Ihren Ursprung dürften wir im Bronzealter suchen, weil sowohl jene von Jensch, als auch jene von Virchow und Schliemann gefundenen Stücke, sammt dem von Móra bei Szöreg gefundenen aus dem Bronzealter stammen.

Von der Form der zwei, wenn auch nicht ganz, ähnlichen Gefässen ausgehend ist also die Annahme Luschan's und Blume's so ziemlich übereinstimmend. Dass die übrigen das Gefäss nur als Rauchgefäss betrachten, ist nicht wesentlich. Darin brannte Feuer, somit können wir dasselbe als den Vorläufer des Kohlenbeckens betrachten. Dann müssen wir aber auch den mittleren Typus suchen, welcher bisher bei griechenländischen Grabungen noch nicht zum Vorschein gekommen ist.

Wie dürfte also dieser Übergangs-Typus sein?

Unter den ungarländischen Funden sind schon seit 1876 solche gebrannte Tonstücke vorgekommen, deren Bestimmung man entweder nicht kannte, oder verkannte. Die ersten derartigen Gegenstände, wahrscheinlich aus dem Funde von Magyarád (Honter Comitát), hat uns Hampel¹⁴⁾ (Bild 4.) mitgeteilt. Aber ihre Bestimmung verkennend hielt er dieselben für Bruchstücke eines grösseren Tonrings.

Später hat uns Johann Reizner¹⁵⁾ in seiner Mitteilung der Grabungen von Rábé zwei solche Tongegenstände (5. Bild 6—7.) vorgestellt, welche er aber vielleicht aus Druckfehler für aus Hirschgeweih verfertigte Hammer hielt. Dasselbst fand ähnliche Gegenstände auch Stefan Tömörkény¹⁶⁾ gelegentlich der Grabungen vom Jahre 1907. Diesbezüglich fanden wir im archeologischen Inventar des Museums der Stadt Szeged folgende Notiz:¹⁷⁾ „Schweres Stück eines grossen, rotgebrannten Tongefässes, ein seitliches Stück des Gefässes und eine Art Henkel, welcher aber an der inneren Seite

¹⁰⁾ Cit. Arb. S. 619. Bild 1185.

¹¹⁾ Zeitschrift f. Ethn. 1903. S. 196. Bild 80.

¹²⁾ Thrakische Keramik i. d. Provinz Posen. Mannus, 1912. XIII. Bild 70.

¹³⁾ Wörterbuch zur Vorgeschichte. 1908. S. 462.

¹⁴⁾ Antiquité préhistorique XIII. 35. und 36. Figur.

¹⁵⁾ Arch. Ért. 1891. S. 207.

¹⁶⁾ Arch. Ért. 1908. S. 287.

¹⁷⁾ 27/1907.

des Gefässes angebracht war. (6. Bild.) Von unbekannter Bestimmung. Zu demselben Gefässe ein anderer Henkel. Dickses Stück“.

Zweifellos haben wir in der Mitteilung Reizner's mit einem Druckfehler zutun, denn nach dem archeologischen Inventar¹⁸⁾ bestimmt er die viel früher bei Röske gefundenen Stücke folgendermassen: „Netzgewicht aus gebranntem Ton, Bruchstück, mit weiter Löchern“. „Dasselbe aus gebranntem Ton. Mit zum Binden geeigneten Einbiegungen“. „Bruchstücke eines Tongefässes: 6 Stück“. Diese Stücke fand man in Röske, wo Reizner mit Aurel Török auf dem Grunde der Piaristen Grabungen veranstaltete, wobei sämtliche Gegenstände sich in 5 aufgedeckten Gräben vorfanden. (Auch das eine Stück von Corneto ist in einem Grabe gefunden worden.)

Hampel¹⁹⁾ schildert ein aus dem Funde von Velem herrührendes und im Museum von Szombathely befindliches, mit Löchern versehenes Tonbruchstück, welches aber von den bisherigen abweicht. (5. Bild 2.) Es befinden sich zwar Löcher daran, aber an jenen Stellen, wo kein Bruch ist, endigt das Bruchstück in gerader Linie. Er hält dasselbe für „das halbe Stück einer Feuerbühne“? und seiner Meinung nach ist auch nicht gewiss, dass es aus dem Bronzealter herrührt.

Im Museum von Szeged befinden sich noch einige den obigen ähnliche Stücke,²⁰⁾ welche Franz Móra und Karl Sebestyén als sporadische Funde im Hügel von Ószentiván entdeckten.

Das archeologische Museum von Pécs²¹⁾ besitzt ein einfaches mit Löchern von 3-5 cm. versehenes Gefäss, welches einen 5 cm. breiten obern Rand hat. (7. Bild.) Der Rand umschliesst einen mit Löchern versehenen obern Teil von 27 × 30 cm. Durchmesser. Darunter befindet sich ein auf der einen Seite offener unterer Teil mit einer Öffnung von 17 × 15 cm. Durchmesser und einem flachen Boden. Das ganze Gefäss ist 25 cm. hoch. Der untere offene Teil dürfte zum Entfernen der herabfallenden Asche und zum Hereinströmen des Luftzuges gedient haben. Auf den löcherigen Teil legte man das zum Brennen bestimmte Holz.

Verfasser dieser Zeilen hatte im Sommer der Jahre 1926, 1927 und 1928 durch 12 Wochen hindurch im Hügel von Ószentiván Grabungen unternommen, während welcher Zeit er 80 Wohn- und Abfallegruben aufdecken liess, wobei teils neben Feuerherden, teils in Gruben eine grosse Menge solcher Tonbruchstücke fand. Ein Teil dieser Bruchstücke passte zueinander und konnte auch zusammengeklebt werden. Es gelang uns aus diesen Stücken je einen grösseren zu drei Gefässen gehörenden Teil zu gewinnen, der mittlere Teil des vierten Gefässes ergab sich ganz unversehrt.

Das erste Stück befand sich in der 10. Wohngrube. In der Grube war auch ein Feuerherd, worunter zwischen der Asche und den Kohlen Beine und Scherben lagen. Neben dem Feuerherde befanden sich kreisbogenförmige dicke Tonscherben, aus welchen es uns gelungen ist den im Bilde (8. Bild) sichtbaren Gegenstand zu construieren, aber leider nur mangelhaft.

¹⁸⁾ 1885: 139., 140. und 145.

¹⁹⁾ Monumente des Bronzealters in Ungarn. Band III. Tafel CCXL. Nr. 2.

²⁰⁾ 7/1909.

²¹⁾ Die Angaben und Photographie sind mit gütiger Erlaubnis des Herrn Dr. Georg Fejes dem an mich adressierten Briefe entnommen.

Der Gegenstand ist von oben gesehen oval. Das Bruchstück ist 21 cm. lang und 18 cm. breit. Der durchlöchernte Teil ist 3 cm. dick. Die daran befindlichen Löcher sind von verschiedener Dimension. Das grösste Loch hat einen Durchmesser von 7.5, das kleinste von 2.5 cm. Unter den Löchern befinden sich auch solche, welche an die Randseite grenzen, gerade so, wie bei einem Stück von Rábé. (6. Bild.) Von dem unter dem durchlöchernten Mittelstück befindlichen Teile ist nur ein Bruchstück der einen Seite vorhanden, welche nach abwärts ein wenig schräg ist. Die später zu behandelnden Analogien, als auch die nicht zusammenstellbaren Stücke bezeugen, dass das Gefäss keinen Boden, sondern nur eine 3—4 cm. breite Sohle hatte. Das vorhandene Seitenstück ist mit einem 3.5 cm. langen Griffversehen. Aller Wahrscheinlichkeit nach dürfte auch auf der andern Seite ein eben solcher Griff gewesen sein, um das Gefäss leichter herumtragen zu können.

Die Wände des oberhalb des durchlöchernten Teiles befindlichen Randes gehen vertical aufwärts. Ob der obere Teil gedeckt war, oder wie das Exemplar von Pécs nur mit einem einfachen Rande endete, kann nicht entschieden werden doch ist letzterer Fall als wahrscheinlich anzunehmen. Die Bestimmung der zwei Löcher oberhalb des Bruchstückes ist auch schwer festzustellen. Es ist kaum anzunehmen, dass dieselben irgend einen praktischen Zweck hatten, weil bei andern Bruchstücken dieselben unterhalb des durchlöchernten Teiles vorkommen.

Die vordere Seite des untern Teiles, wie das auch andere Exemplare bezeugen war wahrscheinlich offen, wie das auch beim Exemplar von Pécs der Fall ist. Der Stoff des Gefässes ist gut geschwemmt, gut gebrannt, rot und äusserlich glänzend geglättet.

In der 36. Wohngrube haben wir weitere zu zwei solchen Gefässen gehörende Bruchstücke gefunden. (9. Bild.) Aus diesen ist auch gelungen drei grössere Stücke zu erhalten, von denen zwei zweifellos zu einem und demselben Gefässe gehörten, und zwar konnte aus ihnen der untere und mittlere Teil des Gefässes construiert werden.

Der untere Teil wurde aus 1.5—3.5 cm. dickem Ton gefertigt. Das Gefäss hatte keinen Boden und stand auf einer abgeglätteten Sohle. Der vordere Teil ist gleichfalls abgeglättet und dürfte zum Entfernen der Asche gedient haben. Obzwar nur die Hälfte des untern Teiles vorhanden ist, können dessen Dimensionen reconstruiert werden. Die Mündung kann 24 cm. breit gewesen sein. Hinten rund und 21 cm. tief. Auf der Seite von der Sohle 8 und von der Mündung 6.5 cm. weit befindet sich ein Loch mit 2 cm. Durchmesser. Wahrscheinlich war solch ein Loch auch auf der entgegengesetzten Seite. Die Bestimmung dieser Löcher ist unbekannt.

Der mittlere Teil fügte sich in einer Höhe von 21 cm. an den obern Teil. Der obere Teil der Mündung dürfte in einer Höhe von 14—15 cm. gewesen sein. Seine Dimensionen stimmen mit den Dimensionen des untern Teiles überein. Die Grösse der daran befindlichen Löcher variiert zwischen 2.5 und 7 cm. Vom obern Teil ist nichts vorhanden.

Sein Stoff ist schlecht geschwemmter und grobkörniger Ton. Schlecht gebrannt, von grauer Farbe und sehr modern.

Das dritte Stück war von sehr dickem Ton gefertigt. Nur das Bruchstück des mittleren Teiles ist vorhanden, dessen durchschnittliche Dicke von 5—6 cm. ist. Die

Breite war 30 cm. Die daran befindlichen Löcher variieren zwischen 3 und 8 cm. Von den Dimensionen des vorhandenen Teiles geurteilt dürfte dieses Gefäß grösser als das vorige gewesen sein.

Im Laufe der im Jahre 1928 vorgenommenen Grabungen fanden wir in der 2. Grube ein solches Exemplar, dessen unterer und oberer Teil ganz fehlte, aber der mittlere Teil ganz unversehrt war. Die Form ist von den bisherigen insoweit verschieden, dass der mittlere Teil nicht oval ist, sondern ein längliches Rechteck bildet, dessen Ecken abgerundet sind. (10. Bild.)

Der 3 cm. dicke mittlere Teil hat nach innen eine kleine Wölbung. Daran befinden sich in symmetrischer Lage 5 Löcher, deren Durchmesser 4.5 cm. misst. Die Mündung des untern Teiles war auf der schmälere Seite.

Diesem ähnlich, nur von grösseren Dimensionen ist jenes Exemplar, welches unter den Funden von Tószeg im ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt wird.

Auf Grund der Construction von Conze (1. Bild) haben wir versucht auch unser Gefäß zu restaurieren, was wir im 11. Bilde veranschaulichen.

Dass die obenerwähnten Funde von Magyarád, Rösze und Rábé ebenfalls zu solchen Gefässen gehörende Stücke waren, ist ganz gewiss. Dass dieser Gegenstand beim Feuer eine Rolle spielte, ist auch zweifellos. Da derselbe nicht eingebaut war, wie das beim Funde von Boldog²²⁾ der Fall ist, und auch seine Dimensionen nicht gross sind, konnte er kein Brennofen sein, sondern diente aller Wahrscheinlichkeit nach zu demselben Zwecke, wie der griechische Pyraunos, somit dürften wir obwohl uns ähnliche Funde aus Griechenland nicht bekannt sind — in demselben einen Übergang erblicken, welcher die trojanischen Rauchgefässe mit den Kohlenbecken verbinden

J. Banner.

²²⁾ Arch. Ért. 1895. S. 5.

AZ ÓSZENTIVÁNI BRONZKORI TELEP ÉS TEMETŐ.

(Második közlemény.)

1928. évi ásatás.

Az az eredmény, amelyet 1926. és 1927. évi ásatásaink során elértünk s amelyről e folyóirat hasábjain¹⁾ beszámoltunk, az elmúlt év nyarán újabb kutatásra sarkalt. 1928. augusztus 6—18-ig folytattuk a munkát. Lehetővé tette ezt a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület igazgatóságának bőkezűsége, amely 800 P-t juttatott a megcsonkított Torontál vármegye területén végzendő kutatások céljaira. De lehetővé tette az a megértés is, amellyel Ószentiván község lakosai közt állandóan találkoztunk. Érdemes ezt a megértést már csak azért is feljegyezni, mert a község iskoláján túl soha sem iskolázott egyszerű emberek között még eddig egyet sem találtunk, aki készséggel ne bocsátotta volna, akár gyümölcsfákkal beültetett földjét is, rendelkezésünkre s ezzel olyan példáját mutatta az áldozatkészségnek, amellyel nem minden nagybirtokosnál talákoztunk az intézet munkájának támogatásában. Kovács Pál esküdt, özv. Szél Sándorné és Szél Antal kisbirtokos megértő magatartása megérdemli, hogy nevüket feljegyezzük s akkor, amikor a D. M. K. E. igazgatóságának bőkezű adományáért hálás köszönetünket fejezzük ki, nekik is köszönetet mondjunk.

Múlt évi munkánknak kettős célja volt. Meg akartuk keresni a Kovács Pál esküdt földjén talált temető folytatását és tisztázni akartuk azt a kérdést, hogy a szélmalom melletti halomban lévő telep időrendi elhelyezkedése csakugyan olyan-e, mint azt az eddigi ásatásokból következettük.

A temető. A Kovács Pál telkén talált temető folytatását a telken többfelé húzott kutató árkokkal nem sikerült megtalálni. Találtunk ugyan elszórtan edény töredékeket, amelyeknek technikája a már ismertetett temető anyagával egyező volt, de sem embercsontot, sem ép edényeket nem találtunk. Ennek a magyarázata az, hogy a telek azon részén, amely a

¹⁾ IV. évf. 1928. 148—243. I. és Szegedi Alföldkutató Bizottsága II. szakosztály közleményei 1. sz.

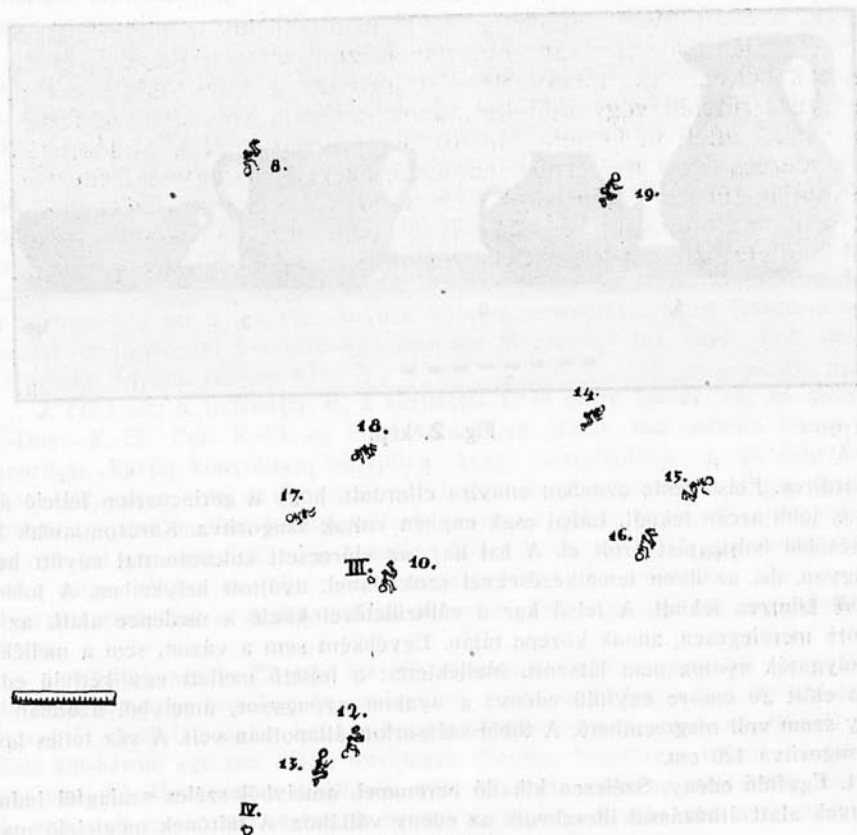

Fig. 1. kép.

már feltárt temető és a tőle délre fekvő szomszédos telek közt fekszik, valamikor lakóház volt s így a terület erősen bolygatva volt. A házon kívül eső földön pedig ma is sűrű bokrok vannak s így a kutatás számára hozzáférhetetlen.

A szomszédos, özv. Szél Sándorné-féle telken kíséreltük meg tehát az ásatást, jólehet nem sok eredménnyel biztatott, mert a tulajdonos bemondása szerint, valamikor szőlő alá meg volt forgatva. De már az első árok meghozta az első sírt. A sír helyét s az egész temetőét a már ismert tetett temető sírjaihoz viszonyítva állapítottuk meg. Jó fixpont volt erre nézve a *hetedik* sír fölött álló birsalma fa, (Dolgozatok. IV. 172. l.), amely a Kovács-féle kerítés sarkától Ény.-ra 10·40, innen Dny.-ra 2·60 m.-re áll. A Szél Andrásné-féle telek sarka ettől a ponttól Dny.-ra 27 m.-re van. (1. kép.)

1. (15.) sír. A fixponttól 28·70, a kerítéstől 12·30 m.-re feküdt, 1·06 m. mélységben. Irányítása Dny.-Ék. Feje Dny.-on volt. Arca D.-re nézett. Teljesen jobb oldalára

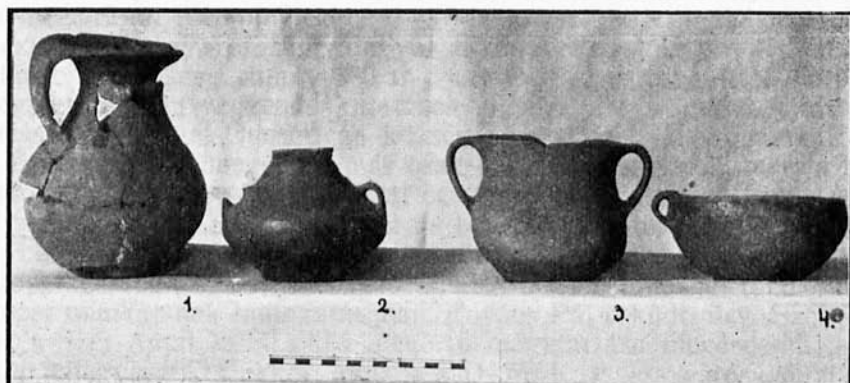

Fig. 2. kép.

volt fordítva. Felső teste azonban annyira elfordult, hogy a gerincoszlop felfelé állott. A fej is jobb arcán feküdt. Lábai csak enyhén voltak zsugorítva. Karsontjainak helyzete későbbi bolygatást árult el. A bal kar, az előreesett kulcsonttal együtt helyén volt ugyan, de, az ilyen temetkezéseknél szokatlanul, nyújtott helyzetben. A jobb kar helyéből kihúzva feküdt. A felső kar a vállizületével kifelé a medence alatt, az alsó a felsőre merőlegesen, annak közepe táján. Egyébként sem a vázon, sem a mellékleteken bolygatás nyoma nem látszott. Mellékletei: a fejtető mellett egy kétfülű edény; az arc előtt 20 cm.-re egyfülű edény; a nyakon gyöngysor, amelyből azonban csak néhány szem volt megmenthető. A többi szétporlott állapotban volt. A váz teljes hossza 153, zsugorítva 120 cm.

1. Egyfülű edény. Szélesen kihajló peremmel, amelyből széles szalagfül indul. A fül a nyak alatt áthúzással illeszkedik az edény vállához. A fültőnek megfelelő magas-

ságban az edény alsó része a nyak síkjából kissé kiemelkedik. Ez a kiemelkedés a füllel szemben lévő oldalon s a fül e pont közé eső távolság közepén, mindkét oldalon íves beugrással van tagolva. Feneke lapított. Az edény iszapolása nem egyforma. A felsőrész igen finom, az alsó, különösen a fenék részen, nagyon durva, szemcsés. Színe szürke, sok helyen erős fekete foltokkal. Magassága 19, szájmétere 12, nyaka 6·5, öblösödése 16, feneke törött. (2. kép 1.)

2. Kétfülű edény. Gyengén kihajló peremmel, erős öblösödéssel. A fül a nyak alól indul és áthúzással illeszkedik arra a kiugró peremre, amellyel az alsó rész síkja a felső részéből kiemelkedik. Feneke erősen profilált. Iszapolása épen olyan, mint az előbbi. Színe fekete. Magassága 10, rekonstruált szájmétere 7, öblösödése 13, feneke 6·2 cm. (2. kép 2.)

2. (16.) *sír*. A fixponttól 27, a kerítéstől 11·10 m.-re feküdt, 0·90 mélységben. Irányítása Ny.-Dny.—K.-Ék. Feje Ny.-Dny.-on volt. Arca Dk.-re nézett. A váz nagyon rossz állapotban volt. Jobb oldalán feküdt. Zsugorítása annyira erős, hogy az alsó és felső lábszárak csaknem párhuzamosak egymással s az erősen felhúzott térdek, a gerincoszloptól 35 cm.-re feküdtek. A kar, könyökben erősen visszahajlítva; a karcsontok egymással párhuzamosan voltak. A felhúzott térd előtt egy kétfülű fazék, a mellett, de már az arc előtt egyfülű tál. A váz teljes hossza 1·50, zsugorított hossza 0·80 m.

1. Kétfülű fazék. Gyengén kihajló peremű széles szájával, amelyből a fülek símán indulnak s az edény legöblösebb része felett külső tapasztással illeszkednek az oldalakhoz. Feneke jól profilált s kissé kiemelkedő. Iszapolása közepes. Színe sárgás szürke. Magassága 11, szája 12·3, nyaka 10, öblösödése 11·5, feneke 6·5 cm. (2. kép 3.)

2. Lapos tál. Egy füllel. Lapított félgömb alakú. Szája felfelé álló, szegletes pereme kissé befelé halad. A fül az edény szája felé nem emelkedve, a peremből indul. Azon a részen, amelyről a fül mindinkább keskenyedve indul, a perem belső élén, egymással párhuzamosan haladó rovátkolások tagolják az edényt. A fül keskeny és külső laposodással illeszkedik az oldalhoz. A fül alatt, annak folytatásában három bemélyített párhuzamos fut a fenékig. Anyaga közepes iszapolású. Színe fekete, amely egy finomabb iszapréteggel fényesre van símítva. Magassága 6·1, szája 13·5, öblösödése 14·3, feneke 5·7 cm. (2. kép 4.)

3. (17.) *sír*. A fixponttól 35, a kerítéstől 12·10 m.-re feküdt 1·32 m. mélységben. Ny.-Dny.—K.-Ék. Feje K.-Ék.-en volt. Arca D.-re nézett. Bal oldalán feküdt. Erősen zsugorított. Karjai könyökben felhajlítva; kezei visszahajlítva az áll előtt feküdtek. Ujjain zöld patina volt, de bronznak egyéb nyomát nem találtuk a sírban. Mellékletei: Közvetlen a térd mellett kétfülű edény; a visszahajlított kézcsukló előtt ületlen kis edény; a bal arc alatt átfúrt kő; e mellett átfúrt cardium kagyló, egy átfúrt columbella rustica csiga, néhány dentalium és szegletes gyöngy. Ez utóbbiak a kővel és kagylóval együtt eredetileg a nyakba voltak akasztva. Teljes hossza 166, zsugorított hossza 110 cm.

1. Kétfülű edény. Enyhén kihajló peremmel. Fülei a peremből indulnak. A kiindulásnál a perem bemélyül. A szalagfülek áthúzással illeszkednek az oldalakhoz. A fültövektől mindkét oldalon két-két bemélyülő párhuzamos vonul, amelyektől lefelé és felfelé két-három egészen rövid, merőleges, illetőleg függőleges vonalka indul teljesen szabálytalanul. Úgy ezen a díszítésen, mint az egész edényen meglátszik, hogy készítője nem volt gyakorlott ember és semmi szimmetria érzéke nem volt. A fenék kez-

detleges perem után bemélyül. Iszapolása durva, szemcsés. Színe fekete s finomabb iszapréteggel van lesímítva. Magassága 18, szája 9·8, nyaka 6·5, öblösödése 12, fenéke 7 cm. (3. kép 1.)

2. Fületlen edényke. Széles, kiugró peremmel, keskeny nyakkal, ujjal benyomott fenékkal. A nyak alatt négy párhuzamos, bemélyülő vonal fut körül, amelyből négy helyen, ugyancsak négy vonal halad lefelé, egészen az edény fenekéig. Közepes iszapolású, fekete színű. Magassága 5·5, szája 6·6, nyaka 4·1, öblösödése 6·5, fenéke 2·3 cm. (3. kép 2.)

3. Átfúrt lapos kavics. Hosszúakás forma. Vége letörött, de a rajta lévő kopás mutatja, hogy azután is használatban volt. A fúrás a felső részen, a hossz tengelyen van. Hosszúsága 7·2, legnagyobb szélessége 2·5 cm. Anyaga homokkő. Színe szürke, amelyet szabálytalan irányban haladó fehér és kékes erek tarkítanak. Ez a tetszetős és rejtélyes természeti tűnemény lehet az oka annak, hogy valószínűleg amulettként hordták. (4. kép 1.)

Fig 3. kép.

2. Egyfülű bögre. Kihajló peremmel, amelyből aránylag széles szalagfül indul. A fül erősen látszó külső tapasztással illeszkedik az oldalhoz. Feneke lapított. Iszapolása közepes. Szürkés fekete színű. Magassága 10, szája 10·5, nyaka 9, öblösödése 8·5, ovális fenéke $4\cdot2 \times 4\cdot8$ cm. méretű. (5. kép. 2.)

3. Egyfülű, kancsószerű edény. Enyhén kihajló peremmel, amelyből szélesen indul az elkeskenyedő szalagfül. A fül az előbbi módjára illeszkedik. A fültől kiindulva kiugrás tagolja az edényt, amelynek felső része függőleges, alsórésze vízszintes irányban van símítva. Feneke kicsúcsosodik. Közepes iszapolású. Fekete színű. *Ez az edény típus a telepen igen nagyszámban fordult elő, de sírban ez volt az első.* Magassága 10·5, szája 6·2, nyaka 4, öblösödése 7, fenéke 1·5 cm. (5. kép 3.)

4. Fületlen, két bütyökkel díszített edény. Kihajló peremmel, kiugró vállal, amelyen szimmetrikus elhelyezkedésben két fél cm.-es, bütyök van. Feneke profilált. Kö-

4. (18.) sír. A fixponttól 32·55, a kerítéstől 16·65 m.-re, 1·15 m. mélységben. Irányítása K.-Ék.—D.-Dny. Feje K.-Ék.-en volt. Arca É.-ra nézett. Fenntartása nagyon rossz. Csak a koponya és néhány kerek csontból lehetett a fekvést megállapítani. 4—5 éves gyermek sírja volt. Méreteit nem lehetett felvenni. Mellékletei: A koponya mögött 11 cm.-re kis tál; közvetlen mellette egyfülű edény; e mellett, de a koponya felé irányítva, újabb egyfülű edényke, a mellett fületlen edény.

1. Fülös tál. Széles kihajló peremmel, amelyből egy keskeny szalagfül indul s tövével az edény kivállasodó részére támaszkodik. Feneke lapított. Finom iszapolású, fekete színű. Magassága 5·2, szája 14·2, nyaka 10·5, válla 12, fenéke 3·8 cm. (5. kép. 1.)

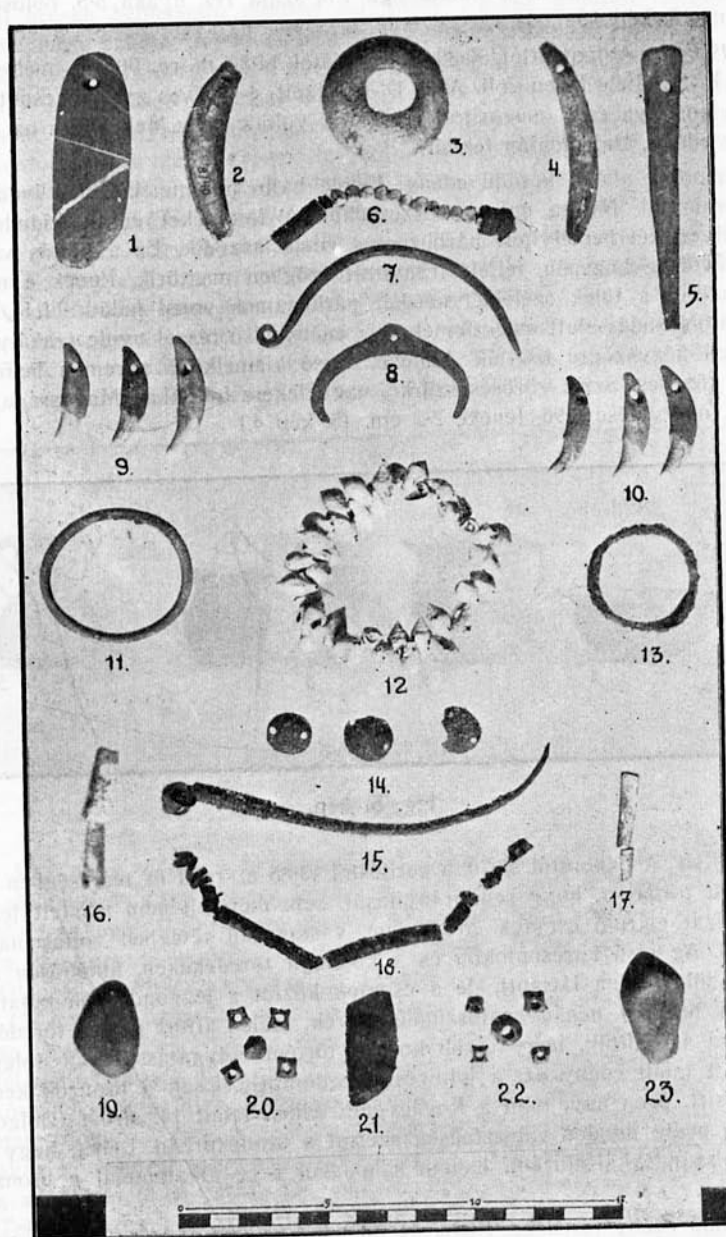

Fig. 4. kép.

zepes iszapolású, fekete színű. Magassága 7·5, szája 7·9, nyaka 5·5, öblösödése 7, feneke 3·8 cm. (5. kép 4.)

5. (19.) sír. A fixponttól 30·30, a kerítéstől 14·50 m.-re, 90 cm. mélységben volt. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en volt. Arca D.-re nézett. 4—5 éves gyermekcsontváz, amelyből csak a koponya és a zsugorított lábszárok voltak meg. Melléklete: az arc előtt 10 cm.-re egy edény. Bal oldalán feküdt.

1. Ampolna alakú, kétfülű edény. Lefelé hajló peremmel. Ebből indul az elkeskenyedő szalagfül. Nyaka erősen összeszűkül. A fültöveket enyhe kidudorodás köti össze, amelyen két bemélyített párhuzamos vonal húzódik. Ez a kettős vonal, a két fül közti távolság közepén, felfelé irányított szögben megtörik. Ennek a megtörésnek kiindulásánál és a fülek széleinél két-két párhuzamos vonal halad lefelé, amelyek a legnagyobb öblösödés alatt megszűnnek s az edény alsó részét nyolc szabálytalan alakú és nagyságú négyszögre osztják. Feneke, kissé kiemelkedő peremén belül bemélyül. Iszapolása közepes. Színe vöröses szürke, nagy fekete foltokkal. Magassága 10·2, szája 7, nyaka 4, öblösödése 8·96, feneke 2·2 cm. (5. kép 4.)

Fig. 5. kép.

6. (20.) sír. A fixponttól 28·70, a kerítéstől 13·85 m.-re, 1 m. mélységben volt. Anynyira fel volt forgatva, hogy sem irányítását, sem méreteit nem lehetett felvenni. Az erős férfi vázat eláruló csontok 25—30 cm. vastagságú rétegben voltak nagy összevisszaságban. Az alsó karsontokon és a koponya töredékeken, különösen a homloki részen erős zöld patina látszott, de a csontok között a leggondosabb kutatás dacára esm találtunk bronzot, néhány valószínűleg kerek, szélén átfúrt pityke töredékén kívül. Első látszatra azt hittük, hogy újabb korban történt bolygatással van dolgunk, de a csontváz alatt talált edény ezt a feltevést megdöntötte. Csak a bronzok kedvéért rabolták ki a sírt, épen úgy, mint a Kovács-féle telken talált 14. sírnál (Dolgozatok IV. 220. l.), még pedig minden valószínűség szerint a bronzkorban. Lehet, hogy a felásás nem rablási szándékkal történt, hanem babonából s ez alkalommal a bronzok is elűntek.

1. Kétfülű edény töredéke. Szája és fülei hiányzanak. Díszítése hasonlít az előbbiéhez. Különbség csak annyi, hogy a körbefutó bemélyedő vonal nem kettős, hanem hármas és a fülek nem szakítják meg, mert egy cm.-rel magasabban vannak. Az öblös-

sődés alatt erősen bemélyedő pontsor fut körül. Feneke profilált. Iszapolása finom; színe fekete, nagy szürke foltokkal. Nyaka 6·25, öblösödése 14, feneke 4·7. (6. kép 1.)

7. (21.) *sír*. A fixponttól 30, a kerítéstől 15·40 m.-re, 1 m. mélységben volt. Irányítása É.-Ény.—D.-Dk. Feje D.-Dk.-en volt. Arca Dk.-re néz. Igen rossz állapotban lévő gyermekcsontváz, amelyből csak a koponya foszlányai és a zsugorított helyzetben lévő lábszár csontok voltak meg. Zsugorított hossza 40 cm. Melléklete nem volt.

I. *Magányos edény*. A fixponttól 31·30, a kerítéstől 15·25 m.-re, 35 cm. mélységben egy magányosan álló edényke feküdt. Csontot nem találtunk mellette, de nincs kizárva az a gondolat, hogy egy teljesen elporladt csecsemő sírjának melléklete volt. Az edény formája és nagysága olyan, mintha gyermekjáték lett volna. Kissé kihajló pereme, erős vállasodása van. Alja pedig virágcserep formára megy össze. Aljával párhuzamosan, de nagyon primitív érzékre vallóan, bemélyedő vonal fut körül. Az egész edény technikája nagyon kezdetleges. Iszapolása közepes. Színe szürke. Magassága 4·3, szája 7, nyaka 6, öblösödése 6·25, fenék 4 cm. (7. kép 1.)

Fig. 6. kép.

II. *Magányos edény*. A fixponttól 30·35, a kerítéstől 18·45 m.-re, 30 cm. mélységben. Az előbbivel teljesen azonos körülmények közt került elő. Alakja teljesen elüt a temető többi anyagától. Kora sem egyezik azokéval. Felső része le van törve. Vékony szalagfüle van (egyik letörött). Erősen öblösödik. Iszapolása közepes. Színe sötét szürke. Öblösödése 11·5, feneke 5·5 cm. (7. kép 2.)

8. (22.) *sír*. A fixponttól 34·25, a kerítéstől 20 m.-re, 125 cm. mélységben feküdt. Irányítása Dny.-Ék. Feje Dny.-on volt. Arca K.-re nézett. Jobb oldalán feküdt. Térdei erősen fel voltak húzva, úgy, hogy a könyök a felső lábszár alsó harmadát érintette. Karjai könyökben felhajlítva, kezei visszatörve az arc, illetve a homlok előtt feküdtek. Mellékletei: Homloka körül, le egészen a halánték alá bronzpitykék sorakoztak. (4. kép 14.) Nyakán köröskörül columbella rustica (4. kép 12.) csigából fűzött nyakék. A térd fölött és az arc előtt 20 cm.-re tál, mellette fületlen edény, fedővel, a mellett kétfüülű edény. Teljes hossza 164, zsugorított hossza 140 cm.

1. Kétfüülű edény. Kissé kihajló peremmel. A fülek a legszélesebb kihajlásból indulnak s kívülről tapadnak az oldalakhoz. A fültöveket durva, bemélyedő vonal köti össze. Feneke lapított. Az egész forma teljesen arányos, de feltűnően zömök. Jól isza-

polt. Színe szürke, de erős vöröses foltok vannak rajta. Magassága 13, szája 9·2, nyaka 6·7, öblösödése 11·3, feneke 5 cm. (8. kép 2.)

2. Tál töredék. Eredetileg négy füle volt. Jól iszapolt; szürke színű. Szalagfülei a kivállasodó rész felé tapadnak. Száj 26 cm. (8. kép 1.)

3. Fületlen edény. Kihajló, keskeny peremmel, amelyen két oldalon, egymással szemben két-két lyuk van. Az edényt a díszítés négy részre tagolja. A szájtól a nyakig terjedő első rész díszítés nélküli s csak a peremen lévő négy lyuk zavarja meg a teljes símaságot. A nyakon bemélyedő kettős párhuzamos fut körül. Ez a két vonal és az edény vállán futó újabb kettő zárja közre a második részt, amelyen négy helyen két-két párhuzamos, függőleges vonal szalad lefelé s a második övet négy mezőre tagolja. A legnagyobb öblösödés abba a részbe esik, amelyet felülről az előbb említett vonalak, s a közvetlenül alatta futó pontsor, alól pedig egy, az előbbivel párhuzamosan futó újabb pontsor határol. Ezt a szelvényt nyolc helyen lefutó, két-két párhuzamos nyolc mezőre tagolja; még pedig úgy, hogy minden hosszabb után egy rövidebb következik.

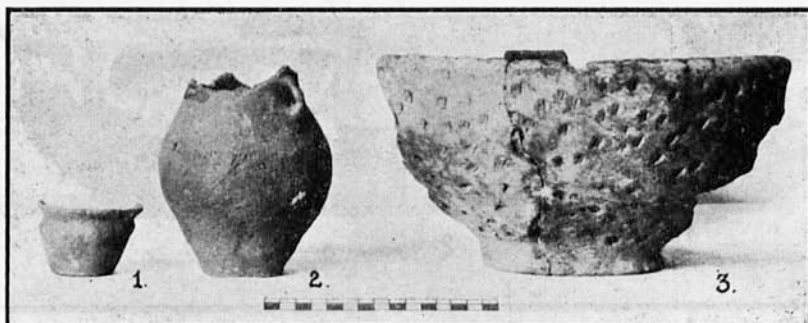

Fig. 7. kép.

A rövidebb mezők közül kettőnek a felső részén a záró pontsor alatt szimmetrikusan elhelyezve még két pont, a másik tetőben, ugyanott egy, illetőleg két vonalból álló, szögesen kiugró díszítés van elhelyezve. A legalsó rész a már említett vízszintesen haladó pontsor és a profilált fenék közé esik s két-két lefelé haladó párhuzamossal négy mezőre van tagolva, úgy azonban, hogy a lefelé futó vonalak a második rész mezőinek közepére esnek. Rossz iszapolású anyagból készült, amely azonban finomabb vékony anyaggal volt bevonva. Színe vöröses szürke. Magassága 8·5, szája 9·8, nyaka 6·8, öblösödése 8·9, feneke 4·1 cm. (8. kép 3.)

4. Fedő. Az előbbi edényhez tartozik. Technikája teljesen megegyezik amazéval. Alsó részén két bemélyedő párhuzamos vonal fut körül, amelyek fölött egy bemélyedő pontokból álló párhuzamos sor foglal helyet. Fogója lapos, amelynek felső része körívesen bemélyül. A fogótól kiindulva három oldalon három-három, a negyediken két bemélyedő párhuzamos fut le, amelyek négy háromszögre tagolják a felső részt. A háromszögek alján, a pontsor fölött, középen két-két bemélyedő vonal szöges összehajlással díszíti az edénykét. Két ellenkező oldalon két-két, az előbbi edénnyel összeeső

lyuk van elhelyezve, amelyeken keresztül az edényt és a fedőt, egymásra téve, össze lehetett kötni. (8. kép 4.)

III. *Magányos edény.* A fixponttól 40-60, a kerítéstől 23-20 m.-re, 30 cm. mélységben minden csont nélkül találtunk egy magányos edényt.

1. Kihajló peremén, egymással szemben egy-egy lyuk van, amelynek elhelyezése a két oldalt lévő átfúrt bütyökök felé meg. Eredetileg valószínűleg ehhez is volt fedő. A két fül, nyílásával felfelé van elhelyezve. Töve közt bemélyedés fut. Közepes iszapolású, sötét szürke színű. Magassága 9-8, szája 11, nyaka 8-1, öblösödése 9-6, fenéke 5-75 cm. (9. kép.)

9. (23.) *sír.* A fixponttól 26-65, a kerítéstől 17 m.-re, 1 m. mélységben volt. Irányítása K.-Ék.—Ny.-Dny. Feje K.-Dk.-en volt. Arca D.-re nézett. Baloldalán feküdt. A medence és a váll helyzete azt mutatta, hogy a gerincoszlop teljesen hanyatt feküdt. Felső lábszárai a gerincoszloppal derékszöget alkotva pihentek, az alsók enyhén zsugorítva. Balkeze visszahajlítva az arc előtt volt, jobb keze az egyik edény alá nyúlt. Nyakán elmállott gyöngyszemek voltak. A bal felső lábszár fölött közepén, közvetlenül

Fig. 8 kép.

a csont mellett nagy tál feküdt, amelynek másik szélé a jobb kéz csuklóját érintette. A jobb térd a tál szélé fölé emelkedett. A tál mellett, a jobb csukló felett egy kis edényke, mellette a jobb kéz felett egy nagyobb, egyfülű edény volt. Zsugorított hossza 110, teljes hossza 165 cm.

1. Háromfülű tál. Kihajló peremmel, amelyből kiszélesedve indulnak a széles szalagfülek. Áthúzással illeszkedtek az edény oldalához, de a tapadás helye gondosan el volt simítva. A két meglévő fül egymáshoz közel volt, a harmadik hiányzó, az ellenkező oldalon a két fül közti távolság közepének megfelelő helyen lehetett. Közepes iszapolású. Belseje fekete anyag, amely kívül-belül vékonyabb réteggel volt bevonva. Ez a réteg vörös színű és gondosan le volt simítva. Magassága 16, szájátmérője 33-5, nyaka 23, öblösödése 24, fenéke 10 cm. (6. kép 4.)

2. Egyfülű edény. Gyengén kihajló peremmel. Keskeny szalagfüle a peremből indul és kívülről tapad az oldalhoz. A fül elhelyezése és alakja a rézkori formákra emlékeztet. Közepes iszapolású, szürke színű. Magassága 11-2, szája 11, öblösödése 10-5, lapított fenéke 5-2 cm. (6. kép 2.)

3. Egyfülű edényke. Füle letörött. De a törés helyéből megállapítható, hogy a kihajló peremből indult. A fül tövétől bemélyedő vonal fut, amely a füllel ellentétes

oldalon és e két pont közti közép tájékán elhelyezett kidudorodásokat ívesen megkerüli. A vonalat alól és felől pontsor követi. Jól iszapolt, vörös színű. Magassága 7-3, szája 7, nyaka 4-95, öblösödés 7, fenék 4-15 cm. (6. kép 3.)

10. (24.) *sír*. A fixponttól 40-60, a kerítéstől 23-15 m.-re, 115 cm. mélységben. Irányítása Ék.—Dny. Feje Dny.-on volt. Arca Dk.-re nézett. Jobb oldalán feküdt, annyira átfordítva, hogy hátgerince, lapockái és medencéje is a keresztcsonttal együtt felfelé fordultak. Teljes hasonfekvést azonban nem mutat. Lábai erősen zsugorítva vannak s annyira fel vannak húzva, hogy a térdek a könyökkel érintkeznek. A kezek az arc felé visszahajlanak. Az összes mellékletek olyan közel vannak a vázhoz, hogy azokat kétségtelenül a holttest közvetlen közelében helyezték a sírba. A térden és karon keresztül fenekével a felfelé fordított tenyérben nyugodott egy nagy tál, amelyben egy kis egyfülű edényke volt. Ez volt az első eset, amikor két edényt egymásban találtunk. A medence mögött egy magas egyfülű edény volt. A bal lapocka közelében, emberi térdkalácsból készült, orsó formájú tárgy. Zsugorított hossza 93, teljes hossza 143 cm.

Fig. 9. kép.

2. Egyfülű edény. Szélesen kihajló pereméből erős kiszélesedéssel indul a széles szalagfül, amely a nyak alatt áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fül alatt másfél cm.-re bemélyedő vonal fut körül. Jól iszapolt, jól égett, sötét szürke színű. Külsején finom iszapréteggel van bevonva, amelyet fényesre símitottak. Feneke profilált. Magassága 18, szája 11, nyaka 6-8, öblösödése 16-5, feneke 6-5 cm. (10. kép 3.)

3. Egyfülű edényke. Szélesen kihajló peremű, amelyből a fül az előbbi módjára indul és tapad. Közvetlen a fül alatt körbefutó éles perem ugrik ki, amely az edényke alsó részét kissé kiemeli. Az alsó és felső részt még az is jól megkülönbözteti, hogy a külső felületen lévő vékony réteg e kiugrásig függőleges, innen kezdve vízszintes irányban van símitva. Feneke durván benyomott. Magassága 11, szája 7-3, nyaka 4-5, öblösödése 8-4, feneke 4-1 cm. (10. kép 1.)

1. Emberi térdkalácsból készült tárgy. Alakja az orsó karikára emlékeztet. Közepén lyukas. A lyuk két végének méretei nem egyenlők. Az egyik oldalon 1-69, a másikon 2-36 cm. A belső oldal falai nem egyenletesek, ami azt mutatja, hogy nem a kőbalták módjára fúrták át. Valószínűleg eredetileg kis lyuk lehetett a közepén, amelyen zsinórt fűztek keresztül. A folytonos mozgás idővel kitágította a lyukat és különösen a belső oldalt erősen lekerekítette. Rendeltetése bizonytalan. Mivel azonban a nyak közelében volt s belső kopása felfüggesztést árul el, valószínűnek látszik, hogy *na ékszerként viselték is, eredeténél fogva valami varázserőt tulajdonítottak neki.* Külső mérete 4-3 cm. (4. kép 3.)

4. Négyfüllű tál. A kissé kihajló peremből induló fülek elhelyezése nem szimmetrikus. A fülek tövénél gyenge kiemelkedés fut végig. Belső anyaga durva iszapolású szemcsés anyagból készült, de külseje finom réteggel van bevonva. Magassága 15, átmérője 32, nyaka 25, feneke 8 cm. (10. kép 2.)

11. (25.) sír. A fixponttól 37-70, a kerítéstől 10-20 m.-re, 115 cm. mélységben. Irányítása Dk.—Ény. Feje Dk.-en volt, arca D.-re nézett. Baloldalán feküdt, de csaknem egészen átfordulva. Zsugorítása nagyon enyhe; térdei csak épen hogy be vannak hajlítva, ami az egész eddig feltárt részben nem fordult elő. (11. kép.) Kezei könyökben visszahajlított karokkal a fej előtt fekszenek. Teljes hossza 130, zsugorított hossza 120 cm. A kissé előre nyúló jobb felsőkar közepe táján, attól 5 cm.-re egy, a telepen és a síroknak eddig még elő nem fordult típusú kétfüülű edény volt. A balkéz csuklóján bronzspirálisból, dentáliumból, szegletes és kerek pasztyagöngyökből álló karperec volt. A bal alsókar erősen patinás volt a közelében lévő hajlított bronztűtől, amely úgy látszik a halott ruházatát a nyak körül tűzte össze s a ruhában való temetkezésnek első bizonyítéka e temetőből. Ez volt az első sír, amely határozottan megerősített

Fig. 10. kép.

bennünket az ez évben feltárt többi síroknál is sejtett megfigyelésünkben, mely szerint *a sírok alakja megközelítően kerek alakú volt, amely a lakógödörben való temetkezés maradványának tekinthető.*

1. Kétfüülű edény. Nagyon kicsit kihajló, felfelé álló szájjal. A fülek ebből a felfelé álló peremből indulnak és feltűnő szépérzéssel mintegy két cm.-rel emelkednek a perem fölé, majd meglehetősen kis ívben megtörve a kiöblösödés felett áthúzással illeszkednek az oldalakhoz. Az edény szabályosan kerek, de a szája ovális alakú, amelynek kisebb átmérőjének irányában vannak elhelyezve a fülek. A fültövek mellett mindkét oldalon három-három bemélyített párhuzamos fut le egészen a fenékgig. Ez a lefutó hármas vonal a két fül közti távolság közepén újra megismétlődik, mindkét oldalon. A fültövek magasságában e párhuzamos vonalaktól megszakítva bemélyített függőleges vonalakból álló kör fut. A fenék profilált. Anyaga finoman iszapolt, jól égett, szürkés barna színű. Külseje finom iszapanyaggal van bevonva és fényesre simítva. Magassága 11, szája 11×8 , öblösödése 14, feneke 7 cm. (12. kép 1.)

2. Bronztű. Úgynevezett cyprusi forma. A csontvázon való elhelyezkedése világosan mutatja használás módját. Hegyes rész felfelé, a fej irányában volt, ami arra vall, hogy vigyáztak arra, hogy a tű hegyes része útba ne legyen. Hosszúsága 15-7 cm. A hurkon elhelyezkedő drót teljesen szabályos. (4. kép 14.)

3. Bronz spirális karperec, amelynek kiegészítéseként még két dentálium is volt a karra tekerve néhány szögletes gyönggyel együtt. (4. kép 16., 18., 20.)

12. (26.) sír. A fixponttól 42-15, a kerítéstől 25-40 m.-re, 110 cm. mélységben. Irányítása Dny.—Ék. Feje Dny.-on volt, arca kissé lefelé fordulva D.-re nézett. Jobb oldalán feküdt. Felső lábszárai a gerinccel derékszöget alkottak, az alsó lábszárak erősen fel voltak húzva. Jobb karja könyökben erősen felhajlott s keze az arc előtt feküdt. Bal karja csak enyhén volt behajtvva s keze is előre nyúlt. Teljes hossza 139, zsugorított hossza 86 cm. A bal kéz előtt egyfülű edény, a térd és a balkéz közt füles

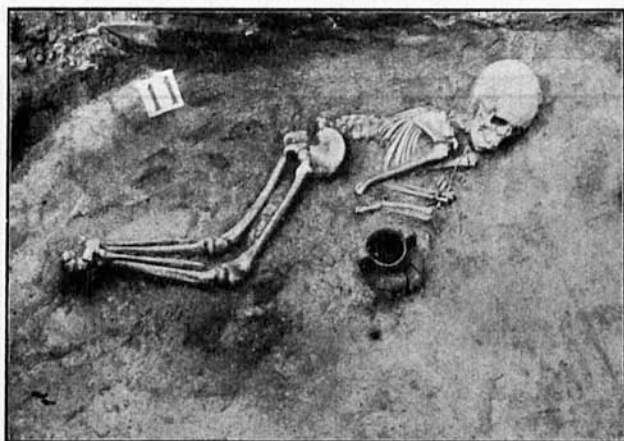

Fig. 11. kép.

tál volt. Nyakánai egy hajlított bronztű és egy átfúrt csonttű volt. A nyaktól a mellkas aljáig átfúrt állati fogak és néhány gyöngyszem volt szétzúzódva amely úgylátszik még a temetéskor szakadhatott le a fűzerről.

1. Kétfülű tál. A fülek a kihajló peremből indulnak és kívülről tapadnak az edény oldalához. Elhelyezésük szabálytalan. Épen úgy helyezkednek el, mint ha négy fül volna az edényen. A két, eredetileg is hiányzó fül helyén három-három vastag bordadisz he-

lyezkedik el, amelyek pontosan azt a részt takarják, amelyen a fül szokott lenni. Anyaga jól iszapolt, jól égett; fényes fekete anyaggal van bevonva. Magassága 10-5, átmérője 27-8, nyaka 22, öblösödése 23, feneke 9 cm. (12. kép 2.)

2. Egyfülű edény. Alakja úgy a telepen, mint a temetőben teljesen szokatlan. Enyhén kihajló pereméhez a fül, nagy formaérzékkel elárulva, simul s áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fültőnél kiugrás fut körül. Feneke lapított. Durva iszapolású, szemcsés anyagból készült. Színe sötét szürke. Magassága 13-4, szája 13-4, nyaka 11-5, öblösödése 12-5, feneke 8-3 cm. (12. kép 3.)

3. Bronztű. A fokán lévő lyuk visszahajlítással van kiképezve. Kard módjára meg van hajlítva. Hegye a mellkas felső része táján, az előbb leírt módon felfelé van irányítva. Hossza 12-5 cm. A visszahajlítás teljesen szabályos. (4. kép 7.)

4. Csonttű, lyukkal. Az előbb leírt bronztű fölé, a nyak táján foglalt helyet, ugyancsak felfelé irányzott hegygel. Hegye letörött. Hosszúsága 9-5 cm. A két tűnek ugyanazon sírban való előfordulása kronológiai szempontból rendkívül fontos. (4. kép 5.)

5. Kutya fogakból, egy kőrödzőfogból (4. kép 2.) és apró gyöngyökből álló nyakfűzér egyes darabja. (4. kép 9., 10., 22.)

13. (27.) *sír*. A fixponttól 42·68, a kerítéstől 26·10 m.-re feküdt 109 cm. mélyen. Irányítása Ék.—Dny. Feje Ék.-en volt, arca D.-re nézett. Bal oldalán feküdt, teljesen oldalhelyzetben. Jobb karja is az oldalán feküdt, nem a mell előtt, mint általában szokott. Balkeze az arc előtt volt, a jobb az erősen felhúzott térdet érintette. Lábszárai erősen zsugorított helyzetben voltak. A térd előtt tál volt, állati csontokkal; közvetlen mellette egyfülű edény. Teljes hossza 106, zsugorítva 66 cm.

1. Kétfülű tál. Fülei az előbbi sír anyagánál leírt táléhoz hasonlóan helyezkednek el, de az ott ismertetett bordadisz hiányzik róla. Anyaga jól iszapolt, jól égett, szürke színű. Magassága 11, átmérője 23·3, nyaka 18·5, öblösödése 19·5, feneke 6·5 cm. (13. kép 3.)

2. Egyfülű edény. A szélesen kihajló szájeremből induló fül kívülről tapad az oldalhoz. A fültől kiugró perem fut körül, amely a füllel ellentétes oldalon csúcsos-

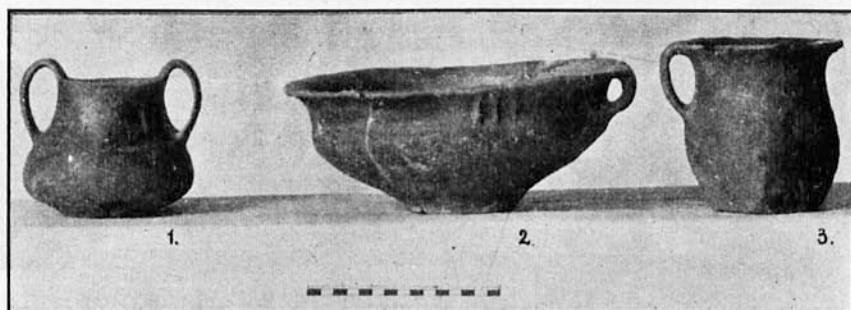

Fig. 12. kép.

san emelkedik ki. Szája törött. Jól iszapolt; kívül fényesre símított finom fekete anyaggal van bevonva. Magassága 16·3, nyaka 6·5, öblösödése 14·8, feneke 5·8 cm. (13. kép. 4.)

3. A nyak közelében, két, az előbbihez hasonló kutya fog volt, felső végén átfúrva. (4. kép 9.)

14. (28.) *sír*. A fixponttól 41·25, a kerítéstől 18·95 m.-re, 137 cm. mélyen volt. Irányítása K.—Ny. Feje K.-en volt, arca D.-re nézett. Teljesen baloldalt feküdt. Lábai csak kissé voltak zsugorítva. Karjai erősen összehúzva nyugodtak, kezei pedig közvetlen az arc előtt voltak. Jobb kezében két patakkavics és egy *pattintott kőfűrész darabka* volt. Edény mellékletei a hátmögött voltak. A koponya mögött egy rossz tál csontokkal; sarkánál egy kétfülű fazék. Teljes hossza 170, zsugorítva 134 cm.

1. Négyfülű tál. Szájereme erősen kihajlik. Ebből indulnak az egymástól szabályos távolságra elhelyezett szalag fülek. A fülek közt közepén, mind a négy mezőben, három-három függőlegesen haladó bordadisz foglal helyet, a fülek hosszának megfelelően. A füleket kiemelkedő perem köti össze. Anyaga finom iszapolású, jól égett. Külsője vékony iszapréteggel van bevonva, amelyet fényesre símítottak. Magassága 17·5, szája 42·5, nyaka 32. Profilált feneke le van törve. (14. kép 1.)

2. Kétfülű edény. Kihajló szájrperemmel, amelyből két széles szalagfűl indult és a nyak alatt áthúzással tapad az oldalhoz. A fűl alatt másfél cm.-re kiemelkedő perem fut körül, amelynek, a fülek közti, mindkét oldalán lévő mezőben egy-egy gömböcske foglal helyet. A fülek széleit a körbefutó kiemelkedéssel borda köti össze. Feneke profilált. Magassága 23·5, szája 14·6, nyaka 9·5, öblösödése 19·5, feneke 7 cm. (14. kép 2.)

3. Pattintott kőfűrész. Formája a mutatóujj begörbített belső részének alakjához idomult. A retusálás csak az alsó részen van meg. Hosszúsága 4, szélessége 1·7 cm. (4. kép 21.)

15. (29.) sír. A fixponttól 43·25, a kerítéstől 18·45 m.-re, 1 m. mélységben volt. Irányítása K.-Dk.—Ny.-Ény. Feje K.-Dk.-en volt, arca Dk.-re nézett. Baloldalán feküdt, enyhén zsugorított lábakkal. Arca előtt nagy edény; e mellett egy kisebb. Jobb kar csuklóján bronz karperec. Teljes hossza 115, zsugorítva 87 cm.

1. Az előbbi sírnál 2. sz. alatt leírt kétfülű edényhez hasonló edény. Rendkívül

Fig. 13. kép.

rossz állapotban került elő s csak hiányosan lehetett összeállítani. Fülei mélyebben tapadnak az oldalhoz. Díszítés vagy tagolás nincs rajta. Öblösödése 21, feneke 6 cm. (13. kép 1.)

2. Kétfülű edényke. Szélesen kihajló szájrperemmel, amelyből széles szalagfülek indulnak s áthúzással illeszkednek az edény oldalához. A fültöveket kis peremszerű kiugrás köti össze, amelynek a két fűl közti távolság közepére eső részét kis gömböcske díszíti. Feneke lapított. Jól iszapolt, szürke színű. Magassága 9·07, nyaka 4·05, öblösödése 7·28, feneke 2·2 cm. (13. kép 2.)

3. Bronz karperec. Egy szál vastag bronzhuzalból készült, amelynek középső, legvastagabb része 5·2 mm., amely fokozatosan vékonyodva 2·1 mm.-es egymásra hajló végződéssel zárul. A huzal hossza 16 cm., amely 14 cm.-es kerületre van összehajtogatva. (4. kép 11.)

16. (30.) sír. A fixponttól 43·25, a kerítéstől 19·65 m.-re, 1 m. mélységben volt. Irányítása Ék.—Dny. Feje Dny.-on volt, arca Dk.-re nézett. Jobb oldalán feküdt gyengén felhúzott lábakkal. Kezei az arc előtt voltak. A térd előtt, a balkézen keresztül fe-

küdt egy már eredetileg is hiányos tál. A hátgerinc közepétől 10 cm.-re egy eldőlt fületlen edény földével. Az edény alatt és a bal könyök mellett kérődzőfogak voltak (4. kép 4.), amelyek bizonyosan a temetés idején szakadtak le a fűzerről. Teljes hossza 137, zsugorítva 102 cm.

1. Négyfülű tál. Két fül közti rész a fülekkel együtt hiányzik. Az eddig ismertett típusokkal egyező. Díszítés nincs rajta. Jól iszapolt; szürke, helyenkint fekete színű. Magassága 11·5, szája 32·7, öblösödése 24·5, fenéke 6·8 cm. (15. kép 4.)

2. Fületlen edény. Kihajló széles peremmel, amelynek két ellentett oldalán két-két átfúrás van. Ezeknek megfelelően a nyak és a kiöblösödés fele távolságán lapos, fülforma kiugrás van, amely egy lyukkal van csak átfúrva. A két kiugrást kis perem köti össze. Fenéke behajló. Jól iszapolt, jól égett, szürke színű. Magassága 7·5, szája 10, nyaka 7·25, öblösödése 9·36, fenéke 5 cm. (15. kép 2.)

3. Fedő. Peremén az előbb leírt edény szélén elhelyezett lyukaknak megfelelően,

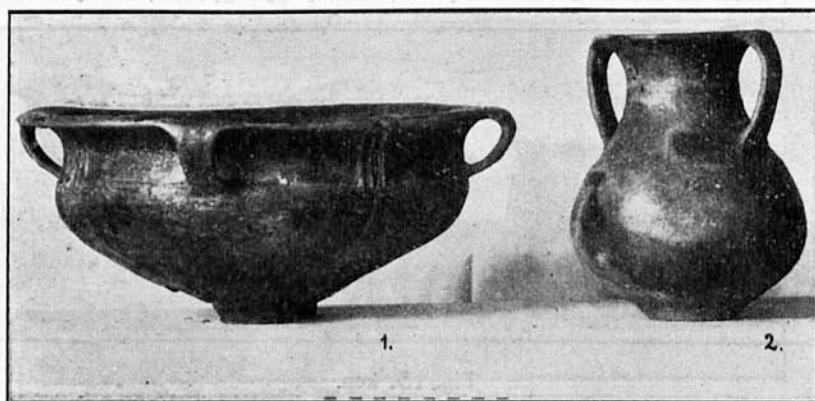

Fig. 14. kép.

az ellentett oldalakon két-két lyuk van. Fogója erősen kiemelkedő és felső részén bemélyedő korongban végződik. Átmérője 9, magassága 5·8, a gomb 3 cm. (15. kép 3.)

17. (31.) sír. A fixponttól 38·90, a kerítéstől 23·35 m.-re, 90 cm. mélységben feküdt. Irányítása É.-Ény.—D.-Dk. Feje É.-Ény.-on volt. Arca lefelé volt fordulva. Lábai rendkívül erős zsugorítással, az összekuporodott ülőhelyzet módjára felhúzva oldalt feküdtek, bár az egész felső test hason feküdt. A jobb kar felsőrésze a váz mellett, alsórésze a has alatt keresztben húzódott. A bal alsókar könyökben erősen visszatörve nyugodott s a balkéz a fej mellett volt. Az összezsugorítás olyan erős volt, hogy a bal könyök, a bal felső lábszár felső harmadát érintette. A térd előtt egyfülű edény, ez előtt egy tál, amelyben egy kisebb füles edény volt. Teljes hossza 147, zsugorítva 72 cm.

1. Egyfülű tál. Az eddigi tálaiktól elütő, kezdetlegesebb formájú. Pereme nem hajlik ki. Csak egy füle van, amellyel ellenkező oldalon kis csúcs ugrik elő a peremből. Díszítése nincs. Iszapolása közepes. Szürke színű. Magassága 14·5, szája 26·5, fenéke 9 cm. (16. kép 1.)

2. Egyfülű edény. Alakja az egész temető eddigi alakjaitól teljesen elütő. Szélesen kihajló pereme van, amelyből szalagfül megy a kiszélesedő oldalhoz. A kissé beugró nyak után az edény formája hengeres. Durva iszapolású, rosszul égett, szürke színű. Magassága 9·5, szája 12, nyaka 7·95, alsórésze és fenéke 8·46 cm. (16. kép 2.)

3. Egyfülű edény. Szabálytalan széles peremmel, amelyből szabálytalan formájú szalagfül indul, s áthúzással illeszkedik az oldalhoz. A fültő magasságában kis kiugrás húzódik körül, amely az edényt két részre tagolja. Fenéke durva kiképzésű, kiugró. Iszapolása közepes. Színe vöröses szürke. Magassága 12, szája 8·3, nyaka 5·81, öblösödése 9·9, fenéke 3·5 cm. (16. kép 3.)

18. (32.) sír. A fixponttól 38·30, a kerítéstől 21·95 m.-re, 1 m. mélyen feküdt. Irányítása K.-Dk.—Ny.-Ény. Feje Ny.-Ény.-on volt, arca Dk.-re nézett. Alsó lábszárait egy középkori cserepeket tartalmazó gödör ásása alkalmával levágták. Így teljes hossza nem volt megmérhető, a váz hossza a medencéig 45 cm. Jobb oldalán feküdt. Karjai lehajlítva; kezei az arc előtt voltak. Nyakán néhány gyöngyszem, amelyek ügylátszik

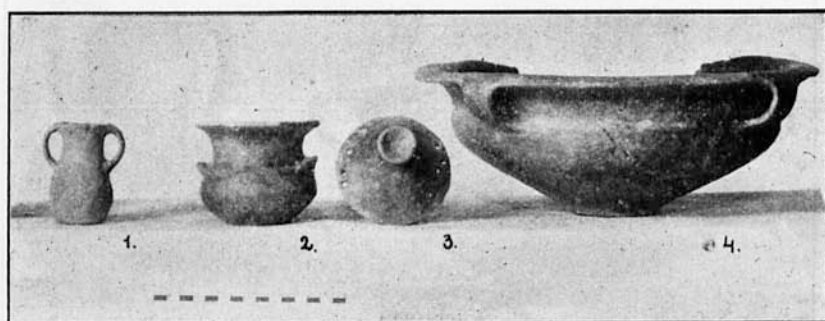

Fig. 15. kép.

egy fonálon voltak az áll alatt talált félhold idomú bronz csüngővel. Jobb csuklóján bronz karperec. Az arctól 40 cm.-re kétfülű edényke.

1. Kétfülű edényke. Kezdetleges kivitelű. Kissé felfelé álló szájeremmel. A két fül ebből indul s kívülről tapad az oldalakhoz. Anyaga közepes iszapolású, vöröses sárga színű. Magassága 7·73, szája 4, nyaka 3·25, öblösödése 5·07, fenéke 3·5 cm. (15. kép 1.)

2. Bronz karperec 3·7 mm. széles, mindenütt egyforma dróthuzalból. A huzal hossza 17·5 cm., amely 11 cm. kerületű karikává van összehajtvva. A két vége erősen egymásra hajlik.

3. A nyakon talált fűzér két darab bronzspirálisból, egy-két cm.-es bronzcsőből és néhány szegletes gyöngyből áll. A nagyobb bronzspirális mindkét végébe egy-egy gyöngyszem van beékelődve, ami kétségtelenül mutatja, hogy egy fűzérhez tartoztak. (4. kép 6.)

4. A félhold alakú csüngő nem egészen szimmetrikus. Kiszélesedő közepén a felfüggesztés céljára át van lyukasztva. A bronzlemez vastagsága 1·7 mm. (4. kép 8.)

19. (33.) sír. A fixponttól 38·15, a kerítéstől 16·10 m.-re, 145 cm. mélyen feküdt. Irányítása K.-Ék.—D.-Dny. Feje K.-Ék.-en volt, arca D.-Dk.-re nézett. Felső lábszárai

a gerincoszloppal derékszöget alkottak. Az alsó lábszárak erősen fel voltak húzva. Baloldalán feküdt. Bal karja erősen össze volt húzva s keze közvetlen az arc előtt feküdt. A jobb kar derékszögben volt meghajlítva s keze is előre nyúlt. A kéz mellett volt egy fületlen edény földével; a fej mögött egy magas edény; a csípő mögött tál, amelyben állati csontok voltak. A tál mellett is volt csont. Teljes hossza 156, zsugorítva 126 cm.

1. Az eddigiekhez hasonló négyfülü tál. A fültövek között körbefutó díszítés helyezkedik el, amely körömmel bekarcolt függőleges vonalakból áll. Technikája a már ismertetettével egyező. Magassága 12·5, átmérője 32·5, öblösödése 25, feneke 8 cm. (17. kép 4.)

2. Kétfüli magas edény. Sem a telepen, sem a temetőben eddig nem fordult elő. Szélesen kihajló szájpereme van. Nyaka szokatlanul karcsú. A nyaktól a gömbös középső részig csontakúp formájú. Ezt a felsőrészt kiugró vonal választja el az alsó

Fig. 16. kép.

résztől. A két szögben hajló, szokatlanul kicsi fülecske tövével az alsórészhez, kiindulásával a felsőrészhez tapad. Feneke profilált. Egész kivitele rendkívül finom. Magassága 25, szája 11·5, nyaka 6·56, öblösödése 18, feneke 5·5 cm. (17. kép 3.)

3. Fületlen edény töredéke. Alakja a 16. sír anyagában leírt 2. sz. alatti edényre emlékeztet. Csak annyi a különbség, hogy a lapos fülszerű kiugrásnál függőleges vonalakkal díszített perem fut körül. Peremén is valószínűleg csak egy lyuk lehetett, mert a hozzátartozó fedőn is csak egy van. (17. kép 2.)

4. Fedő. Két ellentett oldalán egy-egy lyukkal. Finom iszapolású, rendkívül vékony. Fogója csúcsban végződik. Átmérője 13, magassága 8·9 cm. (17. kép 1.)

IV. *Magányos edény.* A fixponttól 41·80, a kerítéstől 27·70 m.-re, 75 cm. mélyen volt egy 14·5 cm. átmérőjű, durva, vastag falú edény fenék töredéke.

Hontoglaláskori sír. A fixponttól 28·05, a kerítéstől 11·90 m.-re, 53 cm. mélységben volt. Az egész csontvázból csak a koponya volt meg erősen korhadt, megmenthetetlen állapotban, de eredeti helyén, amit az bizonyít, hogy az álla alatt nagy gyöngyfűzért és egy sodrott torquest találtunk. A gyöngyök közt volt néhány nagyobb, üveg-

ből készült, de ezek érintésre teljesen szétmállottak. A koponyától 50 cm.-re korong nélkül készült, durva fületlen edény volt.

1. Fületlen edény. Durva, korong nélkül készült, vastag falú. Magassága 8·5, átmérője 8, fenéke, durván lekerekítve 6 cm.

2. Sodrott torques két szabadon álló vége kétszeres csavarodás után hurokban végződik.

3. Ékalakú bronz csüngő, amely a balta nyéllyukára emlékeztető átfúrással van kilyukasztva.

4. A gyöngyök közt egy gurgulyára emlékeztető forma érdemel figyelmet.

A telep. A feltárást a halomnak ezidőszerűtől legmagasabb pontján kezdtük Széll Antal kisbirtokos földjén. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a pont az idősebb emberek egybehangzó bemondása szerint, nem esik egybe az eredetileg legmagasabb hellyel. Annak ma már nyoma sincs s helyén a homokos gödörnek a legmélyebb része fekszik. Az új fel-

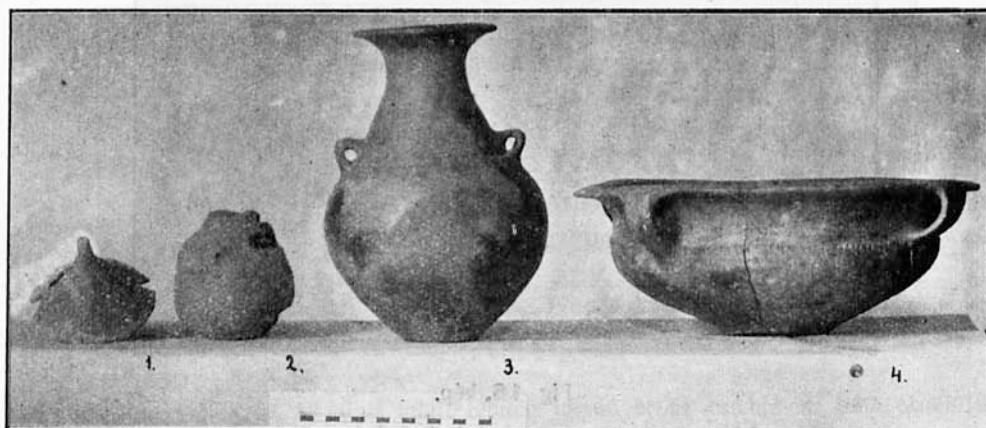

Fig. 17. kép.

tárás a malomház végétől 61 m.-re kezdődött. Iránya Ny.-Ény.—K.-Dk. Szélessége 3, hosszúsága 18 m. (21. kép.)

Az eddig feltárt résszel ellentétben a gödörben a középkori település nyomait nem szétszórtan, hanem egy tömegben találtuk meg. Míg az első ásónyomban az eke által összehordott cserepeket mindenütt megtaláltuk az alatt, 65 cm. mélységben cserep- és téglatöredékek egyáltalában nem fordultak elő.

65—75 cm. mélységben csak középkori anyag töredékét találtuk. E rétegen felül őskori anyagnak nyoma sem volt.

110 cm. mélyen a déli fal mellett, a malom felőli árok végétől (a továbbiakban minden méretet innen számítunk) 1·40 m.-re 2×3 m. méretű sárgaföld foltot találtunk, amely fele részével az árok déli falán kívül feküdt.

120 cm. mélyen 8·60—9·40 m.-ig, a déli fal mellett 50 cm.-re benyúlva simára tapasztott tűzhely feküdt, amelynek hosszúsága a déli falon túl nyúlt.

130 cm. mélységben 0-90—2-35 m.-ig a déli fal mellett volt az 1. gödör. Szabálytalan ellipszis alakja 130×190 cm. méretű. 215 cm.-ig lenyúlt. A gödör nagyobb részével a déli falon kívül volt.

138 cm. mélyen 5 m.-re, a déli faltól 2 m.-re az 1 m. átmérőjű gödör feküdt.

150 cm. mélységben 8 m.-re, a déli faltól 70 cm.-re 70 cm. átmérőjű körrel találtuk meg a 9. putri bejáratát, amely 180 cm. átmérőre kiszélesedve 2-40 m. mélységben ért feneket. Hozzá csatlakozott az alsó részen még két gödör, amelyeknek feneke 25 cm.-rel magasabban volt.

Ugyanabban a nivóban 12-60-nál, a déli faltól 1 m.-re 50 cm. hosszúságban emberi csontvázrészlet volt. Csak a keresztcsont, a bal medence töredéke, 8 csigolya és 4 borda volt meg belőle. Helyzete feltétlen eredeti, amit a csontok összefüggő helyzete is mutat. 60 cm. vastag kagylóréteg alatt feküdt. Valószínűnek látszik, hogy a kagylónak szánt gödör ásásakor bolygatták meg. Irányítása K.-Dk.—Ny.-Dny. Feje K.-Dk.-en volt.

160 cm. mélységben három gödröt találhatunk, és pedig:

2 m.-re, a déli fal mellett 160 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 3. putri, amely 274 cm. mélyre ment le, ahol 195 cm. átmérőjű kör alakú fenékkal végződött.

5-50 m.-re, a déli fal mellett 160 cm. átmérőjű körrel kezdődött a 7. putri, melynek 2-10 m. átmérőjű feneke 2-50 m. mélységben volt.

17—20 m.-ig, a déli fal mellett a szabálytalan alakú 13. hulladék-gödör volt. Kiterjedése $2-25 \times 3-10$ cm. Mélysége 160 cm.-től 230 cm.-ig lement.

170 cm. mélyen 4-70 m.-nél, a déli faltól 80 cm.-re fekvő középponttal találtuk 6. putrit; felső átmérője 1 m.; 250 cm. mélyen lévő feneke 160 cm. átmérőjű.

175 cm. mélyen ismét három gödröt találtunk, és pedig: 2-35—3-35-ig, a déli faltól 1-25 m.-re a 4. putri fenekét.

3 m.-re, az északi fal mellett az 5. putri 120 cm.-es átmérőjét, amely 235 cm. mélyen 140 cm. átmérőjű körrel végződött.

12-20—14-35-ig, az északi fal mellett a 11. gödör 165 cm.-es átmérőjű fenekét.

185 cm. mélységben 9-60—11-20-ig, az északi fal mellett a 10. gödör szabályos kör alakú fenekét találtuk.

200 cm. mélyen 0-80—2-40 m.-re, a déli faltól 150 m.-re volt a 2. gödör feneke, amely az 1. gödör fenekével összeszakadt.

16-80 m.-nél, az északi faltól 1 m.-re fekvő központtal találtuk a 12. gödör 175 cm. átmérőjű fenekét.

A megfigyelt gödrök és putrik anyagát a következőkben ismertetem:

1. gödör. Felsőrésze 130 cm. mélységben kezdődött. Falai függőlegesen mentek le s 215 cm. mélyen érték el a feneket, amelynek mérete 130×190 cm. átmérőjű ellipszis volt. Hogy milyen célt szolgált eredetileg, nem lehet megállapítani, mert egyáltalában semmit se találtunk benne.

2. gödör. Oldalfalai hiányoztak. Csak a fenekét lehetett határozottan megállapítani, amely 2 m. mélységben 1-60 cm.-es átmérőjű kör volt. Valószínűleg ferdén felfelé menő falai voltak s így putri lehetett. Érintkezésben volt a 3. putrival. Az érintkezés pontján egy parázsteknő felső részét találtuk. (18. kép.)

A parázsteknő alsó és felső része teljesen hiányzott, de a középső rész épen maradt. Alakja a múlt évek ásatásai folyamán előkerült példányokétól annyiban tér el,

hogy a középső része nem ovális, hanem elnyúlt négyszög alakú, amelynek sarkai le vannak kerekítve. A 3 cm. vastag középső rész kissé felfelé boltosodik. Öt szimmetrikusan elhelyezett lyuk van rajta, amelynek átmérője 4-5 cm. Az alsó rész nyílása a keskenyebbik rész felől volt.

A töredékek közt nagyon durva és nagyon finom anyagú edénytöredékek váltakoznak. Figyelmet érdemel egy vastag falú töredék, amelyen szabálytalanul elhelyezett kidudorodó díszek foglalnak helyet. (Lelt. 8797.)

3. *putri*. Csak 160 cm. mélységtől lehetett határozottan megállapítani körfalait. Itt 160 cm. volt az átmérője. Alakja szabályos kör volt. Falai ferdén haladtak lefelé s 274 cm. mélységben 195 cm. átmérőjű körben végződtek.

Az innen kikerült töredékek közt hatalmas méretű edény darabjai is szép számmal fordulnak elő. Figyelmet érdemel egy 2 cm. vastag töredék, amely szabálytalanul elhelyezett kör alakú kiemelkedéssel van díszítve. (Lelt. 8801.)

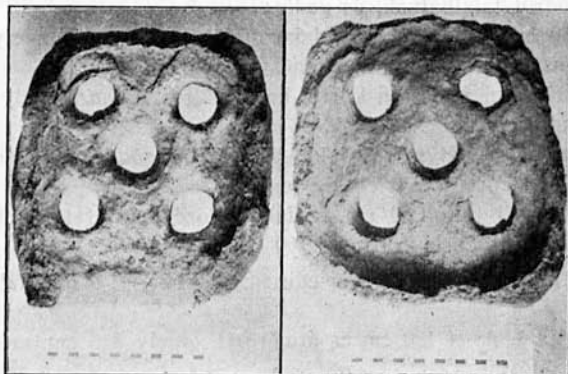

Fig. 18. kép.

4. *gödör*. Csak az 1 m. átmérőjű fenekét találtuk meg 175 cm. mélyen. Semmi sem volt benne.

5. *putri*. 175 cm. mélyen találtuk a felső részét 120 cm. átmérővel. Ferdén lefelé menő falai 140 cm. átmérőjű körben 235 cm. mélységben végződtek. Kagylón és csonton kívül semmit sem találtunk benne.

6. *putri*. Felső része 170 cm. mélységben volt. Szabályos kör alakú szája 1 m. átmérőjű kör volt. A ferdén lefelé menő falak 250 cm. mélységben érték el a

160 cm. átmérőjű fenekét. Oldala erősen égett. Jelentéktelen cserepek és csontokon kívül, fenekén erősen zsugorított csontvázat találtunk mellékletek nélkül. Irányítása É.—D. Teljes hossza 144, zsugorítva 90 cm. volt. Teljesen hanyatt feküdt, de lábai jobbra voltak kifordítva, erősen összehúzott állapotban.

7. *putri*. Oldalfalait csak 160 cm.-től kísérhettük figyelemmel. Ebben a mélységben átmérője 160 cm. volt. Ferdén lefelé menő falai 210 cm.-es átmérőjű körrel 250 cm. mélyen végződtek. Sok csont és edénytöredék volt benne.

A cserépanyagban finomság szempontjából igen nagy a változatosság. Rendkívül durva és egészen finom kivitelű töredékek nagy számmal, de egymással teljesen keveredve fordulnak elő. Stratigráfiai elhelyezkedésnek nyoma se volt.

A legtöbb figyelmet a parázsteknő töredékek érdemelnek, amelyek kétségtelenül egy, a fentebb leírt középső részhez hasonló edényhez tartozó alsórész darabjai. Megmaradt formái szegletes alakot árulnak el. (Lelt. 8831—33.)

8. *gödör*. 138 cm. mélységben találtuk az 1 m. átmérőjű fenekét. Szabályos kör alakú volt, de felsőbb részeit határozottan nem lehetett megállapítani. Csak néhány jelentéktelen cseréptöredék volt benne.

9. *putri*. 150 cm. mélységben volt a 70 cm. átmérőjű kör alakú felső része. Erősen ferdén haladó falai 180 cm. átmérőjű körrel 240 cm. mélyen értek feneket. A fenék szint-

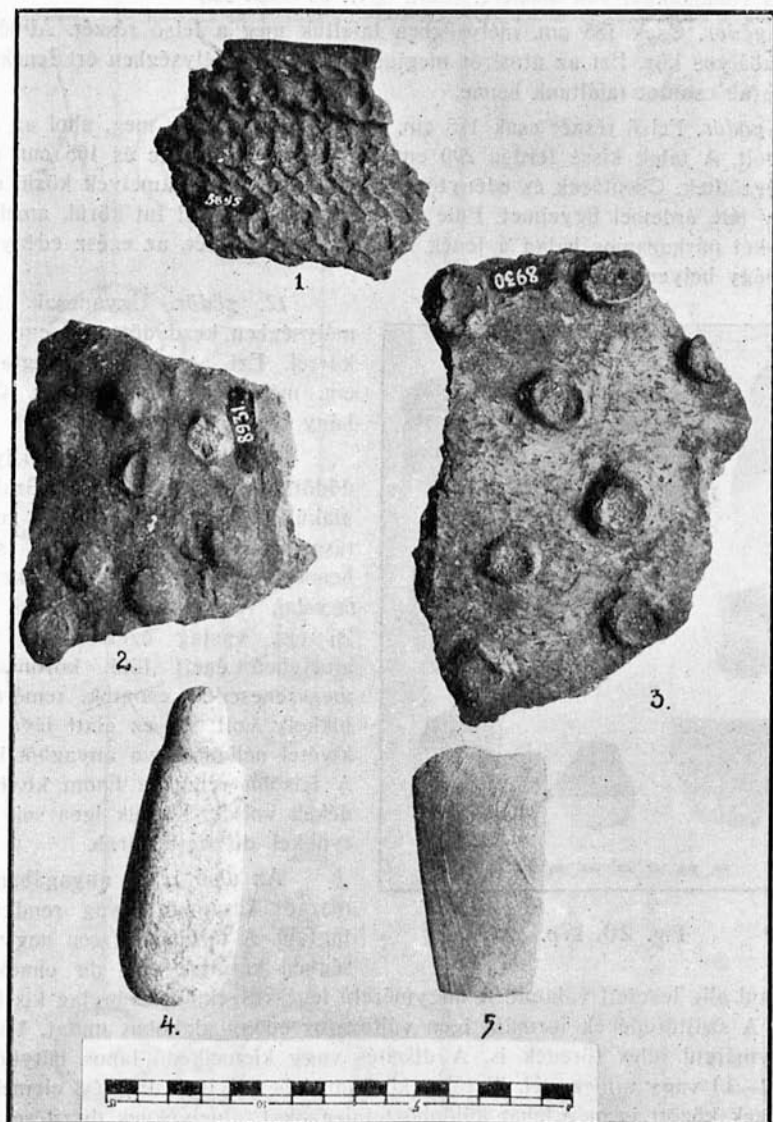

Fig. 19. kép.

jében két másik gödör csatlakozott hozzá. Sok cserép volt benne, igen változatos kivitelben. Az anyagból egy szűrő edény töredékén kívül egy finom iszapolású, fekete színű

edény töredéke érdemel figyelmet, amelynek alsó része körbefutó, párhuzamos bordás díszítéssel, felső része bemélyedő párhuzamos körvonallakkal, kiöblösödő része rövid függőleges vonalakkal van díszítve. (Lelt. 8841. és 8839. sz.)

10. gödör. Csak 185 cm. mélységben találtuk meg a felső részét. Átmérője 160 cm.-es szabályos kör. Ezt az átmérőt megtartva 210 cm. mélységben ért feneket. Csak néhány darab csontot találtunk benne.

11. gödör. Felső részét csak 175 cm. mélységben találtuk meg, ahol az átmérője 140 cm. volt. A falak kissé ferdén 290 cm. mélységig mentek le és 165 cm. átmérőjű körben végződtek. Csontárok és edénytöredékek voltak benne, amelyek közül egy egyfülű edény fele érdemel figyelmet. Füle alatt bemélyedő vonal fut körül, amelyről hasonló két-két párhuzamos halad a fenék felé, a töredéken két, az egész edényen valószínűleg négy helyen. (Lelt. 8852.)

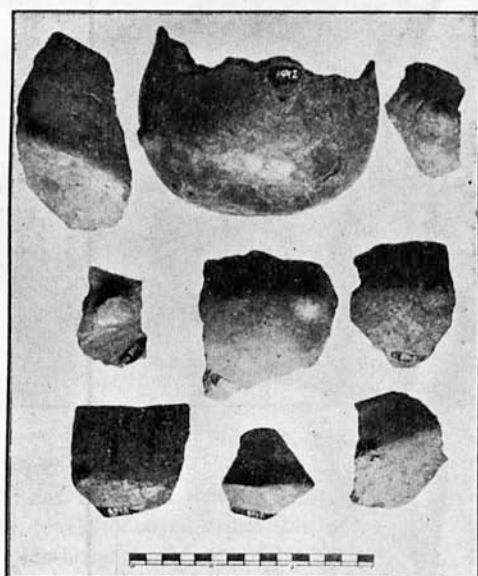

Fig. 20. kép.

összeállítani alig lehetett valamit. A nagyméretű fenékrészekhez, aránylag kis felső rész tartozott. A szájtöredékek formája igen változatos edény alakokat mutat. Van köztük több nagyméretű füles töredék is. A díszítés vagy kiemelkedő lapos bütykökből áll, (19. kép 2—3.) vagy ujjheggyel, illetőleg körömmel bemélyített díszítési elemeket használ fel. Ezek között is meg lehet különböztetni azokat, amelyeknek díszítése egy ujjal és amelyeké két ujjal készült.

Az ujjal díszített formák közt figyelmet érdemel egy nagy tál. (7. kép 3.) Anyaga közepes iszapolású. Jól égett szürkés színű. Egy ujjal van díszítve. Peremét benyomások tagolják. Szája 34, magassága 14, fenéke (erősen kiugrik) 13 cm.

12. gödör. Ugyancsak 175 cm. mélységben kezdődött 150 cm. átmérőjű körrel. Ezt az átmérőt megtartva 200 cm. mélységben ért feneket. Csak néhány cserép volt benne.

13. gödör. 160 cm. mélyen kezdődött és 230-ig ment le. Szabálytalan alakú. Nagysága 2.25×3.10 m. Kibontása szelvénytípusra történt s így a benne lévő rétegzettség jól meg lehetett figyelni. A gödör mélységének közepén 20 cm. vastag égett réteg húzódtott amelyben égett föld, korom, részben megszemesedett csontok, temérdek halpikkely volt. Az ez alatt lévő cserepek kivétel nélkül durva anyagból készültek. A felsőbb rétegben finom kivitelű töredékek voltak. Köztük igen sok apró bütyökkel díszített darab.

Az alsó réteg anyagában a megmaradt kerámiai anyag rendkívül vastagfalú. A töredékek igen nagy mennyiségben kerültek elő, de ennek dacára

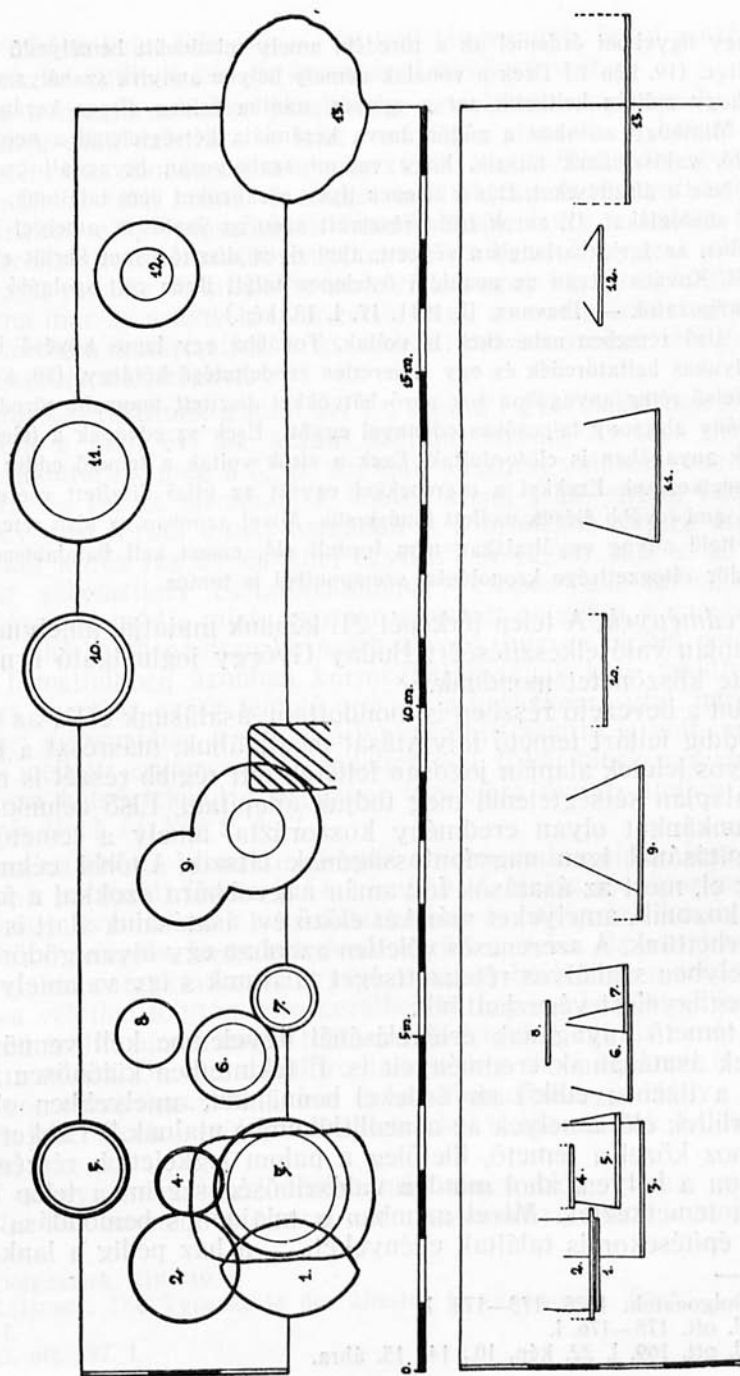

Fig. 21. kép.

Nagy figyelmet érdemel az a töredék, amely mindenütt bemélyedő vonalkákkal van díszítve. (19. kép 1.) Ezek a vonalak némely helyen annyira szabályszerűen ismétlődnek, hogy méltán kelthetik azt a gyanút, mintha zsinag-díszes kerámiával volna dolgunk. Minthogy azonban a gödör durva kerámiája kétségtelenül a neolithikum végéről való, valószínűnek látszik, hogy valami szabályosan bevagdalt csonteszközzel nyomták bele a díszítéseket. Bár a telepen ilyen eszközöket nem találtunk, más helyütt ismerünk analógiákat. (E sorok írója résztvett azon az ásatáson, amelyet Roska Márton 1915-ben az Igriczbarlangban végzett, ahol ilyen díszítő csont került elő a felsőbb rétegekből. Kovács István az apahidai őstelepen talált ilyen célt szolgáló csonteszközöket. (Dolgozatok — Travaux. II. 1911. 17. l. 13. kép.)

Az alsó rétegben nehezekek is voltak. Továbbá egy lapos kövöső (19. kép 5.), egy nyéllyukas baltatöredék és egy ismeretlen rendeltetésű kőtárgy. (19. kép 4.)

A felső réteg anyagában sok apró büttyökkel díszített finomabb töredék volt (20. kép), néhány alacsony talpcsöves edénnyel együtt. Ezek az edények a telep közelében lévő sírok anyagában is előfordultak. Ezek a sírok voltak a temető eddig feltárt legrégibb temetkezései. Ezekkel a cserepekkel együtt az ujjal díszített cserepek is előfordultak, ami tovább élésük mellett tanúskodik. Mivel azonban az alsó rétegben a finomabb kivitelű anyag egyáltalában nem fordult elő, emezt kell fiatalabbnak tartani s így a gödör rétegzettsége kronológiai szempontból is fontos.

Eredmények. A telep térképét 21. képünk mutatja, amelynek felvételünk alapján való elkészítéséért Buday György joghallgató úrnak ezúton is őszinte köszönetet mondunk.

Mint a bevezető részben is mondtam, ásatásunk célja az volt, hogy a már eddig feltárt temető folytatását megtaláljuk, másrészt a telepnek a szórványos leletek alapján jogosan feltételezett régibb részét is rendszeres ásatás alapján kétségtelenül meg tudjuk állapítani. Első célunkat elértük, mert munkánkat olyan eredmény koszorúzta, amely a temető korának megállapításánál igen nagyfontosságúnak látszik. Utóbbi célunkat nem érthettük el, mert az ásatások folyamán nagyobbára azokkal a jelenségekkel találkoztunk, amelyeket már két előző évi ásatásaink alatt is figyelemmel kísérhettünk. A szerencsés véletlen azonban egy olyan gödörhöz juttatott, amelyben szabályos rétegzettséget találtunk s így valamelyes kronológiai megfigyelést végezhattunk.

A temető anyagának értékelésénél figyelembe kell vennünk az elmúlt évek ásatásainak eredményeit is. E tekintetben különösen a nyolcadik²⁾ és a tizenegyedik³⁾ sír érdekel bennünket, amelyekben olyan edények kerültek elő, amelyek az aeneolithikumba utalnak.⁴⁾ Ezeket a sírokat egymáshoz közel a temető, illetőleg a halom legkeletibb részén találtuk, tehát azon a helyen, ahol minden valószínűség szerint a telep lakói legrégbben temetkeztek. Mivel azonban a tulajdonos bemondása szerint a mai ház építésekor is találtak edényeket, — a ház pedig a lankásabb ré-

²⁾ Dolgozatok. 1928. 172—173. l.

³⁾ U. ott. 175—176. l.

⁴⁾ U. ott. 169. l. 22. kép, 10., 14., 15. ábra.

szen még inkább kelet felé esik — fel kell tételeznünk, hogy a szétdúlt sírok anyaga, az említett két sír anyagával egykorú volt.

Ehez a megfigyeléshez járul még egy körülmény, amely azonban egyelőre még csak szórványos lelet tanúságán alapszik. A halom nyugati lankás végén, ott, ahol legelőször végeztünk ásásokat, vályogvetés közben a munkások több bronz töredéket találtak, amelyek égett csontokkal együtt kerültek elő. Valószínűnek látszik tehát, hogy a halom területén az egész bronzkoron keresztül temetkeztek s a keletről nyugat felé húzódó sírok anyaga mindég fiatalabb bronzkori anyagot fog szolgáltatni. Ezt a feltevést ma már az a tény is támogatja, hogy az eddig feltárt sírok anyagában is az idén feltárt sírok közt több sírban bronzokat találtunk, még pedig elsősorban ékszereket.

Bronzokat találtunk a múlt évi 13. számú⁵⁾ gyermeksírban s nyomait konstatáltuk a múlt évi 14. számú szétdúlt sírban. Az idei sírok közül nyomait állapítottuk meg a 6. sz. szétdúlt sírban s valóban megtaláltuk a 11., 12., 15. és 18. sz. sírokban. E leletek közül a 11. sírban talált tű (4. kép 15.) cyprusi forma s már magában is a bronzkor elejére utal a vele együtt talált kő és réz emlékekkel együtt.⁶⁾ A 12. sír tűje u. n. „Rollenadel mit säbelartiger Schaftkrümmung“ csoportjába tartozik, amely könnyű készítési módja miatt gyorsan elterjedt és egész a vaskorig élt.⁷⁾ Az előbbi tehát határozottan kormeghatározó, míg az utóbbi nem minden esetben. Temetőnkben azonban kormeghatározónak kell tekinteni, nem csak azért, mert az egész temető anyaga a bronzkorra utal, hanem főleg azért, mert ugyanabban a sírban átlukasztott csonttű is volt, még pedig e bronztű mellett, ugyanazzal a rendeltetéssel. E két tűnek egy sírban való előfordulása kétségtelenül a bronzkor legelejére mutat, amikor a kőkori anyagok is élnek (4. kép 5. és 7.).

Hogy valóban a bronzkor elejéről származnak a sírok, igazolja a 14. sírban talált pattintott fűrész is (4. kép 21.). A fűrész kidolgozása annyira gondos, hogy ilyenrel már a neolithikumban is ritkán találkozunk. Közel állhatna az a feltevés, hogy véletlenül került a sírba. Ez azonban nem áll meg, mert két patakkavicssal együtt a halott becsukott markában találtuk, ahova véletlen folytán nem kerülhetett. Így ezt is kőkori reminiscenciának kell tekintenünk, ami a többi mellékletekkel együtt ismét a bronzkor elejére mutat. De erre az időre mutatnak a többi bronzok is, amelyek még nagyon kezdetlegesek, — bár épen jellegzetességük hiánya miatt későbbiek is lehetnének — többi mellékleteikkel is ide utalnak. (4. kép 8., 11., 13. és 18.)

Az edényformák kifejlődésére még nincs elég anyag rendelkezésünkre. Le kell azonban szögezni azt a gyanunkat, hogy a múlt évi fent

⁵⁾ Dolgozatok. 218—19. l.

⁶⁾ Lissauer: Die Typenkarte der ältesten Gewandnadeln. Ztschr. f. Ethn. 1907. 790—791. l.

⁷⁾ U. ott. 787. l.

nevezett sírok bütykös anyagából kiindulva, a formában ugyan nagyon elütő, de bütyökkel díszített edényeket a fejlődés alacsonyabb fokán állóknak gondoljuk. E tekintetben azonban még több megfigyelésre volna szükségünk.

A telep most kiásott része semmi újat nem hozott. A keramikus anyagból hiányoznak ugyan azok a finomabb edények, amelyek a múlt években feltárt részen bőségesen előfordultak. Tipusokban azonban kevés a változás. Egyetlen dolog van csak, ami figyelmet érdemel.

A 13-ik gödör felső részén szokatlan mennyiségben fordultak elő azok a töredékek, amelyeknek anyaga és díszítése a fentebb ismertetett tavalyi sírok anyagára emlékeztet. A bütyök díszekre és az alacsony talpcsöves töredékekre gondolok. Ezeket vastag tűzégette réteg választotta el az alatta fekvő durva csipett cserepektől, bizonyítva azt, hogy ezek a bronzkori, sőt vaskori lelőhelyeken előforduló díszítésű edények a neolithikumból származnak. Ezzel a kérdéssel azonban a hazai és külföldi leletek megvilágításával külön szándékozom foglalkozni.

Lakóhelyen való temetkezést két esetben találtunk. Hogy ezek voltak a legrégibb temetkezések, az kétségtelen, amit az is igazol, hogy a sírok alakjai mindenütt köralakúak, ami a lakásban való temetkezés emlékét őrzi.

Banner János dr.

DIE AUSGRABUNGEN BEI ÓSZENTIVÁN.

(1928.)

Das Ergebniss, welches wir im Laufe unserer in den Jahren 1926 und 1927 unternommenen Ausgrabungen erzielten und wovon wir in unserer Zeitschrift¹⁾ Bericht erstatteten, bewog uns im vorigen Sommer neuere Ausgrabungen zu unternehmen. Unsere Arbeit hatte ein zweifaches Ziel. Wir suchten nämlich erstens die Fortsetzung des bisher aufgedeckten bronzealterlichen Gräberfeldes und dann wollten wir auch die Frage aufklären, ob die chronologische Lage der Wohnstätte wahrlich so war, wie wir das aus unseren bisherigen Ausgrabungen folgerten, nämlich ob sich der früher bewohnte Teil wirklich auf den höher liegenden Teilen des Hügels befand?

Unser erstes Ziel erreichten wir vollständig, ja sogar ist es uns gelungen unter den Beilagen der gekrümmten Leichen auch chronologisch wichtige Funde zu entdecken. Aber unser zweites Ziel konnten wir nicht erreichen, weil der Ort der Ausgrabung von dem gegenwärtig schon abgetragenen höchsten Teile beinahe so weit ist, wie der Ort unserer vorjährigen Ausgrabungen.

Unsere Ergebnisse fassen wir also in den folgenden zusammen:

Bei der Schätzung des Stoffes des Gräberfeldes müssen wir auch das Resultat unserer in den vorigen Jahren unternommenen Ausgrabungen beachten. In dieser Beziehung interessiert uns besonders das achte²⁾ und das vierzehnte³⁾ Grab, worin sich solche Gefässe befanden, welche uns ins aeneolithicum verweisen.⁴⁾ Diese Gräber fanden wir nebeneinander im östlichsten Teile des Gräberfeldes, resp. Hügels, also an jener Stelle, wo aller Wahrscheinlichkeit nach die Bewohner des Lagers in ältester Zeit beerdigt wurden. Nachdem aber nach der Aussage des Eigentümers man auch beim Bau des jetzigen Hauses Gefässe fand, und das Haus im sanft ansteigenden Teile noch mehr nach Osten liegt, müssen wir annehmen, dass das Material der zerstörten Gräber mit dem der zwei genannten Gräber gleich alt war.

Zu dieser Beobachtung kommt auch noch ein anderer Umstand hinzu, welcher aber vorläufig nur noch auf sporadischen Funden beruht. Nämlich am Ende des west-

¹⁾ IV. 1928. S. 148—243.

²⁾ E. da S. 172—173.

³⁾ E. da S. 175—176.

⁴⁾ E. da S. 169. Fig. 22: 10., 14., 15.

lichen sanft ansteigenden Teile des Hügels, dort, wo wir zuerst Grabungen vorgenommen hatten, fanden die Arbeiter beim Kotziegelstreichen mehrere bronzene Bruchstücke, welche mit gebrannten Knochen vermengt waren. Somit ist es wahrscheinlich, dass man den Hügel während der ganzen Bronzezeit zur Leichenbestattung gebrauchte und dass die von Osten nach Westen sich dahinziehenden Gräber immer neueren Bronzestoff liefern werden. Diese Voraussetzung wird auch durch jene Tatsache gestützt, dass wir auch in mehreren dieses Jahr aufgedeckten Gräbern bronzene Gegenstände, und zwar besonders Schmucksachen vorfanden.

Bronzene Gegenstände fanden wir auch im 13.⁵⁾ Kindergrabe vom vorigen Jahre und Spuren davon im zerstörten Grabe 14. ebenfalls vom vorigen Jahre. Unter den Gräbern dieses Jahres entdeckten wir bronzene Spuren im 6. zerstörten Grabe und Gegenstände selbst in den Gräbern 11. und 12. Die im Grabe 11. gefundene Nadel (4. Bild 15.) ist eine cyprische Nadel und verweist uns auch an und für sich samt den damit vorgefundenen Stein- und Kupfermonumenten auf den Anfang der Bronzezeit.⁶⁾ Die Nadel des Grabes 12. gehört in die Gruppe der sogenannten „Rollennadeln mit säbelartiger Schaftkrümmung“, welche sich infolge ihrer leichten Verfertigungsart schnell verbreitete und bis zur Eisenzeit dauerte.⁷⁾ Erstere ist daher entschieden zeitalterbestimmend, letztere aber nicht jedenfalls. In unserem Gräberfelde müssen wir selbe jedoch als alterbestimmend betrachten, nicht nur weil das Material des ganzen Gräberfeldes auf die Bronzezeit hinweist, sondern besonders weil sich im selben Grabe auch eine durchlöchernte Beinadel vorfand, und zwar neben der Bronzenadel und mit derselben Bestimmung. Das Vorkommen dieser zwei Nadeln in demselben Grabe weist zweifellos auf den ersten Anfang der Bronzezeit hin, als auch die steinzeitlichen Stoffe noch lebten (4. Bild 5. und 7.)

Dass diese Gräber wirklich aus dem Anfange der Bronzezeit herrühren, beweist auch die im Grabe 14. gefundene abgespaltete Säge (4. Bild 21.). Die Bearbeitung dieser Säge ist derart sorgfältig, dass wir einer solchen sogar im Neolithicum selten begegnen. Man sollte meinen, dass dieselbe vielleicht zufällig ins Grab kam. Dies scheint aber ausgeschlossen, weil sich dieselbe samt zweier Backkieseln in der geschlossenen Handfläche des Toten befand, was kein Zufall sein kann. Somit dürften wir auch dies als eine steinzeitliche Reminiszenz betrachten, was samt den andern Beilagen wieder auf den Anfang der Bronzezeit hinweist. Aber auf diese Zeit weisen auch die übrigen bronzenen Gegenstände, welche noch sehr primitiv sind, obzwar dieselben nach ihrem Charakter geurteilt auch einer späteren Zeit angehören könnten. (4. Bild 8., 11., 13. und 18.)

In Bezug auf die Entwicklung der Gefäßformen haben wir noch nicht genug Daten zur Verfügung. So viel aber dürften wir behaupten, dass nach dem knotigen Stoff unserer erwähnten Gräber vom vorigen Jahre geurteilt wir die zwar sehr verschieden geformten, aber mit Knoten gezierten Gefäße als auf niedrigerer Entwicklungsstufe stehende betrachten. In dieser Beziehung sind wir aber auf weitere Beobachtungen angewiesen.

⁵⁾ E. da S. 218—19.

⁶⁾ Lissauer: Die Typenkarte der ältesten Genandnadeln. Z. f. E. 1907. S. 790—91.

⁷⁾ E. da S. 787.

Der jetzt aufgedeckte Teil des Lagers lieferte uns nichts neues. Im keramischen Stoff fehlen zwar nicht jene feineren Gefäße, welche in den vorigen Jahren so reichlich vorgekommen sind, aber die Typen weisen nur unbedeutende Änderungen auf. Ein einziger Umstand ist nur beachtenswert.

Im obern Teile der 13. Grube befanden sich in ungewöhnlicher Menge solche Bruchstücke, deren Stoff und zierde uns an den Stoff der vorjährigen Gräber erinnert. Ich meine die Knotenzierden und die niedrigen Bruchstücke mit Röhrenfuss versehen. Diese trennte eine dicke gebrannte Schichte von den darunter liegenden groben mit Fingernageleindruck versehenen Scherben, ein Beweis, dass diese in bronze- und eisenzeitlichen Fundorten vorgekommenen gezierten Gefäße aus dem Neolithicum stammen. Mit dieser Frage möchte ich mich durch die Schilderung der vaterländischen und ausländischen Funde separat befassen.

Leichenbestattung in Wohnstätten fanden wir in zwei Fällen. Dass dieselben die ältesten Bestattungen waren, ist zweifellos, weil die Gräber überall kreisförmig sind, was an die in der Wohnung stattgefundenen Beilegung erinnert.

J. Banner.

KELTA SÍR NAGYENYEDEN.

Nagyenyeden a *Winkler*-féle szőlőben, földásás alkalmával, még 1912-ben került felszínre az a kelta sír, melyet az alábbiakban mutatok be olvasóinknak.

Munkások akadtak rá s leletkörülményeiről csak annyit tudtak mondani, hogy egy üsterszerűleg a földbe mélyített gödörben akadtak az alábbi mellékletekre, melyek között égett emberi csontok is voltak. Arra a kérdésre, hogy agyagedények voltak-e a sírban, nemmel válaszoltak. Valószínűleg ezeket is meglelték, széttörték s ismeretlen helyre dobálták s az esetleges büntetéstől való félelmükben letagadták a létezésüket is.

A sír közeli és távolabbi környékén eszközölt utólagos ásások semmi eredménnyel sem jártak, tehát magános sírral van dolgunk.

E sír mellékletei lószerszámok, eszközök és fegyverek. Az eszközök között találunk négy kést és egy ollót. A kések közül a legnagyobb (1. kép 7. sz.) 37 cm. hosszú s tekintetbe véve, hogy hegye hiányzik, teljes hosszát egész nyugodtan tehetjük 39—40 cm.-re. Tipikus ívelt hátú és élű kelta kés, melynek markolata ívesen hajlik be, ennek végén egy bordaszerűleg kiemelkedő gyűrűtag s ezen gomb ül. A másik (1. kép 4. sz.) kisebb, mai állapotában 24·5 cm. hosszú, de eredetileg lehetett 28 cm. is. Ugyanaz a típus, mint a képiünkön 7. sz. alatt ábrázolt, csak markolatgombja tövéen nincs meg a bordaszerűleg kiemelkedő gyűrűtag, más maga a gomb is, mert teteje lapos. Egy harmadik késnek csak töredéke került a nagyenyedi Bethlen-kollegium múzeumába, mely a most szóban forgó leleteket őrzi. (1. kép 2. sz.) 11·2 cm. hosszú, többi része a rendetlen kiszedés áldozata lett. Ez is szorosabban vett kelta ipari termék. A negyedik kés (1. kép 3. sz.) mostani állapotában 18 cm. hosszú, a kelták előtt ezen a területen élt nép hagyatéka. A Nagyenyeddel szemben levő Marosgombáson és másutt is a Maros völgyében hallstatti, illetőleg skytha sírok mellékleteiképen szokott felszínre kerülni. Nem teljes példány s ami megmaradt belőle, erősebb áldozatául esett a rozsdának. A jobb fenntartású példányok ívelték szoktak lenni. Ezt az ívelést bizonyos mértékig késünk is feltünteti, de hiányzik a vége, mely egy kissé fel szokott kapni. Nyélnyújtványa határozottan elkülönül. Ez falapokkal volt borítva, minek rostjait a vasrozsdá megőrizte.

A 18,3 cm. hosszú olló is hiányosan maradt ránk (1. kép 6. sz.), de így is jellemző ipari terméke a keltaságnak.

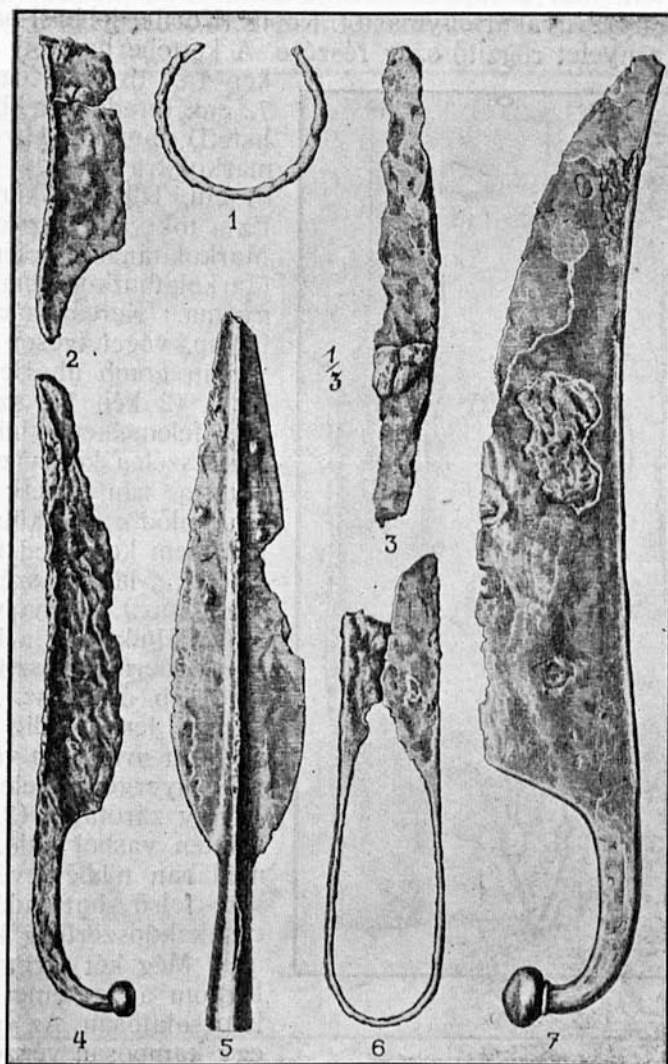

Fig. 1. kép.

Ezen a képen egy vaskarikát is látunk (1. kép 1. sz.), melynek átmérője 6,5 cm. Épen úgy lehet a skythák, mint a kelták hagyatéka. Valószínűleg a lószerszámok csoportjába tartozik.

— az 1. és 2. sz. alatt lerajzolt, töredékesen fennmaradt részletek. A lószerszámokhoz, illetőleg lószerszámdíszhez kell sorolnunk a képünkön 3. 3a. sz. alatt ábrázolt, 2,5 cm. átmérőjű bronzgombot, melynek alaja vas és ide tartozik az a rozettaszerű ékítmény is, melyet képünk 4. sz. ábrájá

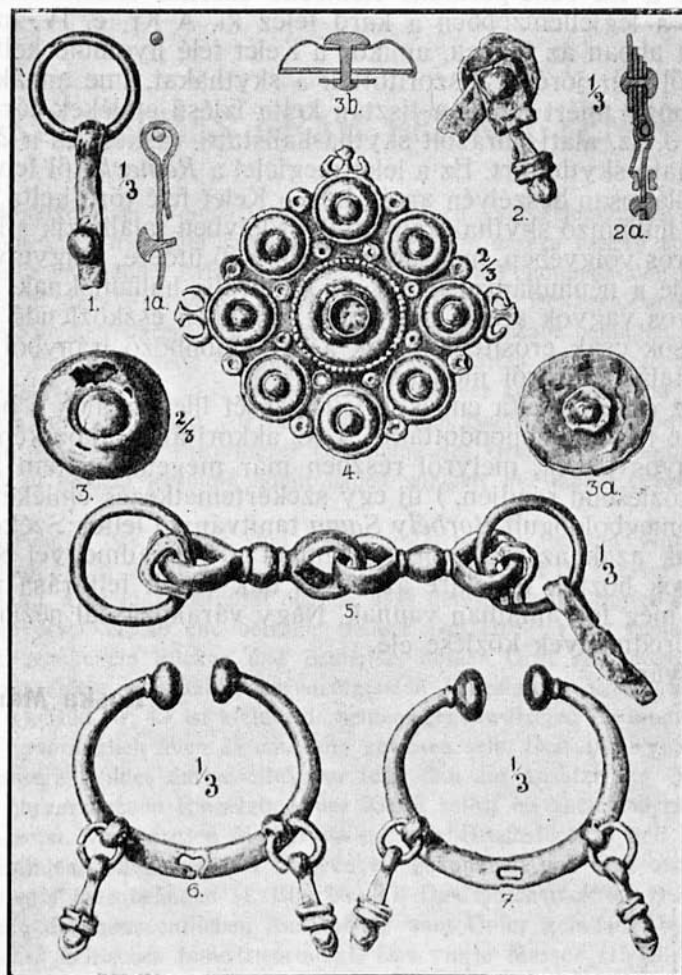

Fig. 3. kép.

szemléltet (átmérője 6,3 cm.). Alapja szintén vas, teteje bronzlemez, az a nyolc gomb pedig, ami a kerületén elhelyezkedő, domború körök közepén ül, vasból való.

A sírban egyéb holmik is lehettek, amelyek azonban a munkások ke-

zén elkallódtak. Így is örülnünk kell, hogy e sírleletek révén nemcsak a lelőhelyek száma nő meg, hanem bővülnek az erdélyi vaskor második szakaszára vonatkozó tárgyi ismereteink is s itt különösen a lószerszámokra hívom fel a figyelmet.

A lelet a La-Tène-periódus *Reinecke* szerinti B-szakaszából származik, amit a legjellemzőbben a kard fejez ki. A Kr. e. IV. sz.-ban vagyunk, tehát abban az időben, amikor a Kelet felé nyomuló kelták a Maros völgyéből már jórészt kiszorították a skythákat. Ime annak is a magyarázata, hogy miért leljük a tisztán kelta ízlésű emlékek társaságában az 1. képen 3. sz. alatt ábrázolt skytha-hallstatti vaskést és a 2. képen 3. sz. alatt látható skythatőrt. Ez a lelet megfelel a *Reinecke*-től felvetett kérdésre is,¹⁾ világosan beszélve arról, hogy a Kelet felé törő kelta áramlat a Nyugat felé hullámozó skytha áramlattal Erdélyben találkozik s itt is különösen a Maros völgyében, mely folyó Erdély fő ütőere, völgye vándorútja és közvetítője a néphullámozásoknak és kulturális hullámoknak.

Bizonyos vagyok afelől, hogy az e völgyben eszközlendő intenzívabb kutatások csak erősíteni fogják a két különböző irányból jövő kulturáramlat találkozásáról mondottakat.

Ami az erdélyi kelta emlékek jellemzését illeti, utalok a balsai kelta sírok közlése rendjén elmondottakra.²⁾ Az akkori állapothoz képest új egy pár szórványos emlék, melyről részben már megemlékeztem a világháború utáni közléseim rendjén,³⁾ új egy szakértelemkezés emlékét őrző pár lelet, amit a megboldogult *Borbély Samu* tanítványai leltek Székelykeresztúron és újak azok az eredmények, amiket a hunyadmegyei Kosztésden folyó ásások hoztak felszínre az ottani dák várak feltárása rendjén. E munkálatok még folyamatban vannak. Nagy várakozással nézünk a megállapítható eredmények közlése elé.

Kolozsvár.

Roska Márton dr.

¹⁾ *P. Reinecke*: Zur Kenntniss der La Tène-Denkmal der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift zur Feier des 50. jährigen Bestehens des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz, 1902.

²⁾ *Roska M.*: Kelta sírok és egyéb emlékek Balsáról. Dolgozatok — Travaux VI. Kolozsvár, 1915. 18—48. l.

³⁾ Keltisches Grab aus Siebenbürgen címen lekötöltem az oláhszilvi (Alsófehér vm.) sírt a *Prähistorische Zeitschrift* XVI. 1925. k. 210—212. l. A sír tartalma a gróf *Teleki Domokos* tulajdonában van.

KELTISCHES GRAB BEI NAGYENYED.

Im Winkler'schen Weingarten von Nagyenyed kam gelegentlich einer Erdarbeit dasjenige keltische Grab zum Vorschein, welches wir unsern Lesern schildern wollen.

Dasselbe entdeckten Arbeiter, welche von seinen Fundumständen nur soviel aussagen konnten, dass die weiter unten zu schildernden Beilagen, unter denen auch menschliche Knochen waren, sich in einer kesselartigen Grabe befanden. Auf die Frage, ob im Grabe sich nicht auch Tongefässe befanden, hatten sie verneinend geantwortet. Wahrscheinlich fanden sie auch solche, welche sie aber zerbrachen und verwarfen, und ihre Existenz nur aus Furcht vor ihrer eventuellen Bestrafung verläugneten.

Die in näherer und entfernterer Umgebung des Grabes vorgenommenen Grabungen führten zu keinem Resultat, somit haben wir nur mit einem vereinzelt Grabes zutun.

Die Beilagen des Grabes sind Pferdegeschirre, Geräte und Waffen. Unter den Geräten befinden sich vier Messer und eine Schere. Das grösste Messer (1. Bild Nr. 7.) ist 37 cm. lang, aber in Anbetracht dessen, dass demselben die Spitze fehlt, dürfte die ganze Länge etwa 39—40 cm. betragen haben. Dasselbe ist ein typisches keltisches Messer mit gebogenem Rücken und Schneide, dessen Griff sich bogenartig einbiegt, am Ende mit einem rippenartig hervorragenden Ringelglied, woran ein Knopf sitzt. Das andere (1. Bild Nr. 4.) ist kleiner, in seinem gegenwärtigen Zustande 24.5 cm. lang, dürfte aber ursprünglich auch 28 cm. lang gewesen sein. Derselbe Typus, wie das unter Nr. 7. unseres Bildes dargestellte, nur fehlt ihm am Ansatz des Griffknopfes das rippenartig hervorragende Ringelglied, der Knopf selbst ist auch anders, indem er am Scheitel flach ist. Vom dritten Messer ist nur ein Bruchstück in den Besitz ins Museum des Bethlen-Collegiums von Nagyenyed gekommen, wo sich auch die anderen oben erwähnten Funde befinden (1. Bild Nr. 2.). Das Bruchstück ist 11.2 cm. lang, die anderen Teile der unordentlichen Ausgrabung zum Opfer gefallen. Dasselbe ist auch ein eigentliches keltisches Industrieprodukt. Das vierte Messer (1. Bild Nr. 3.) ist in seinem jetzigen Zustande 18 cm. lang und ist ein Rest eines Volkes, welches vor den Kelten dieses Terrain bewohnte: Solches kommt gewöhnlich in dem Nagyenyed gegenüber liegenden Gombás und anderwertig im Marostale als Beilage der hallstätter resp. Skythen-Gräber vor. Dasselbe ist kein ganzes Exemplar und stark dem Roste zum Opfer gefallen. Die im besseren Zustande befindlichen Exemplare sind gewöhnlich gebogen. Diese Biegung ist einigermaßen auch an unserem Messer wahrzunehmen, es fehlt ihm aber die Spitze, welche gewöhnlich nach aufwärts gebogen ist. Der Stiel-

ansatz ist entschieden abgesondert. Derselbe war von Holzplatten umgeben, dessen Fasern am Eisenroste zu sehen sind.

Auch die 18.3 cm. lange Schere ist mangelhaft hinterblieben (1. Bild Nr. 6.), aber ist auch so ein charakteristisches keltisches Industrieprodukt.

In diesem Bilde ist auch ein Eisenringel zu sehen (1. Bild Nr. 1.), dessen Durchmesser 6.5 cm. lang ist, welches ebenso skytischer, als auch keltischer Abstammung sein kann. Wahrscheinlich gehört es zur Gruppe der Pferdegeschirre.

Die Schilderung der Waffen will ich mit einer eisernen Lanze (1. Bild Nr. 5.) beginnen, dessen Länge im gegenwärtigen Zustande 27.3 cm. beträgt, aber ursprünglich auch 30 cm. gewesen sein mochte. Schon die Zeichnung verrät ihrer keltischen Ursprung. Zur Mitte trennt eine scharfe Rippe die Flügel von einander. Seine Hülse ist von rechts und links für den zur Fixierung des Stieles dienenden Nagel durchlöchert. Das in zwei gebogene eiserne Schwert (2. Bild Nr. 1a., 1b.) ist 72 cm. lang (ursprünglich dürfte es 74 cm. gewesen sein), wovon 11 cm. auf den Griff fallen, somit die Klinge 61 cm. lang ist. Es kam sammt der Scheide ins Grab. Diese Scheide war aus Eisenplatten verfertigt. Am Griff sitzt ein Knopf. Von einer Griffbekleidung ist keine Spur. Sein Quereisen steht zur Mitte aufwärts und die Enden stehen bogenförmig von einander ab, auf welchen je ein Knopf sitzt. Das Innere rhombusförmig (2. Bild Nr. 1d.). Am äussern obern Rande der kegelförmigen Hülse befinden sich zwei horizontale eiserne Rosetten, welche sich an einander knüpfen und sich fast in einem runden Gliede bis zum Rande der Hülse fortsetzen (2. Bild Nr. 1c.). An der andern Seite der Hülse sehen wir die mit zwei Nieten daran befestigte Riemenhalterplatte (siehe Nr. 1b. und 1e.), welche oben kreisförmig, unten länglich oval ist und zur Mitte sich sattelartig erhebt. Das Schlussglied der Hülse (2. Bild Nr. 5.) ist ebenfalls aus Eisen, im untern Drittel mehr oder weniger oval, im obern Drittel in der Form eines doppelten Kegelsatzes anschwillt.

Noch zwei Gegenstände finden wir bezüglich der 2. Bildes für beachtenswert. Der eine (Nr. 4.) ist ein hakenartig endendes Eisenglied, das andere (Nr. 2a., 2b.) das Bruchstück einer Eisenhülse.

In der Gesellschaft des eben jetzt beschriebenen typischen keltischen Schwertes und Resten desselben ist auch der im 2. Bilde Nr. 3. sichtbare 23.3 cm. lange skytische Dolch zum Vorschein gekommen.

Unser 3. Bild veranschaulicht ausschliesslich nur Pferdegeschirrteile, welche zu meist Zugehören des in Nr. 5. sichtbaren Gebisses sind. So die unter Nr. 6. und 7. dargestellten eisernen und mit eisernen Gehängen versehenen Seitenglieder mit einem Durchmesser von 9.3 cm., ferner die Bruchstücke Nr. 1. und 2. zu den Pferdegeschirren, resp. Zierden gehört der in unseren 3. Bilde Nr. 3a. sichtbare bronzene Knopf mit 2.5 cm. Durchmesser, dessen unterer Teil Eisen ist und hieher gehört auch die rosettenartige Zierde, welche unter 4. Bild darstellt von 6.3 cm. Durchmesser, dessen Untersatz ebenfalls aus Eisen, der obere Teil aus Bronze ist. Diejenigen Knöpfe, welche in der Mitte der an der Peripherie befindlichen erhabenen Kreisen sitzen, sind aus Eisen.

Im Grabe durften auch andere Sachen gewesen sein, welche aber an der Hand der Arbeiter verschollen sind. Aber auch so müssen wir froh sein, dass durch diese Gräber nicht nur die Anzahl der Fundorte sich vermehrt, sondern auch bezüglich der

zweiten Periode des siebenbürgischen Eisenalters unsere Kenntnisse sich erweitern. Und hier sind besonders die Pferdegeschirre brachtenswert.

Der Fund stammt aus der Reinecke'schen Abteilung B. der La-Tène'schen Periode, was am charakteristischsten durch das Schwert bezeugt wird. Wir sind im IV. Jahrhundert vor Chr., also in jener Zeit, wo die vordringenden Kelten die Skythen aus dem Marostal grösstenteils verdrängten. So können wir uns auch erklären, warum wir in der Gesellschaft der Monumenten vom reinen keltischen Styl das im 1. Bilde Nr. 3. dargestellte Skythenhallstatter Eisenmesser und den im 2. Bilde Nr. 3. sichtbaren Skythischen Dolch finden. Dieser Fund antwortet auch auf die Frage Reinecke's,¹⁾ indem er klar aussagt, dass die nach Osten vordringende keltische Flut mit der nach Westen störmenden skythischen in Siebenbürgen, zumal im Marostal zusammenkommt, welcher Fluss die Hauptader Siebenbürgens und dessen Tal der Weg und Vermittler der Volksfluten und der Kulturströmungen ist.

Ich bin überzeugt, dass die in diesem Tale zubewirkenden intensiveren Forschungen das vom Zusammentreffen der zwei von entgesetzten Richtungen kommenden Kulturwogen Gesagte noch mehr bestärken werden.

Bezüglich der Charakterisirung der siebenbürgischen Keltischen Monumenten verweise ich auf die Mitteilung über die keltischen Gräber von Balsa.²⁾

Im Verhältniss zum damaligen Zustande sind einige sporadische Denkmäler neu, deren ich einesteils schon in Laufe meiner nach dem Kriege gemachten Mitteilungen Erwähnung getan hatte.³⁾ Neu sind einige Funde bezüglich der mit Wagen erfolgten Leichenbestattung, welche die Schüler des gottseligen Samuel Borbély in Székelykeresztur entdeckten und neu sind auch die Funde, welche gelegentlich der in Kosztèsd (Komitat Hunyad) unternommenen Grabungen bei der Aufdeckung der dortigen dakischen Festungen zum Vorschein gekommen sind. Diese Arbeiten sind noch im Zuge und wir sehen mit grosser Erwartung der Mitteilung der Festzustellenden Resultaten entgegen.

Kolozsvár.

M. Roska.

¹⁾ P. Reinecke: Zur Kenntniss der La-Tène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift zur Feier des 50. jährigen Bestehens des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz, 1902.

²⁾ M. Roska: Keltische Gräber und andere Denkmäler von Balsa. Arbeiten — Travaux VI. Kolozsvár, 1915. S. 18—48.

³⁾ Mit dem Titel „Keltisches Grab aus Siebenbürgen“ schilderte ich das Grab von Alsószilvás (Komitat Alsófehérvár) in der „Praehistorischen Zeitschrift“ Band XVI. 1925. S. 210—212. Der Inhalt des Grabes befindet sich im Besitze des Grafen Dominik Teleki.

A SZŐREGI LA-TÉNE TEMETŐ.

1927. május 7-én L. Clarke cambridgei egyetemi múzeum igazgató és báró Gerliczy Félix társaságában az ószentiváni bronzkori telepen járván, az ott dolgozó munkásoktól arról értesültem, hogy a szőregi határban lévő egyik téglagyár területén több edényt találtak a téglavető munkások. Másnap délelőtt Szentiványi Miklós úr, újszentiváni lakos La-Tène típusú edényt hozott be hozzánk, amelyek a szőregi Pávó-féle téglagyár területéről származtak. A leletek birtokában még aznap délután felkerestük a téglagyárat és a tulajdonos, Pávó Antal szőregi kovácsmester szíves megértése folytán engedélyt kaptunk a temető felásására. Kötelességünknek tartjuk, hogy úgy Pávó Antal úrnak, valamint Szentiványi Miklós úrnak szívességéért e helyen is köszönetet mondjunk.

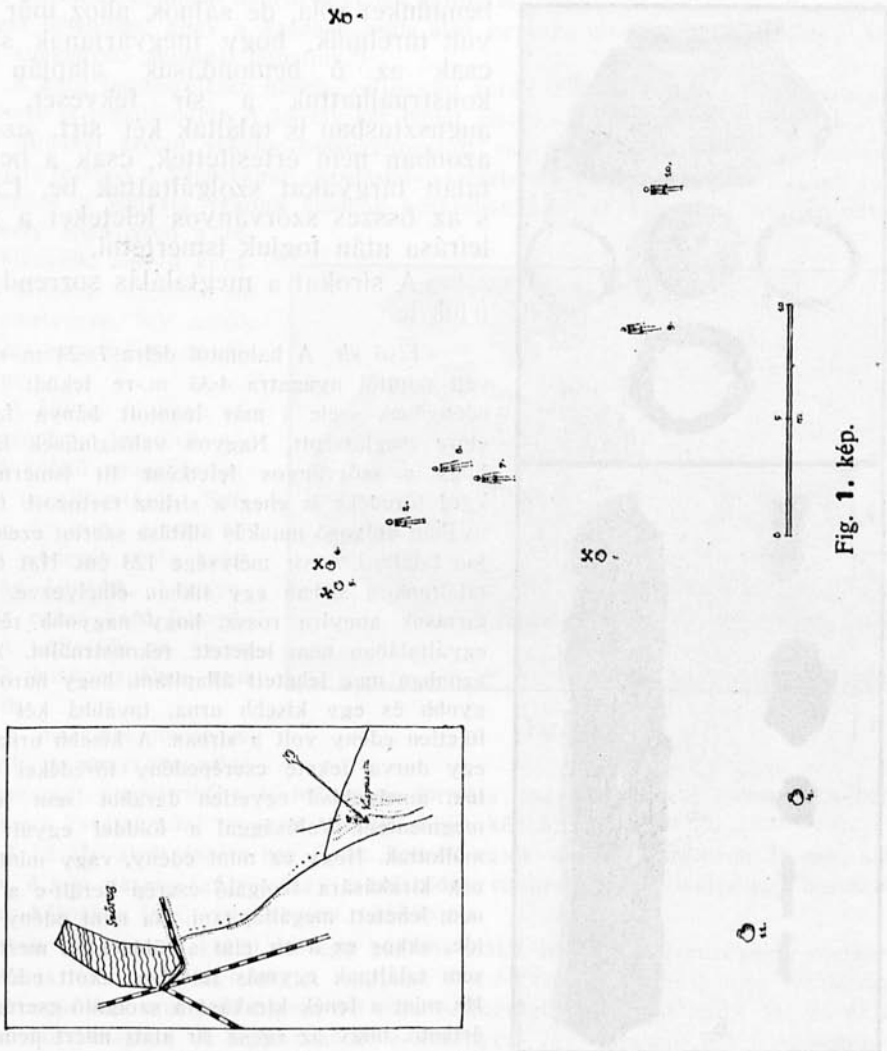
A téglagyár a torontálmegyei Szőreg község határában fekszik abban a csúcsban, amelyet a Kübekházára vezető kövesút és a Rábé felé vezető országút zárnak közre. A feltárt terület egy hosszan elnyúló földhát gerincén van, amelynek egyik végén a térképen (1. kép) 87-tel jelzett magassági pontot alkotó, a térszínből mintegy 4 méterre kiemelkedő halom foglal helyet. A halomnak, mintegy a felét már régen lehordták. A feltárt részben kulturnyomokat egyáltalán nem lehet látni. A munkások egybehangzó állítása szerint, a már régóta tartó lehordás alatt állati csonton kívül semmit sem találtak a halom belsejében.

A halomhoz csatlakozó bánya két végpontja, amelyek egyúttal a feltárt sírok helyzetrajzában is fixpontjai voltak, a halomtól délre 120:20 m., illetőleg dél-délnyugatra 63:80 m.-re feküdtek.

A munkások bemondása szerint az első csontokat és edényeket még 1926. nyarán találták, amikor a téglá szárításhoz szükséges területet („placcot“) egyengették. Nem egészen megbízható állításuk szerint néhány csontvázat és szétszórtan edénytöredékeket találtak, amelyek mellett egy-egy vasdarab is feküdt, erősen megrozsdásodott állapotban. Az edénytöredékek annyira el voltak pusztulva, hogy a leggyengébb szorításra is szétmállottak. Néhány rozsdás vasdarab és edény cserép még megvolt a bánya falánál.

Az ásatást május 17-én kezdtük meg és június 2-án fejeztük be. A munkát nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy a bányának min-

dég azon a szélén dolgozhattunk, amelyiket a téglavetők szabadon hagytak. De megnehezítette az is, hogy az engedélyben ki volt kötve, hogy minden árkunkat bányafenéig kell kiásni, hogy a téglacsínálók munká-

ját ne akadályozzuk. Ez pedig éppen megegyezően annyi földnek a kiásását jelentette, mint amennyit a sírok megtalálásáig kellett kiásni. Így, az egyébként szabályosan folytatott munkával a bányának hol az egyik, hol a másik szélén jártunk, ami csak azért nem tette lehetetlenné az áttekin-

tést, mert minden sírnak a helyzetét a halomhoz viszonyítva pontosan fixiroztuk. (1. kép.)

Tizenegy sírt bontottunk fel, a tizenkettediket június 30-án maguk a munkások találták s azonnal értesítettek bennünket róla, de sajnos, ahhoz már nem volt türelmük, hogy megvárjanak s így csak az ő bemondásuk alapján rekonstruálhattuk a sír fekvését. Még augusztusban is találtak két sírt, ezekről azonban nem értesítettek, csak a bennük talált tárgyakat szolgáltatták be. Ezeket s az összes szórványos leleteket a sírok leírása után fogjuk ismertetni.

A sírokat a megtalálás sorrendjében írjuk le.

Első sír. A halomtól délre 78-24 m.-re felvett ponttól nyugatra 4-33 m.-re feküdt. Egyik edényének széle a már leontott bánya falában előre meglátszott. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a szórványos leletként itt ismertetendő kard töredéke is ehhez a sírhoz tartozott. (A bányában dolgozó munkás állítása szerint ezen a tájon találta.) A sír mélysége 123 cm. Hat edényt találtunk a sírban egy síkban elhelyezve. Fenntartásuk annyira rossz, hogy nagyobb részüket egyáltalában nem lehetett rekonstruálni. Annyit azonban meg lehetett állapítani, hogy három nagyobb és egy kisebb urna, továbbá két kisebb fületlen edény volt a sírban. A kisebb urna alatt egy durva fekete cserépedény töredékei feküdtek, amelyekből egyetlen darabot sem lehetett megmenteni. Valósággal a földdel együtt szétmállottak. Hogy ez mint edény, vagy mint a fenék kirakására szolgáló cserép került-e a sírba, nem lehetett megállapítani. Ha mint edény került ide, akkor ez a sír elűt a többiektől, mert sehol sem találtunk egymás tetejére rakott edényeket. Ha mint a fenék kirakására szolgáló cserép, nem érthető, hogy az egész sír alatt miért nem találtuk meg? Az edényeken kívül nagyobb rozsdafolt árulta el, hogy valami kisebb vastárgy pusztulhatott el alóla. Ugyancsak ezen a tájon néhány disznócsontot is találtunk. Emberi csontnak (akár égetve is) nyomát sem találtuk. Valószínűleg a fallal együtt leszakadt. Az edények üresek voltak.

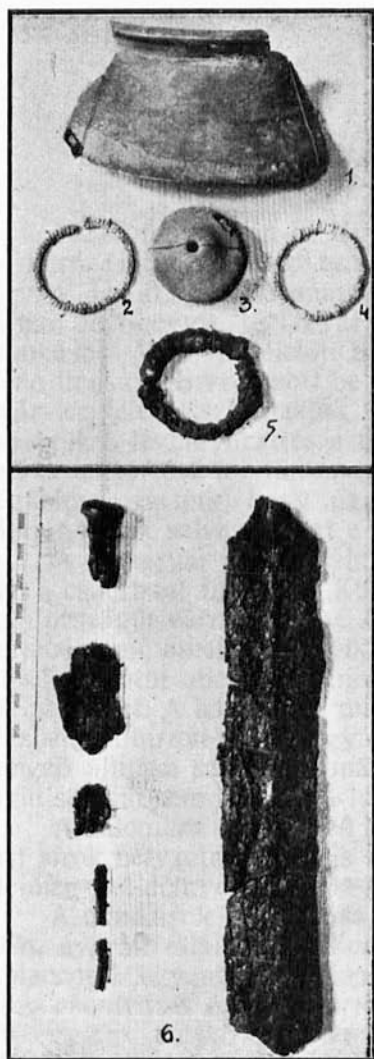

Fig. 2. kép.

1. A kardnak csak egy 37.5 cm. hosszú töredéke van meg. A fogantyúja és a penge alsó része hiányzik. A töredékből így is megállapítható, hogy a többi sírokban előforduló kardoktól eltérőleg vagy egyáltalában nem, vagy a harmadik sírban talált kard mintájára csak két rétbbe volt összehajlítva. Az előbbi feltevés is könnyen lehetséges, hiszen az apahidai temető egyetlen kardja is összehajtás nélkül került a sírba.¹⁾ Az sem lehetetlen, hogy a kardnak csak alsó egyharmadrésze volt felhajlítva, mint ezt a simunoveci példánál láthatjuk.²⁾

A kard természetesen hüvelyével együtt került a sírba s azzal nagybőrára erősen össze is rozsdásodott. A hüvely két lapját alkotó vaslemez nem egy darabból készült. Mindkét szélén vékony összehajtogatott vasszegély tartotta össze, amelynek darabjait részben a lemezekhez rozsdásodva, részben a sír edényei közt találtuk meg. A darabok a bodzafa vékony ágainak hosszában hasított darabjaira emlékeztetnek. A hüvely épen azon a részen hiányzik, ahol a kardkötő lánchoz erősítő fül volt elhelyezve. Így annak formáját nem tudjuk megállapítani.

A hüvely hiányzó részei azonban lehetővé teszik a kétélű penge formájának megállapítását. Szélessége 58 mm., amely távolság közepén erős kidudorodás húzódik, bizonyosan az egész kard hosszában. A szélesség az egész töredék hosszúságában nem változik.

A markolat tövise is hiányzik, de annyi rész mégis megmaradt, amennyiből a fő jellegzetes formája megállapítható. A forma a La-Tène II. csoport kardjai közé sorozza kardunkat. (2. kép 6.)

A hüvely alsó részére egy 8 cm. hosszú, egyik végén 11, másikon 21 mm. szélességű, 4 mm. vastagságú vastárgy rozsdásodott rá, amely valószínűleg egy hosszabb, egyenes késnek a felső vége lehetett. (2. kép 6.)

2. A kard mellől került elő egy különös alakú, ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredéke is. (2. kép 6. legfelül.) A tárgynak 3×2.5 cm. átmérőjű, 5 mm. vastagságú vas korongja van, amelyből három 3.5 mm. vastagságú, lapos vas nyíl ki: 48, 42 és 38 mm. hosszúságban. A leghosszabbik a koronggal egy darabból lett kovácsolva, a másik kettő pedig a korongon keresztül ütve lett hozzáerősítve. Bár az egész korongot rozsdaréteg borítja, az átütés kidudorodása igen jól megállapítható.

Fig. 3. kép.

¹⁾ Dolgozatok — Travaux 1911. 3. l.

²⁾ Arch. Ért. 1902. 428. l.

3. Az egyik edény erősen homorított fenekű. Erősen öblösödik s szájpere me kissé kihajlik. Korongon készült, bár a készítés tipikus nyomai csak nehezen állapíthatók meg. Anyaga a finoman iszapolt. Égetése rossz. Színe sötét szürke. Külseje valami jól iszapolt anyaggal van bevonva, amely sok helyen lepattogzott a felületről. Magassága 10·3, nyaka 8·5, öblösödése 13·5, feneké 5 cm. (3. kép 2.)

4. A másik edénynek 1·2 cm. magas, lefelé szélesedő talpa volt. Alakja egészen zömök lehetett. Füle 1 cm. átmérőjű kerek agyag hurkából készült. Anyaga jól iszapolt, rosszul égett, belül vörös, kívül fekete színű. Nem volt rekonstruálható, csak egyes részleteiben.

5. Kisebb fajta urna. Finom iszapolású, rosszul égett anyagból. Törése vöröses szürke; kívül-belül fekete. Feneke peremesen belapított. Szájpere me kisujnyi vastagságú. Ezt a vastagságot a vékonyra kinyújtott agyag visszahajlításával érték el.

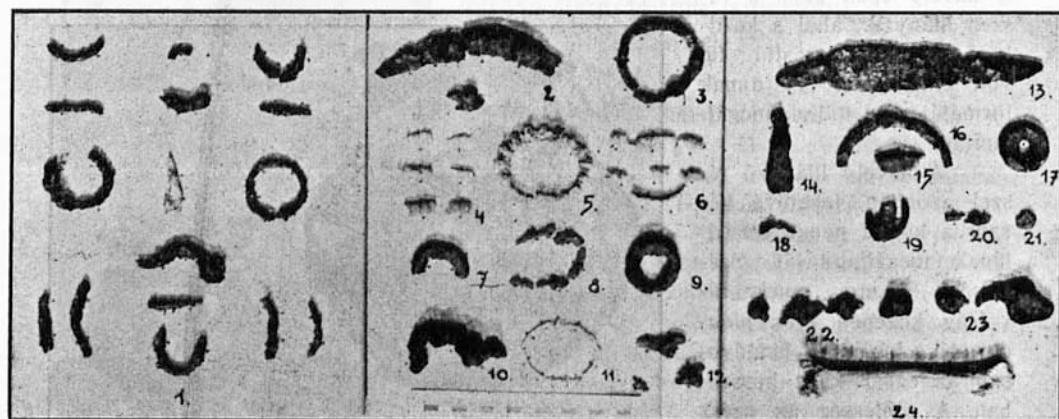

Fig. 4. kép.

A perem kissé kihajlik. A nyakon két-két enyhe mélyedéssel határolt, egy cm. szélességű kiemelkedés fut végig, amely az edény vállán megismétlődik. Szája 16, nyaka 13, öblösödése 24, feneké 9, magassága 22 cm. (3. kép 2.)

A többi edény összeállítása, az anyag szétmálása miatt lehetetlen volt.

Második sír. A halomtól délre 77·21, innen nyugatra 13 m.-re feküdt, 1·35 m. mélységben. Az előbbivel ellentétben csontvázas sír volt. A sír hosszúsága 1·85, szélessége lábnál 1·10, fejnél 0·95 m. Irányítása É.-Ék.—D.-Dny. A fej É.-Ék.-en volt. A csontváz hossza 156 cm. Idős férfi lehetett. Zápfogai mind hiányoztak és a fogmeder is be volt növe. A váz szabályosan kinyújtott helyzetben, kinyújtott karokkal hanyatt feküdt. Feje kissé oldalt billent.

A vele temetett nagyobb tárgyak mind a baloldalon, a csípő és a fej közti rész magasságában feküdtek. 1. A fejtől balra 15 cm.-re egy vaskés; 2. ettől 25 cm.-re egy tál töredéke; 3. a bal könyöknél egy nagyobb edény töredékei; 4. az álltól 10 cm.-re vas karika töredék; 5. a hátgerinc mellett, a medence felett egy vastárgy; 6. a bal medence csonton egy vas csat töredéke; az edénytöredékek közt egy fibula tö-

redék; 8. a jobb térd külső oldalán egy karika és egy vas lábperec töredék; 9. a jobb könyök mellett egy kis kerek vastárgy; 10–11. a mellcsont közepén két vas íbula töredékei; 12. a kés és a tál között egy állati (disznó) csont. Az edények üresek voltak, illetőleg a beomló föld hatolt beléjük.

1. A kés 19.5 cm. hosszú, amelyből a nyélbeillő tövisre 3.5 cm. jut. Törszerűen hegyesedik. Legnagyobb szélessége valamivel a töve fölött 3.2 cm. (4. kép 13.)

2. A tál az összes előfordult edények közül a legfinomabb iszapolású, leggondosabban égetett, töréseinél vörös, kívül-belül vöröses barna színű. Feneke erősen profilált. A kiugró fenékkarika tövében és attól egy cm.-rel beljebb egy bemélyedő koncentrikus kör helyezkedik el. Alsó része félgömb alakú, anélkül az említett fenékkarikára támaszkodik. Felsőrésze erősen behajlik. A felső- és alsórész találkozásánál éles kiemelkedés fut körül. Korongon készült. Magassága 8, szájperece 16.8, kiugró pereme 19.2, feneke 6.2 cm. (5. kép 1.)

3. Magas urna. Jól iszapolt, közepesen égett, palaszürke színű. Csak részleteiben volt restaurálható. Alakja az apahidai 5. sír egyik urnájára emlékeztet.³⁾ Legnagyobb hasasodása kb. az edény magassága közepére esik. Feneke, mint az össze nem illeszthető töredékekből megállapítható egyszerűen lapított volt. A kihajló szájrész az edény felső részének síkjával a derékszögnél csak valamivel kisebb szöget zár be. Díszítés nincs rajta. Egész magassága (a töredékekből megállapíthatólag) 26 cm. volt. Szája 16, nyaka 12, legnagyobb hasasodása 24.5 cm. (5. kép 2.)

4. 4.2 cm. átmérőjű vaskarika töredéke. A karika megmaradt része feltűnően vékony. Valószínűleg valami nagyobb csat tartozéka lehetett.

5–6. 8.7 cm. hosszú vastárgy. Közepén gömbös kiszélesedése van. A tárgy a gömbös rész után kiszélesedik és ellaposodik. Legnagyobb szélessége 2 cm. Egyik végéhez egy ovális vascsat töredéke rozsdásodott. Úgy a vascsatra, mint a tárgyra szövet lenyomatok tapadnak. A szimmetrikus elosztás és az ellaposodás arra enged következtetni, hogy ennek a vasdarabnak ugyanaz az öv díszítő rendeltetése volt, mint a népvándorláskori szimmetrikus pálcás dísztagoknak. A lelet körülményei és a rátapadt szövet maradványok azt mutatják, hogy a halottat valami szövetből összehajtogatott övvel temették el. A csatnak csak a külső keret töredéke van meg. (4. kép 14. és 19.)

7. Fibula töredék. Csak a felhajlított lábnak és a hátnak az a része van meg.

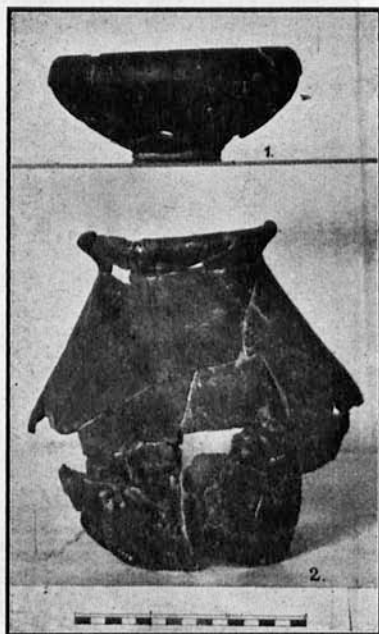

Fig. 5. kép.

³⁾ Dolgozatok — Travaux. 1911. 33. l. 35. kép.

amelyen a jellegzetes vasgömböcske foglal helyet. A fibula sokkal kisebb volt, mint a később már ebből a sírból is előkerült vas fibulák. (4. kép 20.)

8. A karikán erős rozsdaréteg van, amely alól itt-ott zöldpatinás foltokban látszik ki a rossz ötvözetű bronz. Külső átmérője 3-7, belső 1 cm. A karika vékony bronzpléhből készült s belőlről üres. Két fél öntvényből forrasztották össze s az összeillesztés helyén él fut körül. Vastagsága 1-1. (4. kép 17.)

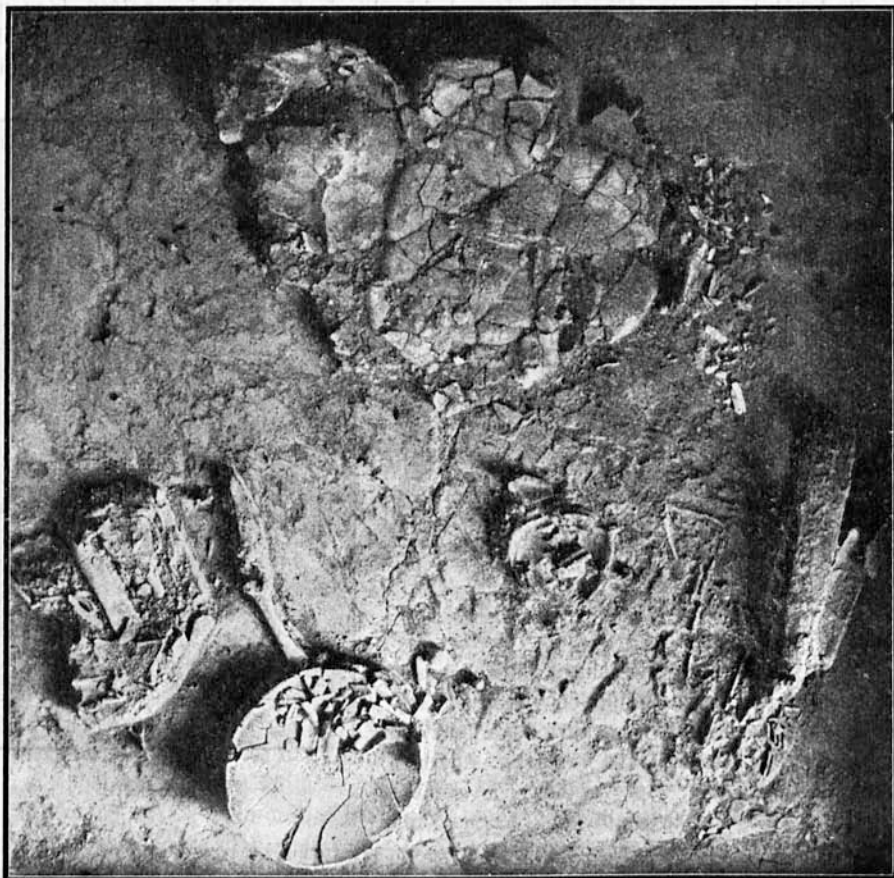

Fig. 6. kép.

Közvetlen mellette feküdt (s valószínűleg a rozsdát is innen kapta) egy belől üres vas lábperec. Rekonstruált átmérője 8 cm. Összezáródásánál a száruk egymásra szaladnak. (4. kép. 15., 16.)

9. 1-2 cm. átmérőjű vaskorongocska, amelynek rendeltetése ismeretlen. Valószínűleg valami elpusztult vastárgy darabja volt, mert mai formájában teljesen céltalan lett volna. (4. kép 21.)

10—11. Vas fibula töredékei. A kisebbiknek csak a felhajló vége árulja el rendeltetését, a hozzá illeszkedő jellegzetes gombbal. A másiknak csak a tője; a hát egy része hiányzik. Kétoldalas rugója s az aránylag nagyméretű gömb megvannak. Eredeti hosszúsága 8—10 cm. lehetett. (4. kép 22—23.)

Harmadik sír. A halomtól délre 55, innen nyugatra 15-03 m.-re feküdt 95 cm. mélységben. Égetett temetkezést tartalmazott. Az égett csontok nem voltak edénybe téve, hanem egy csomóban a sír szélén fekiüdtek. Az egész nem volt több két maréknál s Ék.—Dny.-i irányban volt szétszórva. Az égett csontokhoz viszonyítva az egyes mellékletek a következőképp helyezkedtek el (6. kép):

1. A csontok között bronz fibula; 2. 25 cm.-re hüvelyével együtt kettőbe hajlított kard; 3. 20—70 cm.-ig a hüvely két lemezét összetartó vasdarabkák; 4. 35 cm.-re egy gurgulya formájú vasdarab; 5. 30 cm.-re kis tál; 6. 60 cm.-re vasgömböcske; 7. mellette egy fél orsókarika; 8. 85 cm.-re egy nagyobb tál; 9. 70 cm.-re disznó csontok; 10. 70 cm.-re egy vaskés töredék; 11. közvetlen a csontoktól 85 cm. távolságig 50 cm. szélességben három-négy nagyobb urna egymásba omlott töredékei.

1. A bronz fibula töredékeiből meg lehet állapítani, hogy lába és a rajta lévő gömböcske ugyanabba a csoportba sorozza, amelybe a fentebb már ismertetett vas fibulák tartoznak.

2. A kard 84 cm. hosszúságú. Ebből 12 cm. jut a fogantyú tövisére. Legnagyobb szélessége 6 cm., amely a vége felé fokozatosan keskenyedik s a La-Tène kardok II. csoportjába tartozó kardok módjára végződő rátapadt hüvelyben végződik. A hüvely nem rozsdásodott a kard felső részére, hanem mellette fekszik s így nem csak az állapítható meg, hogy a kard egész hosszában kiemelkedő gerinc futott rajta végig, hanem az is, hogy a hüvely meglehetősen öblös volt. A felfüggesztésre szolgáló fül a kard alsó részén van s így annak formáját nem állapíthattuk meg.

3. A hüvelyt összetartó vasdarabkák formája a már ismertetett hasonló rendeltetésű darabokkal egyező.

4. A gurgulya formájú vasdarab teljes hossza 3 cm. Két vége 2 cm., középső része 1 cm. vastagságú erősen kopott hengeres tag. Rendeltetése ismeretlen.

5. A kis tál rekonstruált formája a fennebb már ismertetett tálra emlékeztet.

6. A vasgömböcske két cm. átmérőjű.

7. Az agyag orsókarikának mintegy egyharmad része van csak meg. Valószínűleg nem mint melléklet került a sírba, hanem a hantokkal együtt. Ezt bizonyítja az is,

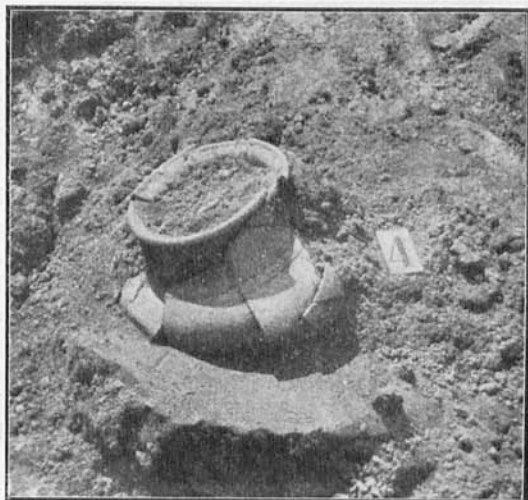

Fig. 7. kép.

hogy a sír közelében, de rajta kívül egy 160 cm. hosszú és 8 cm. átmérőjű erősen szenesedett karó mellett egy 75 cm. széles, 2 m. hosszú árokban szintén találtunk egy lejjebb ismertetendő orsókarikát.

8. A tál elképzelt formája egy lejjebb ismertetendő tál formájával egyező. (Nyolcadik sír. 13. kép 1.)

9. A tál mellett fekvő disznó lábszárcsonton kívül egy disznó koponya alsó részének meglehetősen sok töredéke feküdt.

10. A hegyes kés (tör) 15 cm. hosszú. Legnagyobb szélessége 2·5 cm. Töredékének végén csontnyél nyomai látszanak.

11. Az urnák formája nem állapítható meg.

Az egész sír 140 × 140 cm.-es négyzet formájú. Tárgyainak pontosabb leírását az tette lehetetlenné, hogy a sírt *in situ* felvettük. (6. kép.)

Negyedik sír. A halomtól délre 89·39, innen keletre 4·5 m.-re volt 1·20 m. mély-

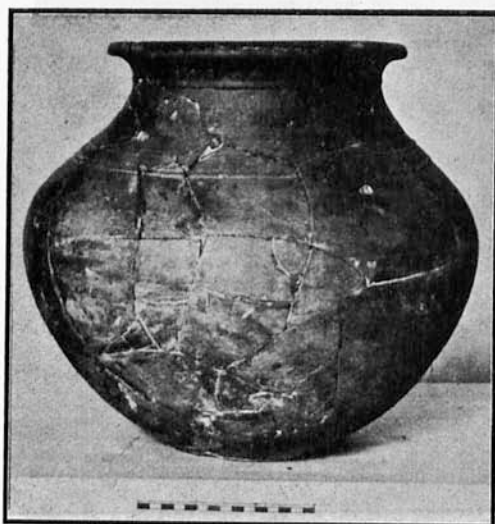

Fig. 8. kép.

ségben. A sírban egy nagyméretű urna volt, amely tele volt földdel. (7. kép.) Az urna mellett néhány állati csont feküdt. Az urnában lévő föld tetején néhány égett emberi csont. Valószínűnek látszik, hogy eredetileg nem az urnában volt elhelyezve, hanem a leomló hantok közé volt keveredve. Egyéb semmi sem volt a sírban. Az urna korongon készült. Igen finom iszapolású. Elég jól égett. Kihajló pereme alatt 2 cm.-re egy cm.-es kidudorodás fut körül, amely az edény vállán egymástól másfél cm. távolságra kétszer megismétlődik. Más díszítés nincs rajta. Feneke enyhén kiemelkedő.

Magassága 37, szája 27, nyaka 25, hasasodása 41, feneke 14·5 cm. (8. kép.)

Ötödik sír. A halomtól délre

79·39, innen nyugatra 12·66 m.-re fe-

küdt, 90 cm. mélységben. Szegényes égetett temetkezés volt benne, de az embercsontoknak nyoma sem volt. Két edény, egy bronz karperec, két vastöredék és egy vastagabb lánc volt az egész melléklete. Aránylag csekély mélysége azzal magyarázható, hogy a domboldal lankásabb részén volt s a felette lévő földréteget valószínűleg elszántották.

1. Az egyik edény rendkívül durva anyagból készült. Iszapolása nagyon kezdetleges. Égetve nincs. Kívül-belől szürke színű. Korong nélkül készült. Technikájában a bronzkori edényekhez képest igen nagy visszaesés tapasztalható. Szájpereme egyenes. Ez az egyenes rész két cm. magas. Feneke tömör talpszerűen van kiképezve. Magassága 8, átmérője 15, feneke 6·2 cm. (9. kép 5.)

2. Finoman iszapolt, jól égett, vörösszínű füles edény töredéke. Az edény öblő-

sődő alakja a kisebb méretű La-Tène urnák alakjára emlékeztet. Füle az öblösödés felett kívülről tapad az edény falához. A fül erősen kiemelkedett a szájszerem fölött. Ez a része azonban hiányzik. A fül közepe hornyolt. Nyakán bemélyedő háromszögekkel van díszítve, amelyek körívesen helyezkednek el a nyak tövén. Méretei nem állapíthatók meg. Az alak zömök. Valószínűleg két füle volt. (4. kép 6.)

3. A bronz karperec (?) szokatlan formájú. Kissé lapított bronzdrótból készült. Az összehajló két vége megfordítva laposodik s ezen az ellaposodott részen mindkét oldalon lyuk van. Az egyik lyukba 8 mm. átmérőjű karika illeszkedik, a másik üres. (4. kép 11.)

4. A két vastörredék ugyanazon vasfibulához tartozik, amelynek csak jellegzetes gömböcskéje maradt meg. (4. kép 12.)

Fig. 9. kép.

5. Késtörredék, amelynek csak az a 2.5 cm. hosszú darabja van meg, amely egyrészt a penge tövéhez, másrészt a fanyélbe szolgáló nyúlványhoz tartozott. (4. kép 12.)

6. Vaslanc töredék. A kardkötő láncok formáját mutatja. Mindössze 10 cm.-es darab van meg belőle, amelynek technikáját erős rozsdája miatt nem lehet megállapítani. (4. kép 10.)

Hatodik sír. A halomtól délre 78.24, innen nyugatra 16.33 m.-re feküdt, már lefordított területen 35 cm. mélységben. Ez volt a temető leggazdagabb csontvázas sírja. A sír 2.30 × 1.20 m. méretű. 164 cm. hosszú férfi csontváz feküdt benne szabályszerűen kinyújtva. Kezei is nyújtva voltak. A váz csípőben kissé jobbra hajlott. Feje jobb oldalra fordult. Mellékletei sűrűn egymás mellett a jobb oldalon voltak elhelyezve. Tájolása: D.—É. Feje É.-on volt.

Jobb vállánál, a félrehajlott áll alatt vasfibula; a felső kar felső harmadában keresztben fekvő csont késnyél; annak folytatásában, a felkar közepénél, görbe kés; az alkar mellett olló; mellette egy vékonyabb késpenge; az olló alatt fenőkő; ezeken kívül a fej magasságában egy kis edény fölött, a fejtől 14 cm.-re, két párhuzamosan elhelyezett lándzsa; mellette egy nagyobb urna; a mellett 46 cm.-ig egy nagyobb edény töredékei, amelynek darabjai egész a térd magasságáig szét voltak szórva; az urna és az olló közt a kartól 7 cm.-re egy durva tál; a bal könyök felett egy vas karperec töredéke feküdt. A szétszórt edénydarabok kétségtelenül már a temetés alkalmával kerültek ebbe a helyzetbe, mert a síron bolygatásnak nyoma sem látszott. Feltűnő, hogy a sírban semmiféle állatcsontot nem találtunk.

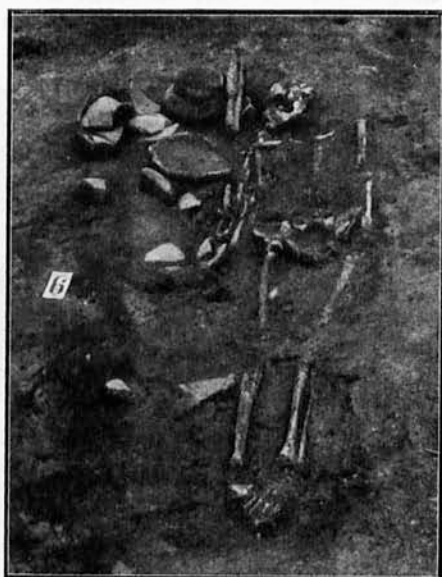

Fig. 10. kép.

1. A fibula 7 cm. hosszú. Felhajlított lábán 2·5 cm. átmérőjű gömbös rész van. Alakja az előbb ismertetett fibulatöredékek pontos meghatározásában jó segítséget nyújtott. (11. kép 8.)

2. Csont késnyél. A hozzávaló kés nem volt a sírban, ha csak a 4. sz. alatti töredék nem tartozott hozzá. Hosszan elnyúló, vége felé hegyesedő forma. A megmaradt töredék hossza 11 cm. (11. kép 9—10.)

3. Görbe vaskés. Éle a belső oldalán van. Hossza a nyélbeillő résszel együtt 22 cm., amelyből a tövisre 6·5 cm. esik. Tövéénél a legszélesebb, ahol 3·2 cm. Mint a rátapadt rostok mutatják, fa nyele volt. (11. kép 4.)

4. Késpenge töredék. Kétélű törhöz hasonló forma, de a középső kiemelkedés nincs meg rajta. A töredék 9 cm. hosszú, legnagyobb szélessége 4 cm. (11. kép 5.)

5. Olló. Teljes hosszúsága 27 cm. Ebből az élre 13·5 cm. jut. Az él legna-

gyobb szélessége 3 cm. Alakja és szerkezete teljesen megegyezik azzal, amelyet Kovács István dr. az apahidai temető 15 sírjában talált.⁴⁾ (11. kép 2.)

6. Fenőkő. 9·5 cm. hosszú; egyik vége 1·7, másik 1·5 cm. széles. Keresztmetszete négyzetes. Felfüggesztésre szolgáló lyuk nincs rajta. (11. kép 6.)

7. Vaslándzsa. Teljes hosszúsága 31 cm., amelyből a köpüre 11 cm. esik. Hosszan elnyúló karcsú forma, amelynek legnagyobb kiszélesedése 4 cm. (11. kép 1.)

8. Vaslándzsa. Teljes hosszúsága 27 cm. Köpüje 11 cm. Az előbbinél még jobban elnyúlt forma. Legnagyobb szélessége 2·8 cm. Mindkettő nyelével együtt került a sírba, ami a köpübe tapadt farostokról könnyen megállapítható. (11. kép 3.)

⁴⁾ Dolgozatok — Travaux. 1911. 47., 50., 52. l.

9. Vaskarperec töredék, amely mellett egy kisebb méretű vasfibula jellegzetes gömbös része feküdt. (11. kép 7.)

10. Tál. Az 5. sír táljára emlékeztető, rendkívül durva készítésű. Alakja is ahoz hasonlít, de méretei nagyobbak. Magassága 10, átmérője 20·5, feneke 11 cm. (9. kép. 6.)

11. Fületlen edényke. Iszapolása közepes. Égetve nem volt. Nem korongon készült. Feneke gyengén profilált. Erősen öblösödik. Szája kissé kihajló. Alakja zömök. Magassága 7·5, szája 7, öblösödése 11, feneke 3·5 cm. (9. kép 1.)

12. Kisebb urna. Jól iszapolt, jól égett, vöröses szürke színű. Kissé kihajló száján visszahajtással készített perem fut körül, amellyel párhuzamosan a nyak kezdetén kiemelkedés halad. Legnagyobb hasasodása a félmagasságánál van. Feneke szabályosan homorú. Magassága 15, szája 17, hasasodása 21, feneke 7, behorpadó része 5 cm. (9. kép 2.)

13. Magasabb urna. Rosszul iszapolt, gyengén égetett, fekete színű. Méreteit meg-

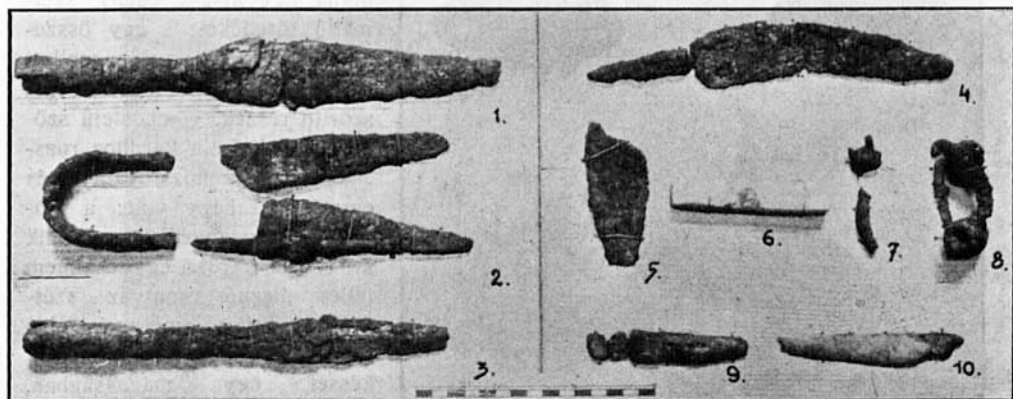

Fig. 11. kép.

állapítani nem lehet. Legnagyobb hasasodása a közép magasságon felül volt. Pereme kissé kihajló. Feneke lapított. (9. kép 3.)

Hetedik sír. A halomtól délre 75·4, innen nyugatra 9·33 m.-re feküdt. A váz felső része egyik munkáslakás építésének esett áldozatul, valószínűleg a mellékletek egy részével együtt. Az épület alapjához ásott árok a könyök magasságában vágta el a csontvázat. Mivel ez is már lehordott földben volt, 35 cm. mélységben feküdt. Irányítása É.-Ény.—D.-Dk. A fej É.—Ény. volt. A váz hosszúsága a medencéig 70 cm. Mellékletei voltak a jobb lábszár közép magasságában egy féloldalt billent fületlen edény. A bal alsókar alsó harmadán körül egy fél vaskarika. A bal medencén egy vaskarika. A jobb medencén egy vékony vas (karika) töredékei.

1—2. Négy cm. külvilágú vaskarika, amely 1 cm. átmérőjű vasból készült. (4. kép 7. és 9.)

3. Rozsdássága miatt meg nem határozható rendeltetésű vastárgy. (4. kép 8.)

4. Korongon készült szabályos formájú edény, szájereme kissé kihajló. Nyakának kezdetét, körbefutó, bemélyedő díszítés jelzi. Feneke kis kiemelkedő perem után, homorú. Jól iszapolt, jól égett. Szürke színű. Magassága 10, száj átmérő 14·1, öblösödése 17·2, fenék pereme 8·4, homorú része 5·6 cm. (12. kép 1.)

Nyolcadik sir. A halomtól délre 75·1, innen nyugatra 11·25 m-re, 1 m. mélységben feküdt a temető leggazdagabb égetett temetkezést magában rejtő sírja. Tájolását a képen berajzolt nyíl mutatja. A hozzátartozó tárgyak 2·30 × 2·00 m. területen feküdtek.

A sír vezérvonalát azok az edények képezik, amelyek délkeletről-északnyugat felé húzódnak egymás mellett. Ezen a vonalon közvetlen egymás után sorakozik két urna és egy tál; a második urna mellett még egy urna; a második urna és a tál közt

Fig. 12. kép.

egy kis füles edény, a tál után égett embercsontok közt egy csomóba rozsdásodott vaslánc; utána egy kisebb edény szétmálló töredékei; s egy összehajlított kard, amely mellett hüvelydarabok, lemez összehajlított részek, gömbösféjű szögecskék voltak; a kardhoz rozsdásodva egy paizsfogantyú és egy lándzsahegy volt: a vonallal párhuzamosan a második urnától a kardig egy csaknem teljes disznó csontváz szét-szórt csontjai, amelynek alsó részén egy vaskés feküdt; a késsel egy magasságban, ugyancsak párhuzamos elhelyezkedésben két edény sorakozott. Még ezeknél az edényeknél is voltak a hüvely összetartására szolgáló részek

közül egyes darabok, ami azt mutatja, hogy az összehajlítás után letört darabokat rendezetlenül szórták a sírba.

1. Urnatöredék. Csak felső részének a felét lehetett összeállítani. Jól iszapolt, gyengén égetett, szürke színű. Pereme kihajló. Nyakának mindkét szélén kidudorodás fut körül; az alsó alól és felől két-két párhuzamos bemélyedéssel van határolva. Félmagassága 12·5, szája 16·5, nyaka 13, öblösödése 26 cm. (13. kép 5.)

2. Nagyobb urna fél töredéke. Alak, díszítés és technika tekintetében az előbbihez hasonló, de színe sötétebb. Méretei jóval nagyobbak. Félmagassága 15, szája 20, nyaka 17, öblösödése 31 cm. (13. kép 4.)

3. Kihajló széles szájú urna szájtöredéke. A meglévő darab magasabb alakra enged következtetni. Anyaga finoman iszapolt, de rosszul égetett, sötét szürke színű.

4. Lapos tál. Az előbbihez hasonló anyagból, de valamivel jobb égetéssel. Pereme egyenesen felfelé áll s kétszer olyan vastag, mint az edény fala, ami annyiival is inkább érthető, mert a töredékeken igen jól látszott a vékony anyag visszahajlítása. A perem éles vonallal válik el a hirtelen öblösödő alsó résztől. Feneke lapos perem után mélyen homorodik. Magassága 9, szája 32·4, öblösödése 34, feneke 9·5, homorított része 8·9 cm. (13. kép 2.)

5. Lapos tálcaska. Igen finom iszapolású, jól égett, grafitos. Pereme kissé kihajlik. Rövid nyaka után öblösödik, de az öblösödés nem éri el a perem szélességét. Feneke profilált. Magassága 4·5, szája 14·7, öblösödése 14·3, feneke 6·3 cm. (13. kép 1.)

6. Egyfülű edény. Fülének felső része kiemelkedik a szájperem síkjából. Alsó részének tapadási felülete annyira el van simítva, hogy az illeszkedés módját megállapítani nem lehet. Pereme kissé kihajlik. Öblösödése az edény félmagasságánál van.

Fig. 13. kép.

Feneke peremes, belső felületén homorú. Magassága 8·8, szája 8·8, öblösödése 10·8, feneke 5·7 cm. (13. kép 3.)

7. Vaskés. Teljes hossza 34 cm., amelyből az élre 25·5 cm. esik. Nyele szegletes és egy kissé meghajlik. Átmérője 1·4 cm.; végén 3 cm. átmérőjű gömb van. Az él ívesen hajlik a foka felé. Legnagyobb szélessége 5 cm. (14. kép 8.)

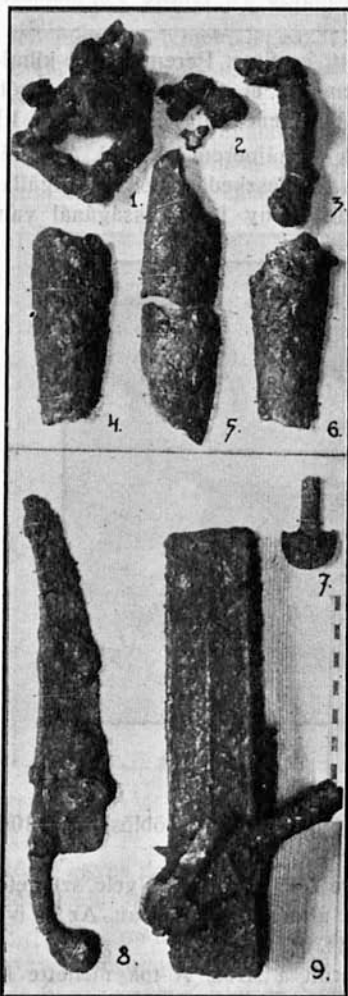
8. Kard. Háromrétben összehajtva tok nélkül került a sírba. A tok mellett feküdt. A kard hossza 86 cm., amelyből a gömbös végű markolatra 12 cm. jut. Szélessége 6 cm. Formája a II. csoport kardjai közé utalja. (14. kép 9.)

9. A kardhoz rozsdásodva találtunk egy 16 cm. hosszú, köpüs dárdavéget, amelynek köpüje 6, legnagyobb szélessége 4 cm. A köpü átmérője 2·4 cm. (14. kép 9.)

10. A lándzsahegyhez rozsdásodva feküdt egy paizs fogantyúja. Vaslemezről készült. Két vége a paizshoz szegezés céljából legyezőformában szétterül. A szétterülő rész rovátkolással van díszítve. Teljes hossza 14·2 cm., a két szétterülő rész közti fo-

gantyúra 9 cm. jut. A két vég 4 cm.-re szélesedik és félköríves formát mutat. A fogantyú szélessége 1-3 cm. (14. kép 9. és 7.)

11. Hüvelydarabok. Eredeti alakjuk öblös, ovális keresztmetszetű forma volt. Átmérőjük 6 cm. Alakjukból következtetve nehezen lehet elképzelni, hogy a kard hüvelyének darabjai volnának. (14. kép 4—6.)

12. Összerozsdásodott lánc, amelyhez egy már ismertetett vas fibula tapad. A lánc, mint egyes helyeken meglátszik, nyolcas formájú, közepén megcsavart szemekből készült. Az egyes szemek szélessége 2 cm. Hosszúságát nem lehet megállapítani, mert nagyon összebonyolodva rozsdásodott meg. (14. kép 1—3.)

13. Félgömbös fejű szegek, amelyek kétségtelenül a paizs egyes részeinek megerősítésére szolgáltak. Átmérőjük 1-5 cm.

Kilencedik sír. A halomtól délre 68-9, innen nyugatra 1-66 m.-re feküdt 1 m. mélységben. Égetett temetkezés volt benne, amelynek tartozékai 90 × 90 cm.-nyi területen voltak elhelyezve. Tájolását a képen lévő nyíl mutatja. A sír legdélibb pontján mintegy két maroknyi égetett embercsont feküdt. Közvetlen mellette volt egy nagyobb urna, amely mellett egyik oldalon egy csontnyelű kés, másikon egy lándzsa és egy összehajlított kard, harmadikon egy másik, hasonló nagyságú urna volt. A második urna mellett egyik oldalon egy vas hüvelydarab, a másikon egy tál és egy disznó állkapocs feküdt. Az összes mellékletek, de különösen az edények annyira rossz állapotban voltak, hogy az utóbbiakból semmit sem sikerült megmenteni.

1. A kisebbik, fekete színű urna legnagyobb átmérője (eredeti helyzetében megmérve) 28 cm. volt.

2. A nagyobbik urnát a beletapadt földdel együtt kitudtuk emelni s a helyszínén lefényképeztük. Jól iszapolt, de nagyon rosszul égetett fekete színű urna volt kihajló peremmel a már többször ismertetett homorú fenékkal. Magassága 25, szája 27, öblösödése 38, fenéke 13-5 cm. volt. Nyaka alatt 3 cm.-re kiemelkedés futott körül. (16. kép.)

A tál töredékei teljesen szétmállottak.

3. A kard háromrétbe összehajtogatva volt a sírba téve, de így is darabokra törve került elő. Egyenesbe kirakva 77 cm. hosszú, amelyből a lapos gombon végződő markolatra 13 cm. jut. Legnagyobb szélessége 6 cm. Vége felé keskenyedik s feltűnően hegyesen végződik. Hüvelyével együtt volt összehajtván. Feltűnő azonban, hogy

Fig. 14. kép.

míg egy részt a kardtól távol néhány öblösebb vas hüvelydarabot találtunk, az eddigi kardok mellett mindig előforduló hüvely összefogó hajlított lemezek teljesen hiányoztak. A hüvely szélén egészen a szélhez forrasztott karika szolgált a láncra akasztásra. Az össze-vissza töredezett hüvelyből a végső rész megmaradt, amely kardunkat, bár azon sok eltérő sajátyságot láthatunk, a II. csoportba utalja. (15. kép 6.)

4. Csontnyelű görbe kés. Nyele törött. A penge hossza 10·5 cm. Legnagyobb szélessége 2·4 cm. A nyél meglévő része 7 cm. A penge vége felé keskenyedik és hegyesen végződik. (15. kép 5.)

5. Vas lándzsa. Teljes hossza 37 cm. A hegyes vége hiányzik. Köpülye 12 cm. Legnagyobb szélessége 5·5 cm. Közepén kiemelkedő gerinc fut végig. Teljes formája

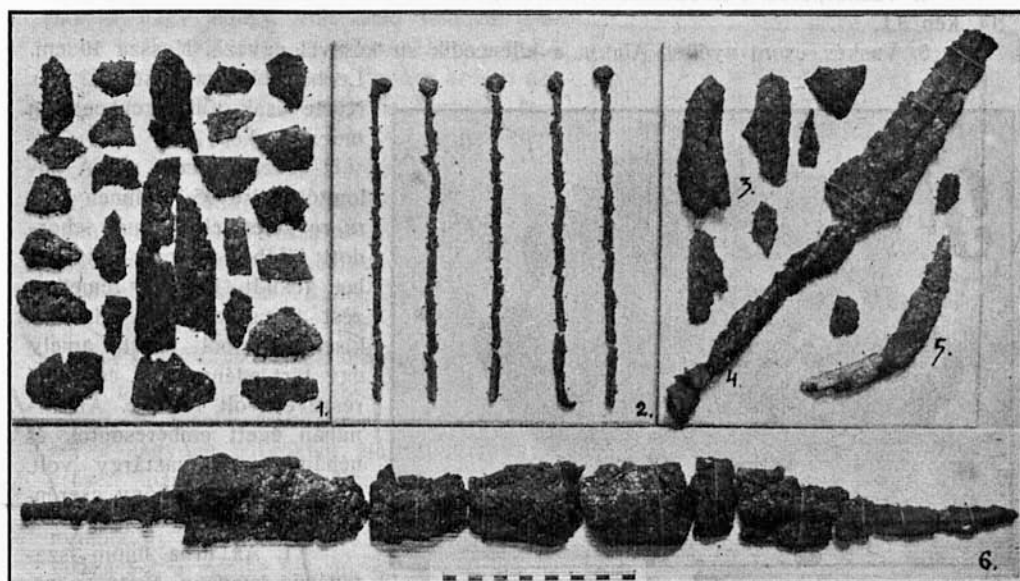

Fig. 15 kép.

nem restaurálható. (16. kép 4.) (A kardról leállott darabokat a 16. kép 1. és 3. képei mutatják.)

Tizedik sír. A halomtól délre 62·70, innen nyugatra 7·70 m.-re feküdt 1 m. mélységben. A sírban 1·40 m. hosszú női csontváz volt, amelynek tájolása D.—É.-i volt. A fej É.-ra nézett. Közvetlen a feje mellett egy lapított fenekű, szűk nyakú edény feküdt, amelynek darabjai érintésre teljesen szétmállottak. Két lábán egy-egy lábperec, mindkét alkarján egy-egy karperec volt; a balkönyök mellett egy vaskés, mellette egy disznó csont; a nyak mellett egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredéke feküdt.

1—2. Bronz lemezből készült apróhólyagos lábperec. A belseje valami kemény masszával volt kitöltve. Annyira rossz állapotban volt, hogy csak egyes töredékeket lehetett belőle megmenteni. A töredékekből, de különösen a helyszínén, még a kiemelés

előtt végzett megfigyelés alapján megállapítható, hogy a lábperecek mérete és szerkezete megegyezik azoknak a lábpereceknek méretével és szerkezetével, amelyeket a tótkomlósi egyik sírban találtunk.⁵⁾ (4. kép 4., 6.)

3. Bronz karperec. Erősen megrongált állapotú. Középe nyitott, a két vég egymásba kapcsolódás nélkül illeszkedik össze. 18 bütyök van rajta. Ezek, mint az egyik oldalon lévő négy, teljesen épen maradt bütyök mutatja, egészen egyforma nagyságúak voltak. A rézrozsda azonban szétmarta őket s így alakjuk megváltozott. A két záró bütyök félkör alakú, a többiek alakja más. A félkörös végződés kihegyesedik s a közepén egy kiemelkedő félgömböcske foglal helyet. A bütykök között éles kiemelkedés van. Hosszabbik átmérője 5, rövidebbik 3-5 cm. (4. kép 5.)

4. Vaskarperec. Fél centiméter átmérőjű kerek vashól készült. Átmérője 4-5 cm. (4. kép 3.)

5. Vaskés, csont nyéllel. Alakja a kilencedik sír késével egyező. Hossza 10 cm.

Legnagyobb szélessége 2 cm. Nyele csak töredékekben van meg. (4. kép 2.)

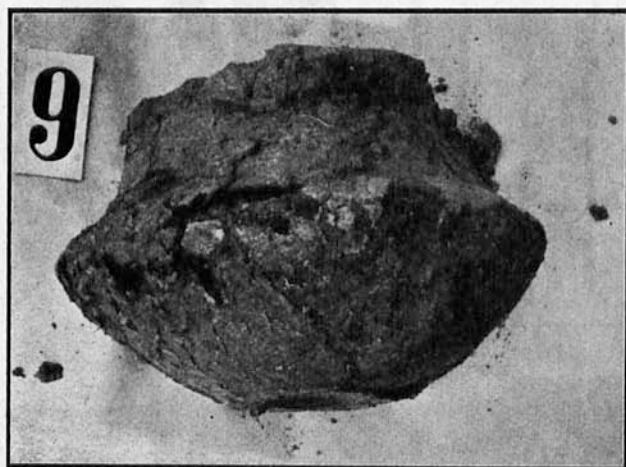

Fig. 16. kép.

Tizenegvedik sír. A halomtól délre 95-39, innen 2-08 m-re kelet felé, a már lehordott földben 20 cm. mélységben feküdt. Égetett temetkezést tartalmazott. A sír egy kisebb urnából állott, amely egy tört edény oldal és fenék részével volt lefedve. Az urnában égett embercsontok és néhány apró vastárgy volt. Az urna alatt néhány cseréptöredék feküdt.

1. Az urna finom iszapolású, gyengén égett, vöröses szürke színű. Nyaka kezdetén két párhuzamos, gyen-

gén bemélyedő díszítés fut körül. Pereme kihajló s a kihajlás alatt szintén bemélyedő vonal fut végig. Feneke kissé peremes, amelyen belül erősen homorodik. Magassága 10-5, pereme 12-5, öblösödése 16, feneke 5-5 cm. (12. kép 1.)

2. Az urna fedésére szolgáló töredék nagyobb edény darabja volt. Feltűnően durva iszapolású, rosszul égett, korong nélkül készült.

Az edényben lévő összeégett vastárgyak közül egy vasfibula és néhány karika alakja állapítható meg csupán, a többiek rendeltetése ismeretlen s nagyjából alakjukat is elveszítették. (4. kép 1.)

*

A szórványos leletek közül néhány edény, egy orsókarika, két bronz és egy vas karperec érdemelnek említést.

⁵⁾ Dolgozatok IV., 1928. 304—306. l.

1. Üveg alakú nyakas fületlen edény. Töredékeiből rekonstruált alakja egészen jól megállapítható. Pereme erősen kihajlik. A nyak kezdetén és végén kiemelkedő díszítés fut körül. A váll alatt, a kiöblösödésig két helyen is két-két bemélyedő párhuzamos körbefutó vonal díszíti. Az öblösödés alatti rész egészen síma. Feneke profilált. Iszapolása finom, égetése jó, színe sötét szürke. Magassága 25·5, szája 10, nyaka 5, öblösödése 22, feneke 8 cm. (12. kép 3.)

2. Nagy urna. Pereme letörött. Rövid nyakán két párhuzamos kiemelkedés fut körül. Kiöblösödése alatt egy 1·5 cm. széles körbefutó kiemelkedés díszíti. Alsó része díszítetlen. Fenekének pereme kihajlik. Finom iszapolású, gyengén égett sárgás szürke színű. Magassága 28·5, nyaka 16, öblösödése 31, feneke 13·5 cm. (13. kép 2.)

3. Az előbbi urna anyagához teljesen hasonló anyagból készült tálacska. Állítólag a nagy edény volt vele lefedve. Pereme szélesebb, mint az öblösödése s a kettő között rövid nyakrész van. Feneke erősen homorodik. Alakja kissé ellipszis formájú. Magassága 5·5, szája $17·5 \times 19·2$, öblösödése 17×18 , feneke 5·5 cm. (13. kép 1.)

4. Orsókarika. Az előbb leírt két edény agyagához teljesen hasonló kivitelű agyagból. Teljesen szabályos alak. Szélessége 6·5, magassága 4·5 cm. (2. kép 3.)

5. Vas karperec. Egy cm. vastagságú vasból készült. Belvilága 5·5 cm. (2. kép 5.)

6—7. Bronz karperec. Egy darabból öntött. 62 kisebb és szimmetrikusan elhelyezett 2 nagyobb bütyökből áll. Mind a kettő erősen megrongálódott állapotban van. Az egyik szabályos kör alakú, a másik kissé elnyomódott ellipszis formára. A kör alakú belvilága 5·2, a másiké 5·8 cm. (2. kép. 2., 4.)

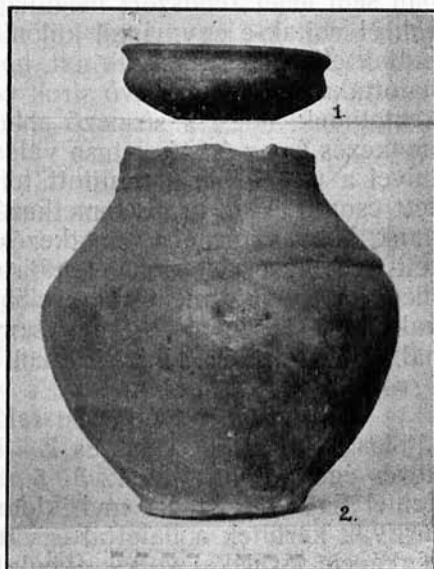

Fig. 17. kép.

A feltárt 11 sír hosszan elnyúló emelkedett területen feküdt. Valamennyi fekete humusz rétegben, olyan mélységben, hogy a mélyebben fekvő sárga földdel soha sem érintkezett. Ennek következtében a sírokban soha sem volt kevert föld s így a sírjelző földfoltokat soha sem lehetett előre észrevenni. A gödrök alakját is nehéz volt megfigyelni. Ahol sikerült, szabálytalan kört vagy szabálytalan négyszöget találtunk.

Mélységük és nagyságuk is különböző volt. A mélység — le nem hordott területen mérve — 90—130 cm. közt váltakozott. A nagyság 90 × 90—230 × 200 cm. közt. Sírdombot megállapítani nem lehetett, pedig abból a körülményből, hogy a sírok bolygatva nem voltak és *áttemetkezést* sem találtunk, feltétlenül arra kellett következtetni, hogy eredeti-

leg dombot emeltek a sírok fölé. Ez azonban csak földből lehetett, mert a sírok fölé rakott kőrakással egyetlen esetben sem találkoztunk. Sem az urnás, illetőleg égetett sem a nyújtott temetkezéseknél nem volt. A sírok a pusztta földben voltak. Kővel kirakott sírt egy esetben sem találtunk. Egy volt csupán, amelynél nem lehetett határozottan megállapítani, hogy a fenéken talált cserepek egy a sírba tett edény szétmálló darabjai-e, vagy a gödör kirakására szolgáltak.

Mivel a sírok jelentékeny része a téglagyár földmunkálatai alatt elpusztult s az általunk felásott sírok a még összefüggő területen is elég nagy távolságra voltak egymástól és az elhelyezésben semmi rendszert megállapítani nem sikerült, *soros* temetőről nem beszélhetünk. Még abban sem lehet rendszert megállapítani, hogy az égetett és csontvázas sírok el voltak-e egymástól különítve. A temetőben ugyanis vegyesen fordultak elő s ha feltesszük azt, hogy ha sort nem is követtek, de az újabb halottakat a már meglévő sírok vonalán kívül temették el, arra kell következtetnünk, hogy a sírmező abból az időből való, amikor a nyújtott temetkezés és az égetés ritusa valósággal küzdött egymással. És itt — éppen mivel a temetőben a nyújtott temetkezés mellett a földre helyezett égetett csontú és az urnás temetkezések is előfordulnak — arra kell gondolnunk, hogy az urnába temetkezés már csak akkor lép fel, amikor az égetett temetkezésnek előbbi fajtája (a mellékletek közé temetett csontokkal) megszűnik. Az átmenetet az előbbi képezi, amit az is bizonyít, hogy annak mellékletein az égésnek semmi nyomát sem látjuk, míg az utóbbinál, ha vannak mellékletek, azok a csonttal vegyesen az urnában, összeégyve találhatók.

Csontvázas temetkezést találtunk a 2., 6., 7. és 10. sírban. Ezeknek tájolása É.-Ék.—D.-Dny. és É.—D. Égetett temetkezést, földre helyezett kevés égett csonttal az 1., 3., 5., 8. és 9. sírban. Ezek közül a 3. azért érdemel figyelmet, mert mellékleteiből megállapítható, hogy csak azok a tárgyak kerültek a halottal együtt a máglyára, amelyek a ruházat szükségképeni járulékaik voltak (fibula). A többi melléklet égés nyomokat nem árul el. Égetett, de urnás temetkezés volt a 4. és 11. sírban. Az előbbi fölött néhány égett csont volt, az utóbbiban a csontok között égett vas darabok is. Ezeknek kicsi volta elárulja, hogy ezek is a ruházathoz tartoztak.

A mellékletek edényekből, fegyverekből, ékszerekből, elvéve eszközökből állottak. Csaknem mindegyikben sertéscsont is volt, de sohasem edénybe téve, csak a földre. Ezt a mellékletet úgy a csontvázas (6.), mint az égetett temetkezéseknél (1., 3., 9.) megtaláltuk. A mellékletek elhelyezésében szabályszerűséget megállapítani nem lehet. Feltűnő volt azonban a 2. sír, ahol az összes mellékleteket csontváz baloldalán találtuk.

A kerámikus anyag túlnyomó része korongon készült, de díszítés nélkül. Csak két sírban (5. 6.) találtunk korong nélkül készült edényeket. Feltűnő volt a 6. sír, amelyben a csontváz hosszában elszórva találtuk az egyik edény egyébként összetartozó darabjait, bár a síron bolygatásnak

nyomait egyáltalán nem lehetett megállapítani. Önként vetődik fel a kérdés, nem volt-e szokásban a temetés alkalmával a nyitott sír felett egy-egy edényt összetörni? Bár temetőnkben csak ebben az egy esetben találtuk meg, talán más sírmezőknél megfigyelhető lesz. Az edények díszetlenek. Néhány edényen a száj képzése az agyag visszahajlításával történt (1. sír egyik urnája, 8. sír egyik tálja). Az edények nagyobb része fül nélküli. Füles edényt találtunk az 1., 5. és 8. sírban.

Használati eszközök közül az egyik sírban ollót és fenékövet találtunk (6.). A 8. sírban talált kést inkább a fegyverek közé lehet számítani. Ez utóbbiak közül lándzsákat (6., 8., 9. sírban), kardokat (1., 3., 8., 9. sírban) és kardkötő láncot (5., 8. sírban) találtunk. Valamennyi kard össze-geörbített állapotban volt.

Ékszerek közül néhány sírban kar- és lábpereceket, továbbá fibulákat figyelhattunk meg, amelyek a ruhában való temetés kétségtelen bizonyítékai.

A fibulák és kardok alapján temetőnk korát a La-Tène korszak II. szakaszába sorolhatjuk. Ide utalja az 1., 3., 8. és 9. sír kardja, továbbá a 2., 3., 5., 6. és 8. sír fibulája.

*

Azon a térképen, amelyet a magyar régészet érdemes nesztora, Bella Lajos a hazai La-Tène leletekről összeállított⁶⁾ és amelyen Torontál megye egészen fehér maradt, egy fekete karikával több lett. Szőreg határa, amely más korokból származó leletekben is gazdag, hosszabb ideig adott szállást annak a népnek is, amely a La-Tène kulturát hordozta. Ez természetes is. A régi Tisza és Maros messze kiterjedő vizei, enyhe emelkedésű földhátaikkal biztos útvonalul szolgáltak annak a kulturának, amely a Duna völgyén hazánkba is eljutott és minden bizonnyal közvetítették azt kelet felé is. Az a két természetes útvonal, amelyet a Szamos és a Maros jelölt ki, évezredekken keresztül kulturák kicserélődésének útvonalai is voltak.

Bár ma még nem tudunk teljes képet rajzolni arról az útvonalról, amelyen ez a kultúra a Duna völgyéből a Tisza völgyébe ment át, nem tartjuk valószínűnek, hogy ez az útvonal végig követte volna a Duna folyását, egészen a Tisza torkolatáig, s csak e mellett felfelé haladva nyomult volna előre. Bella megállapítása szerint már is ismerünk egy vonalat, amely a Duna hajlásából kiindulva egyrészt a felső Tiszához húzódott s a Nyírség lelőhelyein sűrűn megtelepedő centrumokhoz vezetett, másrészt Gödöllőn, Tápiósápon, Tápiószőlőn, Tápiószentmártonon, Abonyon és Tószegen keresztül érte el a Tisza vonalát, amely mellett tovább délre húzódott.

Hogy csak ezt az egy útvonalat jelzik a meghatározott lelőhelyek, s azt is csak távol eső pontokon, az könnyen érthető. Bármilyen körül-

⁶⁾ Föld és Ember VII. évf. 1927. 53—55. l. és melléklet.

tekintéssel készült is a térkép, csak azokat a leleteket tüntethette fel, amelyek vagy publikálásra is kerültek, vagy olyan kézbe jutottak, amelyből hírt kapott róluk a tudomány. Nincs azonban semmi okunk arra, hogy a La-Téne emlékekkel való bánásmódot másnak képzeljük, mint a többi korokét, amelyből ma is igen nagy százalék pusztul el. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a Duna—Tisza közének más helyein keresztül is kimutatható lesz a kultúra s meg fogjuk találni azt az útvonalat is, amely a Duna völgyét a Tiszán át a Maros völgyével s ezen keresztül kelettel kötötte össze.

Igaz, hogy a térkép a Maros vízvidéke közelében egész felső Torontálból csak Rábéről és Oroszlámosról ismert leleteket s a hosszú Maros vonala egész Szászvárosig üres, de ez nem jelenti azt, hogy ott ne volnának leletek. Bizunk benne, hogy előbb-utóbb napfényre kerülnek.

A szőregi határ közelében talált temető fontosságát éppen az adja meg, hogy ezen a hosszú vonalon az első, rendszeres ásatásból napfényre került emlékeket tartalmazza s anyagának összetételében éppen azt bizonyítja, hogy hosszabb ideig szolgált a kultúra hordozóinak lakóhelyéül. A temetési szokásaikban végbement változás pedig, amely jól megfigyelhető volt, kizárja azt, hogy egy különálló szigettel volna dolgunk. Beletartozik ez abba a láncba, amelynek szemeit — kelet és nyugat felé egyaránt — ezután kell megtalálnunk.

Dr. Banner János.

DAS LA-TÈNE GRÄBERFELD BEI SZÓREG.

Im nördlichen Teile des verstümmelten Kommitates Torontál, etwa 6 Km. entfernt von Szeged liegt die Gemeinde Szóreg, deren längliches Gebiet durch die schon seit lange verlassenen Betten des Maros Flusses so ziemlich zergliedert ist. An den Ufern der verlassenen Betten befinden sich hie und da strak hervorragende Hügelreihen, welche auch nach der Bezeugung der bisherigen Funde schon seit ältester Zeit zur Ansiedelung lockten. Für die Ansiedelung des steinalterlichen Menschen haben wir zwar noch keine Beweise, aber schon zu Anfang des Bronzealters mussten hier weit-ausgedehnte Lager gewesen sein, deren Alter mit dem Alter des bronzealterlichen Gräberfeldes von Ószentiván übereinstimmt.

Im Sommer des Jahres 1927. gelangten solche Funde in den Besitz unseres Institutes, welche bezeugen, dass auch der Mensch des La-Tène-Alters seine Lebensbedingungen gesichert fand. Im an Kübekháza grenzenden Teile des Gebietes, auf dem Grunde der Pávo'schen Ziegelfabrik sind jene Funde zum Vorschein gekommen, auf Grund deren unser Institut seine Grabungen begonnen hatte. Unsere Beobachtungen gelegentlich der zwei Wochen gedauerten Grabungen dürften wir also zusammenfassen.

Die aufgedeckten 11 Gräber lagen auf einem länglichen erhöhtem Terrain, in der schwarzen Humus-Schichte in solcher Tiefe, dass dieselben nie mit der gelben Erde in Berührung kamen. Folglich befand sich in den Gräbern nie gemischte Erde und auch die für Gräber charakteristische Erdflecke konnten nie im voraus wahrgenommen werden. Auch die Form der Gruben war schwer zu beobachten. Wo dies gelang, fanden wir unregelmässigen Kreis oder unregelmässiges Viereck.

Auch ihre Tiefe und Grösse war verschieden. Die Tiefe — auf nicht abgetragem Terrain gemessen — variiert zwischen 90—130 cm., die Grösse zwischen 90×90 — 230×200 cm. Grabhügel konnte nicht constatirt werden, obwohl wir aus dem Umstande, dass die Gräber nicht gestört waren und auch keine spätere Beerdigung anzeigten, unbedingt folgern mussten, dass man ursprünglich über die Gräber Hügeln errichtete. Diese konnten aber nur aus Erde gewesen sein, weil wir in keinem Falle über das Grab errichtetem Steinhaufen begegneten. Weder bei Urnen- oder gebrannter, noch bei gestreckter Bestattung. Die Gräber befanden sich in blosser Erde, mit Steinen ausgelegtem Grabe begegneten wir in keinem Falle. Nur in einem einzigen Falle fanden wir am Boden des Grabes Scherben, von welchen man feststellen konnte,

ob sie Bruchstücke eines in das Grab gelegten und zerfallenen Gefässes sind, oder zur Auslegung der Grabe dienten.

Nachdem ein grosser Teil der Gräber gelegentlich der Erdarbeiten der Ziegelfabrik zugrunde gegangen ist und die von uns aufgedeckten Gräber auch auf dem noch zusammenhängenden Terrain genug weit von einander waren und auch in ihrer Lage kein System zu beobachten war, kann von keinem Reihen-Gräberfelde die Rede sein. Nicht einmal darin ist ein System zu beobachten, nach welchem die gebrannten und die Skeleten-Gräber von einander abgesondert gewesen wären. Denn im Friedhofe kamen sie gemischt vor und angenommen dass, wenn auch kein Reihensystem eingehalten war, man aber die neueren Toten ausser der Linie der schon vorhandenen Gräber bestattete, müssen wir darauf schliessen, dass das Gräberfeld aus jener Zeit stammt, wo der Ritus der gestreckten Bestattung und die Leichenverbrennung wahrlich mit einander kämpften. Und hiebei weil im Gräberfelde neben den ausgestreckten Toten auch auf die Erde gelegte Leichen mit gebrannten Gebeinen und Urnen-Bestattungen vorkommen — müssen wir annehmen, dass die Urnen-Bestattung erst dann auftritt, wann die vorige Art der Leichenverbrennung (mit zwischen die Beilagen bestatteten Gebeinen) aufhört. Den Übergang bildet das erstere, was auch daraus erhellt, dass an den Beilagen desselben keine Brandspuren zu sehen sind, wogegen beim letzteren die eventuellen Beilagen mit den Knochen in der Urne verbrannt vorkommen.

Skeleten-Bestattung fanden wir in den Gräbern 2., 6., 7. und 10., deren Richtung N.-NO.—S.-SW. und N.-S. war. Leichen Verbrennung mit auf die Erde gelegten wenigen Knochen befand sich in den Gräbern 1., 3., 5., 8. und 9. Darunter ist das Grab 3. deswegen beachtenswert, weil aus den Beilagen erhellt, dass mit dem Toten nur diejenigen Gegenstände auf den Scheiterhaufen gelangten, welche zur notwendigen Bekleidung gehörten (Fibeln). Die andern Beilagen verraten keine Brandspuren. Verbrennung, oder Urnen-Bestattung war in den Gräbern 4. und 11. Oberhalb der ersteren Leiche befanden sich einige gebrannte Knochen, im letzteren waren zwischen den Knochen auch gebrannte Eisenstücke, deren Kleinheit verrät, dass auch sie zur Kleidung gehörten.

Die Beilagen bestanden aus Gefässen, Waffen, Schmuckgegenständen, mitunter Werkzeugen. Fast in jedem Grabe befanden sich auch Schweinsknochen, aber nie im Gefäss, sondern nur auf die Erde gelegt. Diese Beilage ist sowohl bei Skeleten-Bestattungen (6.), als auch bei gebrannten (1., 3., 9.) vorgekommen. In der Lage der Beilagen kann man keine Regelmässigkeit constatieren. Auffallend ist aber das Grab 2., wo sich sämtliche Beilagen an der linken Seite des Skeletes befanden.

Der keramische Stoff war grösstenteils an der Scheibe verfertigt, aber ohne Verzierung. Nur in zwei Gräbern (5., 6.) fanden wir ohne Scheibe verfertigte Gefässe. Auffallend war auch das Grab 6., wo sich die Bruchstücke eines Gefässes längs des Skeletes verstreut befanden, obzwar man andern Grabe keine Spur von Störung wahrnehmen konnte. Somit stellt sich von selbst die Frage, ob es nicht üblich war, bei der Beerdigung über dem offenen Grabe je ein Gefäss zu zerbrechen? Dieser Umstand konnte zwar in unsern Gräberfelde nur in einem einzigen Falle beobachtet werden, wird aber vielleicht in andern Gräberfeldern vorkommen. Die Gefässe sind unverziert. Bei einigen Gefässen geschah das Formen des Mundes durch Zurückbeugen des Tons

(die Urne des Grabes 1. und eine Schlüssel des Grabes 8.). Die Gefässe sind meistens ohne Henkel. Mit Henkeln versehene Gefässe haben wir in den Gräbern 1., 5. und 8. gefunden. Ein Gefäss war grafitiert (Fig. 13. 1.).

Von Hausgeräten fanden wir im Grabe 6. eine Schere und ein Schleifstein. Das im Grabe 8. gefundene Messer kann eher als Waffe betrachtet werden. Von letzteren befanden sich Lanzen in den Gräbern 6., 8. und 9., Schwerter in den Gräbern 1., 3., 8. und 9. und Schwertketten in den Gräbern 5. und 8. Sämtliche Schwerter waren im zusammengekrümmten Zustande.

Von Schmuckgegenständen fanden wir in einigen Gräbern Arm- und Fussringe, ferner Fibeln als Beweise dessen, dass die Toten angekleidet bestattet wurden.

Auf Grund der Fibeln und Schwerter dürften wir unser Gräberfeld in die II. Periode der La-Tène-Zeit gehörend betrachten. Hieher verweist uns das Schwert der Gräber 1., 3., 8. und 9., ferner die Fibel der Gräber 2., 3., 5., 6. und 8.

Auf jener Karte, welche der würdige Nestor der ungarischen Archaeologie, Ludwig Bella, von den ungarländischen La-Tène Funden zusammenstellte¹⁾ und wo das Komitat Torontál beinahe ganz weiss geblieben war, ist jetzt ein schwarzes Ringel mehr.

Das Gebiet von Szöreg, welches auch an aus andern Zeiten stammenden Funden reich ist, diente längere Zeit auch demjenigen Volke zur Wohnstätte, welches Träger der La-Tène-Kultur war. Dies ist auch ganz natürlich. Denn die weit ausgedehnten Wässer der alten Tisza und Maros Flüsse mit ihren sanft ansteigenden Erdrücken boten sichere Wege für die Kultur, welche durch das Donautal auch in unser Vaterland gelangte und gewiss auch weiter nach Osten sich verbreitete. Jene zwei natürliche Wege längs der Szamos und Maros Flüsse waren gewiss durch Jahrtausende hindurch auch die Wege für den Austausch der Kulturen.

Obwohl wir heute noch keine genaue Vorstellung haben, auf welchem Wege diese Kultur vom Donautale in das Tiszatal übergang, doch halten wir es nicht für wahrscheinlich, dass dieser Weg bis zur Mündung der Tisza nur durch das Donautal und dann aufwärts neben der Tisza weiter führte. Nach der Feststellung Bella's kennen wir auch schon eine Linie, welche von der Biegung der Donau ausgegangen einesteils sich gegen die obere Tisza dahinzog und an den Fundorten der Nyírség (Komitat Szabolcs) zu dichten Ansiedelungs-Centren führte, andererseits durch Gödöllő, Tápiosüly, Tápiószentmárton, Abony und Tószeg die Tiszalinie erreichte, neben welcher sie sich weiter nach Süden dahinzog.

Dass die bestimmten Fundorte nur diese Linie anzeigen und dies auch nur in entfernten Punkten, ist leicht zu verstehen. Denn mit welcher Umsicht immer auch die Karte gefertigt wurde, konnten nur jene Funde dargestellt werden, welche auch publiziert werden, oder in solche Hände gerieten, dass davon die Wissenschaft Kenntniss erhielt. Aber es liegt uns kein Grund vor, das Verfahren mit den La-Tène Monumenten uns anders vorzustellen, als mit den aus den übrigen Zeiten herrührenden, von welchen auch heute noch ein grosses Procent zugrunde geht. Damit müssen wir annehmen, dass zwischen der Donau und der Tisza auch an anderen Orten diese Kultur aufzu-

¹⁾ Föld és Ember (Erde und Mensch) VII. Jahrgang. 1927. S. 53—55. und Beilage.

finden sein wird und dass wir auch die Linie bestimmen werden können, welche das Donautal durch die Tisza mit dem Marostal und so mit dem Osten verband.

Zwar kennt die Karte in der Wassergegend der Maros bis zur oberen Torontál nur von Rábé und Oroszlámos solche Funde und die lange Maroslinie bis Szászváros ist ganz leer, aber dies will durchaus nicht bedeuten, dass hier keine solche Funde zu entdecken wären. Wir hoffen, dass dieselben früher oder später zum Vorschein kommen werden.

Die Wichtigkeit des Gräberfeldes bei Szöreg liegt eben darin, dass es auf dieser langen Linie das erste ist, welches durch systematische Grabung zum Vorschein gekommene Monumente enthält und dessen Stoff in seiner Zusammensetzung bezeugt, dass dieses Gebiet längere Zeit hindurch den Trägern der Kultur zum Wohnsitze diente. Die in den Beerdigungsgebräuchen vor sich gegangene Änderung bezeugt entschieden, dass wir nicht nur mit einer allein dastehenden Insel zutun haben. Sie gehört zu jener Kette, deren Glieder wir, sowohl gegen Osten, als auch gegen Westen, früher oder später auffinden müssen.

J. Banner.

ADATOK A NEOLITHKORI LAKÓHÁZ KÉRDÉSÉHEZ.

1929. nyarán augusztus 4-től szeptember 7-ig, Hódmezővásárhely thj. város múzeuma részére ásatott az archeologiai intézet e sorok írójának vezetésével. Az ásatás öt héten keresztül a város határának kopáncsi részén az u. n. Kökénydombon folyt. A felfedezett későneolithkori telep leletekben rendkívül gazdag volt s a kerámiai anyagnak olyan változatos darabjait szolgáltatva, hogy megérdemli azt az áldozatot, amely a monográfiászerű feldolgozással jár. Mivel azonban ez a munka igen sok időt vesz igénybe s anyagi okokból is legfeljebb e folyóirat jövő évi kötetében kerülhet sorra, szükségét érezzük annak, hogy az ásatások alkalmával felmerült sok érdekes probléma közül egyet kiragadjunk s e téren tett megfigyelésünket már most a szakkörök számára hozzáférhetővé tegyük.

A Kökénydomb Ény. felől közelíthető meg a 10-ik és 11-ik dűlő közti úton. Ény. felől annyira lankásan emelkedik, hogy alig lehet észrevenni. É.-ről, K.-ről és D.-ről azonban feltűnően erősen emelkedik ki a mellette lévő „Ködök ér” medréből. Ennek az érnek köszönheti az itt talált neolith telep is létrejöttét. Az ér és a telepen talált halász szerszámok összefüggése magyarázza meg a telep létesülésének okát, amelyhez járul még az a körülmény is, hogy messze területen ez a hely volt az, amely legmagasabb vízálláskor is védelmet nyújtott az ár ellen. Hogy ez a település idején is így lehetett, az kétségtelennek látszik a legutolsó nagy árvíz tanuságából, amely — a szemtanúk bemondása szerint — a Kökénydomb magasabb részeit teljesen megkímélte. Könnyen érthető tehát, ha ezen a területen valósággal *faluk keletkezett a neolithikum végén*. A környék lakossága is beszél az itt települt Kökényfaluról, amelynek azonban kétségbevonhatatlan írott emléke nincs s valószínűnek látszik, hogy a falu mondájának magvát a víz által kimosott és az eke által kivetett edény s eszköztöredékek, továbbá a kiszántott vagy kiásott embercsontok képezik.

Neolithkori faluról jogosan beszélhetünk. Indokoljuk ezt azzal, hogy a tanyai települések miatt három nem összefüggő helyen végzett ásatások nyolc lakás helyét tárták fel a romjaik alá került ingóságokkal együtt.

Mielőtt ezekkel a lakáshelyekkel foglalkoznánk, meg kell jegyeznünk, hogy ugyancsak a neolithikum végét jelző kerámiai anyag áltai datálva a telep magassági viszonyai következtében különböző mélységben fekvő háborítatlan fekete földön, tehát az eredeti földszínen szétszórt cserepek és csontok között az első település nyomait jelző tűzhelyeket is megtaláltuk, azokkal a sűrűn egymás mellett sorakozó, csoportosan fekvő 1—1·50 m. mély, kerek, üres gödrökkel együtt, amelyeknek rendeltetése csak a vízrejáró vadak törbeejtése lehetett.

Nem szándékozom ezúttal az összes lakások törmelékekkel határolt méreteit ismertetni, csak azokat az általános dolgokat közlöm, amelyek minden egyes lakásnál következetesen megfigyelhetők voltak.

A törmelékek többé-kevésbé szabálytalan, hosszúkás négyszög for-

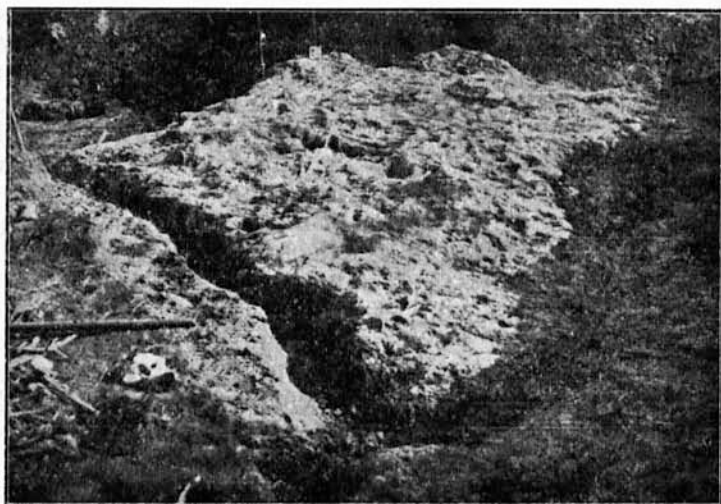

Fig. 1. kép.

májában helyezkedtek el s 30 cm. vastagságban borították a földet. (1. kép.) Hangsúlyoznom kell, hogy az egyik feltárt helyen hat lakóház romjait találtuk egymás mellett, de mind a hatnak törmelék rétege egymástól élesen elvált. Ez a körülmény annyival is inkább érthető, mert a lakások — a megfigyelés szerint — nem szétdűltek, hanem összeroskadtak s így törmelékük is valósággal szeparálódott. A másik két helyen 1—1 ház romjait bontottuk fel.

A romok kibontásánál éppen úgy, mint a telep bármely részének feltárásánál szigorúan a rétegek által adott vezérvonalhoz alkalmazkodtunk s mivel a rétegek mentén az elválás igen könnyen ment, más réteg anyaga nem kerülhetett a kibontás alatt álló réteg anyaga közé. Áll ez nemcsak a leletekre, de a megfigyelt jelenségekre is.

Természetes, hogy a legnagyobb gondot az alaprajzra és a vele kapcsolatban esetlegesen mutatkozó cölöp helyek megfigyelésére fordítottuk. Sajnos azonban, mindkét dologban pozitív eredmény nélkül. Cölöplyukakat egyáltalában nem találtunk s dacára annak, hogy az egyszinten fekvő edényekről mindig meg tudtuk állapítani, hogy az épület padozatán dolgozunk, a padozatról összefüggő rajzot nem tudtunk felvenni. *Azonban a negatív eredmény is rendkívül fontos eredményre vezetett.*

A törmelék legnagyobb része nagyméretű kiégett sártapaszból állott, amelyen a vastagabb gerendák, görcsös vesszők, síma nádszálak és a nádszálak csomóbakötésének lenyomatai igen jól meglátszottak. Feltűnő volt, hogy olyan darabot, amelyben a vessző, vagy nád lenyomata a sártapasz belsejében maradt meg, aránytalanul kevesebbet találtunk s ezek is sokkal vékonyabb darabok voltak, ami kétségtelenül azt mutatja, hogy a vesszőt és nádat általában csak egy oldalán tapasztották meg és a lakásnak csak bizonyos helyein, ott is kisebb felületen tapasztották meg a másik oldalt is, de akkor a tapasztást gondosan el is simították. A le nem simított felületű kisebb töredékeken az egyik oldalon olyan vékony réteg volt, hogy az a rések közt benyomult sár véletlen rátapadásának is tekinthető.

Ezeket a sártapaszokat s főleg azoknak az ásatások alkalmával megfigyelt — jelen esetben másodlagos — helyzetét, az épület szerkezetét illetően — más adat híján — döntő fontosságúaknak tartjuk.

Csak a legritkább esetben fordult elő, hogy a sártapaszok a vessző, vagy nádlenyomatokkal felfelé fekiüdtek volna. Ha volt is ilyen, az mindig csak valami egészen kis töredék volt. A nagy darabok mindég a *lenyomatos oldalon fekiüdtek, ellenkező oldalukkal felfelé.* Emez az oldal pedig, ha nem tört darabról volt szó, mindég egészen síma felületű volt. Egy-egy nagyobb darab különösen, ha vízszintesen fekiüdt olyan élesen elvált a törmelék felette nyugvó részeitől, hogy egészen azt a látszatot keltette, mintha többszörösen tapasztott tűzhely lett volna. Csak a környék gondos kitakarítása mutatta meg, hogy töredékekkel van dolgunk, amelynek lefelé fordult oldalán a lenyomatok megvoltak.

A nagyobb töredékek *mindég három rétegből állottak.* A legvastagabb volt az a rész, amelynek egyik oldalán a nád vagy vessző lenyomat volt. Ennek a másik oldala símára volt tapasztva, ami azt mutatja, hogy eredetileg ez a síma felület volt a külső oldal. Erre, mindenesetre későbbi időben még két, újnyi vastagságú, újabb tapasztás jött, amelynek rétegei a legkisebb ütésre élesen váltak el a velük érintkező rétegektől. Kétségtelen bizonyíték ez amellett, hogy *az épületnek külső oldalát újratapasztva a szükségnek megfelelően vastagították.* A külső felület bizonyos részeit megfelelő helyeken díszítették is, amiről lejjebb még részletesen lesz szó.

A sártapaszokon végzett megfigyelések arról tanuskodnak, hogy ezeknek a házaknak valamelyik szerkezeti része *gerendákra fektetett nádból és vesszőből készült, amelynek belső oldala általában tapasztás nélkül maradt, külső oldala azonban többszörösen is tapasztva volt.* Hogy mi ezt

a szerkezeti részt épen az építmény egyetlen alkotó részének, a tetejének tartjuk azt kellő indokolással még látni fogjuk.

Megfigyeléseink teljesen kizárják azt a még ma is visszatérő felfogást, *hogy ezek az épületek szándékosan lettek volna kiégetve*. Eltekintve attól, hogy a hazánk területén ma is sok helyen előforduló vesszőre vert sártapaszos építkezésnél a kiégetésnek nyomát sem találjuk (egyedül a kemence építésénél fordul elő, amit azonban nem lehet, már nagyságánál fogva sem — analógiának tekinteni), e sártapaszok tanulmányozása is ellentmond.

Ha ki lettek volna égetve s így belső oldalukról az eredeti vessző és

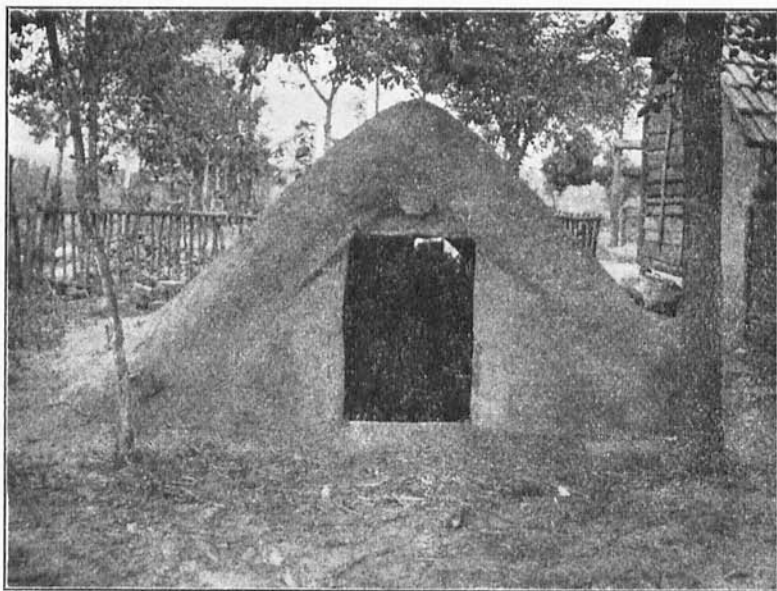

Fig. 2. kép.

nádesomó eltűnt volna, a visszamaradó felület annyira gödrös és éles felületet hagyott volna hátra, hogy azt a neolitikum embere, sem gyakorlati, sem esztétikai okokból úgy nem hagyhatta volna. A gyakorlati ok épen a felület élessége, amely kemény, kiálló részeivel könnyen meg is sebezhetette volna azt, aki hozzáér, ami tekintettel az épület aránylag kis területére, szinte elkerülhetetlen lett volna. Az esztétikai oknál legyen elég a külső felület simaságára és díszítésére hivatkoznom. Kiégetés és besímítás esetén eltűntek volna a lenyomat mélyedései. Mivel pedig ezeket csaknem mindenütt megtaláltuk és ezeken a darabokon belső simításnak nyomát nem találtuk, a külső többszörös tapasztás vékony rétegei pedig összeroppedezés nélkül aligha bírták volna ki az égetést, (a repedéseken pedig a víz könnyen beszívároghatott volna) a *kiégetést véletlenül keletke-*

zett tűzvésznek vagy a házak elpusztítási szándékkal történt felgyújtásának kell tulajdonítanunk.

De legyen szabad még egy kizáró körülményt megemlíteni. Ez a jelenség ugyan nem a kökénydombi ásatásokon volt megfigyelhető. A bizonyítékot a szegedi városi múzeum csókai anyagában őrzik, amelyet nyolc éven keresztül Móra Ferenc tárt fel. A lelet anyagában egy sűrűn lyugatott idomtalan formáú égetett darab van, amelyről Móra Ferenc megállapította, hogy *kiégett darázsfaszek*. Ennek kiégése pedig csakis véletlen tűzvész alkalmával történhetett.

Mint már fennebb említettük, a cölöp lyukak helyét a leggondosabb

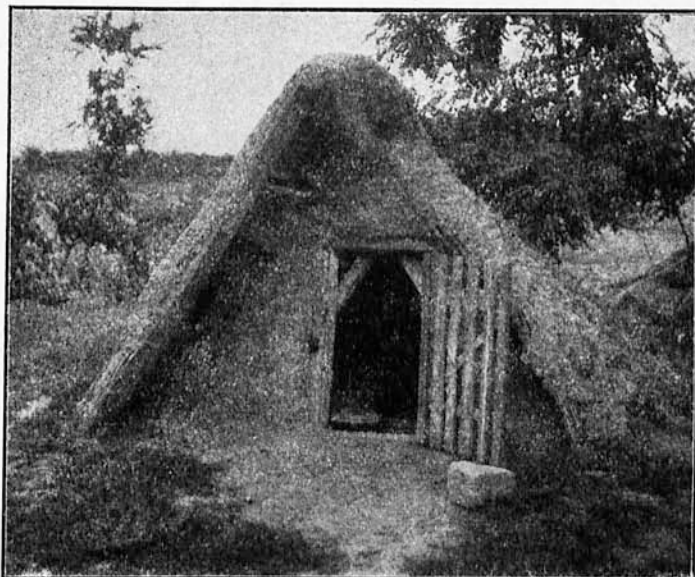

Fig. 3. kép.

vizsgálat mellett sem tudtuk megállapítani, dacára annak, hogy a legkisebb jelenség sem kerülte el a figyelmünket. *Függőleges helyzetben álló karók vagy gerendák maradványait nem találtuk* s így ki kell mondanunk, hogy *nem is voltak*. Ezt annál is inkább megállapíthatjuk, mert vízszintes helyzetben fekvő erősen megüszkösödött fadarabok nagyobb számmal fordultak elő. Ezek a törmelékek alatt feküdtek.

Mi tarthatta hát fenn az építményt?

Volt már szó arról, hogy az épületek nem szédültek, hanem összeomlottak. Szétdülésnél szinte elkerülhetetlen lett volna, hogy az épület egyik-másik része ne kifelé esett volna. Ez a helyzet arra a gondolatra vezetett bennünket, hogy *a maradványok csak olyan épületből származ-*

hatnak, amelynek oldalfalai nem voltak. Olyan kunyhóféle szerkezetet gondolunk, amelynek tetőszerűen összehajló része a két háromszögű vég-

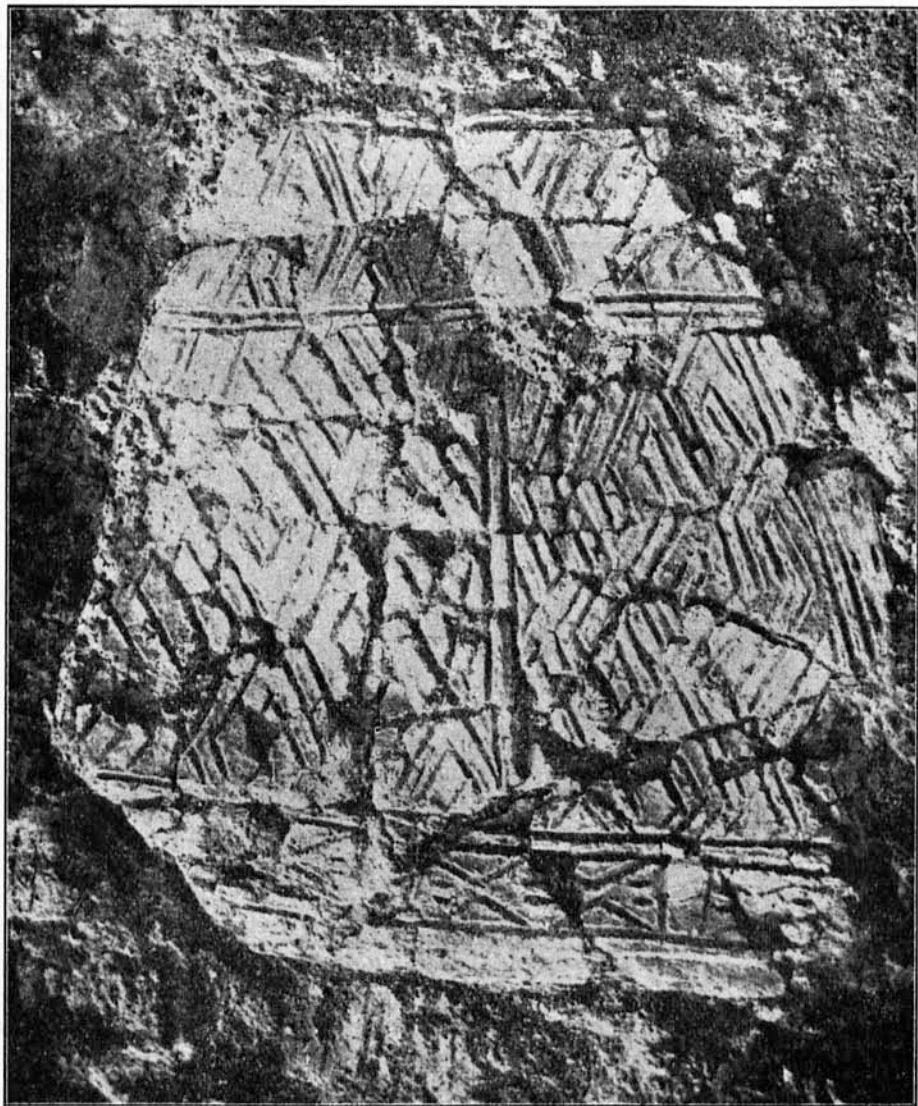

Fig. 4. kép.

hez csatlakozó függőleges fallal alkotta az egész építményt. Természetes, hogy ez a tető is faszerkezeten nyugodott, amelynek azonban egyetlen egy

fája sem volt a földbe mélyítve. Erre a faszerkezetre jött azután a vessző, illetőleg nádtető, amelynek belső oldalát tapasztás nélkül hagyták, külső oldalát és a két végén levő fal belső oldalait pedig vastag, pelyvás sárral betapasztották és lesimitották. Az ilyenféle szerkezet ma is él a vásárhelyi tanyák közt. A feltárt lakótelep szomszédságában, alig pár lépésre az ásatás színhelyétől találtuk azokat a melléképületeket, amelyeknek fedélszerkezete a kökénydombi neolithkori telep házainak elképzeléséhez a legtökéletesebb analógiát nyújtja.

A 2. és 3. képen bemutatjuk azokat a kökénydombi melléképületeket,

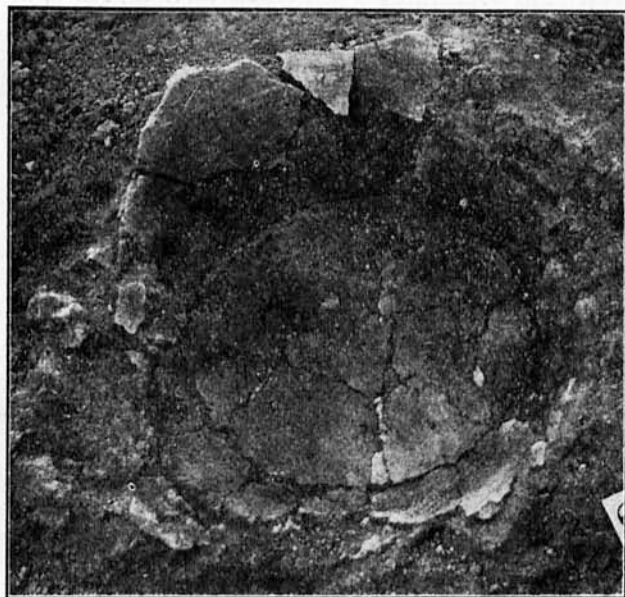

Fig. 5. kép.

amelyeknek szerkezete és a kiásott lakásoknál eszközölt megfigyelések vezettek bennünket a neolithkori ház képeinek megrajzolásában.

A második képen az egyik tanya udvarán lévő verem látható. Hangsúlyoznunk kell, hogy *kizárólag csak a tetőszerkezet szempontjából mutatjuk be*. Az alatta lévő gödör az analógia keresésnél már csak azért is figyelmen kívül hagyandó, *mert az ásatások alkalmával földbemélyedő gödröket sehol sem találtunk*.

A szerkezet mindkét oldalán egy-egy ajtó szemöldökfájára fektetett szelemenre nyugszik. Az ajtó két oldalát alkotó gerendák nincsenek a földbe mélyítve, csak fel vannak állítva. A szelemenhez illeszkednek a horogfák, amelyeken keresztül fekszenek a folyólécek. Természetesen ezek mind egyszerű, faragatlan fából készültek. Erre a faszerkezetre,

amelynek *egyetlen darabja se mélyed a földbe*, van fektetve az a nádtető, amelynek külső oldala vastag pelyvás sárral van símára tapasztva. Belső oldalán tapasztva nincs s így, úgy a faszerkezet, mint a nád elhelyezkedése igen jól látszik.

A harmadik képen látható épület teteje *csapott* s ferdén megy hátra felé. A fedélszerkezetet tartó szelemen egy kecskelábon nyugszik, amelynek formája az őskori edények rajzain is, ha nem is mindig ilyen vonatkozásban, előfordul. Természetes, hogy ha nem menedékes tetőről volna szó, annak feltámasztására is lehetne használni a kecskelábas szerkezetet, amely a szelement vízszintes helyzetben tartaná. Az épület belső szer-

Fig. 6. kép.

kezete egyebekben az előbbivel megegyezik. *Sem a kecskeláb, sem a többi fa alkotórész nem mélyed a földbe.*

Ha ezek az épületek a neolithkori épületekhez hasonló körülmények közt elpusztulnának, szerkezetükből a fekvő gerendákon és az égett sártapaszokon kívül épen úgy nem maradna egyéb, mint ahogy a felbontott kunyhókból nem maradt.

Ennek a két szerkezetnek kombinált alkotó részeit kell fel ismernünk azokban a lenyomatokban, amelyeket a kiégett sártapaszokon találtunk meg. Könnyen elképzelhető, hogy a telep mellett folyó ér vizében; termelt 3—4 öl magas nádból elég széles alapú (3—4 m. széles, 5—6 m. hosszú) kunyhót lehetett építeni, amelynek magassága is megfelelő lehetett. A törmelékekkel borított föld területe körülbelül ennek a méretnek felel meg.

A két szerkezet kombinálását szükségessé teszi az, hogy földbe sü-

lyesztett alsórész nélkül, ferdén haladó tető szerkezetet nem tudunk elképzelni; földbesülyesztett részt pedig, mint azt már fennebb megállapítottuk, a feltárt nyolc kunyhó közül egyiknél sem találtunk. De egyéb okok is vannak, amelyek indokolják.

Ha a kunyhó homlokzata az első képen ábrázolt kunyhó előrésznének módjára lett volna készítve, a rajta lévő ajtónak majdnem olyan magasnak kellett volna lenni, mint a kunyhótető gerincének, mert a szelemennek az ajtó szemöldökfáján kellett volna nyugodnia. Ezt pedig kizárja egyrészt a hideg ellen való védekezés szüksége, ami az ajtó keskenységét

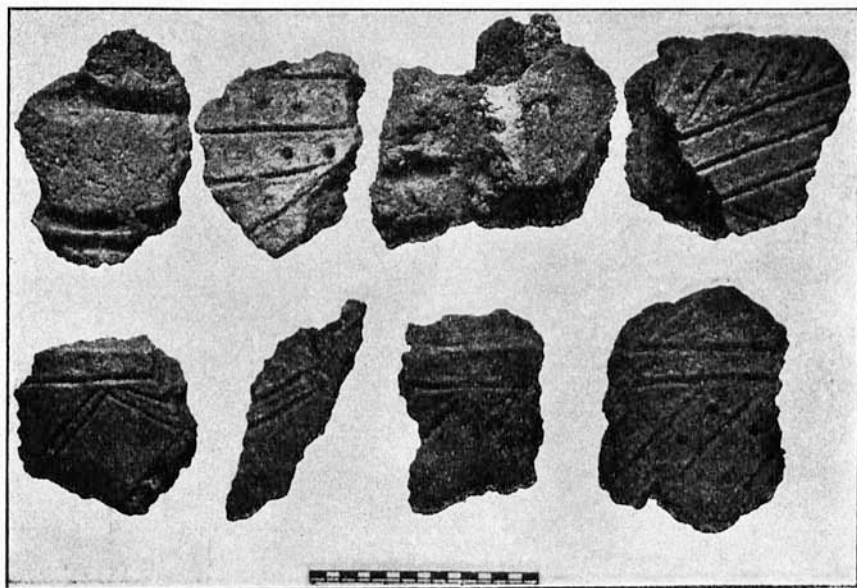

Fig. 7. kép.

és alacsonyságát követelte, másrészt az, hogy a leletek tanúsága szerint *az előfalnak ajtó feletti része díszítve volt.* Úgy az ajtó célszerű elhelyezése, mint a díszítésre alkalmas felület nyerése a kecskelábas tetőszerkezet mellett szól, természetesen az első képen ábrázolt kunyhószerkezet többi alkotó elemének felhasználásával.

Hogy az ajtó feletti rész díszítve volt, azt a leletek tanúsítják. A nyolc kunyhó közül hatnak romjai közt rossz égetésű, pelyvás agyagból készült, durva, vastag töredékek kerültek elő, amelyek e kort jellemző szalagdísszel voltak díszítve. Csaknem minden töredék festve volt. Az egyik szalagon vörös, a másikon fehér festés nyomait lehetett találni. Ezek közt a töredékek közt sok volt olyan, amelynek felülete egészen egyenes s látszólag olyan tárgyból való volt, amelynek semmi görbülése nem volt;

de voltak olyanok is, amelyek kétségtelenül valami hengeres felületű edényből maradtak meg. Ezek a töredékek a két első kunyhóban különböző helyekről kerültek elő. Feltűnő volt azonban, hogy egymással keverten nem találtuk őket.

A harmadik kunyhóban a *törmelékek* között *abban a helyzetben találtunk egy ilyen egyenes felületű díszített darabot, ahogy az összeomlás-kor a romok alá került.* Ennek a darabnak alakja azt a gondolatot keltette bennünk, hogy *egy neolithkori kunyhó előfalának ajtófeletti díszével* van dolgunk. (4. kép.) Alapja és magassága 60 cm. A felső rész hossza 25 cm.

Fig. 8. kép.

Az egymással váltakozó szalagok vörös és fehérszínűre vannak festve. A darab annyira összetöredezett állapotban volt, hogy minden darabjának megmentése céljából in situ vettük fel.

Ez a díszítés egyrészt az ajtó szélességének mérete mellett tanusodik (60 cm.), másrészt a tető formát is sejteti. Eszerint magas alakot kell képzelnünk, amely meglehetősen kis szögben hajlott. Formája talán a hegyvidéken használt magas tetejű házak tetejére emlékeztet. (Ez a megállapítás természetesen a fennebb leírt szerkezetet nem érinti. Ismerve azonban a háztetők alakjának éghajlati viszonyok szerinti változását, az itt megtelepült neolithkori lakosság vándorlása felől ejt gondolkodóba.)

A díszítést még egy helyen, bár sokkal töredékesebb állapotban megtaláltuk. Dacára ennek a hengeres töredékek kétséget támasztottak bennünk aziránt, hogy a fennebb ismertetett tárgynak csakugyan az említett rendeltetése volt-e? Ez a kétely mindég erősebbé vált, amint az újabb kunyhók törmelékében több és több hengeres töredék, sőt olyan rész is került elő, amelynek feleke is megvolt. Megállapításunkat egészen tévesnek tartottuk, amikor a hetedik kunyhó alján (földjén) egy 52 cm. átmérőjű edény fenekét találtuk meg, amelynek oldalai szintén díszítve voltak. (5. kép.) A nagyméretű edény töredékei a megmaradt fenék közelében feküdtek. Még inkább növelte kétségünket a nyolcadik kunyhóban talált hosszában fekvő hasonló díszítésű edény, amelynek ábráját a 6. képen mutatjuk be. Ennek az edénynek lemérhető magassága 1 m. volt.

Kétségünket azonban a nyolcadik kunyhó teljes kibontása végleg eloszlatta. *Vastag, rádra tapasztott töredékeken találtuk meg a díszítő motívumokat, amelyeknek egyetlen célja csak a kunyhó ajtaja feletti háromszögű rész díszítése lehetett. (7. kép.)* Ez a lelet kétségtelenné teszi, hogy a fennebb ismertetett szerkezetű kunyhót valóban díszítették s díszítésül azokat az elemeket használták, amelyek az egész kerámiát jellemzik.

Ennek az épület formának ábrázolását kell felismernünk a 8. képen bemutatott két egykorú rajzban, amelyek a telepen talált díszített edény-töredékek közül valók. Az egyik a hetedik, a másik a nyolcadik lakás romjai közül került elő. Kétségtelenné teszik ezek a rajzok azt a fennebbi megállapításunkat, hogy a tetőszerkezet kecskelábon nyugodott. A felső végek behajtásának kizárólag esztetikai oka volt. Ezt a díszítést etnográfiai munkák tanúsága szerint Németország területén ma is sok helyen megtaláljuk stilizált formában.

Banner János dr.

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES NEOLITHISCHEN WOHNHAUSES.

Im Sommer des Jahres 1929. hatte unser archeologisches Institut vom 4-ten August bis 7-ten September für das Museum der Stadt Hódmezővásárhely unter Leitung Verfassers dieser Zeilen im Kopáncser Teile des Stadtgebietes auf dem sog. Kőkényhügel Grabungen unternommen. Die entdeckte spätneolithische Ansiedelung war ausserordentlich reich an Funden und lieferte solch mannigfache Keramik, dass es wohl verdient monografienartig bearbeitet zu werden. Nun, weil diese Arbeit sehr viel Zeit in Anspruch nimmt und aus materiellen Gründen höchstens im Bande künftigen Jahres erscheinen dürfte, finden wir für notwendig, von den im Laufe der Grabungen aufgetauchten vielen Problemen wenigstens eines hervorzuheben und unsere diesbezügliche Beobachtung den Fachkreisen schon jetzt mitzuteilen.

Der Kőkény-Hügel ist von Nord-West auf dem zwischen den Äckern 10 und 11 befindlichen Wege zugänglich und ist in dieser Richtung so sanft ansteigend, dass er kaum wahrnehmbar ist. Von Norden, Osten und Süden erhebt sich aber der Hügel auffallend steil aus dem Bette der Kődök-Ader. Eben diese Ader ist auch die Entstehung der hier aufgefundenen neolithischen Ansiedelung zu verdanken. Aus dem Zusammenhange der Ader und der auf der Ansiedelung aufgefundenen Fischergeräte ist der Grund der Entstehung der Ansiedelung erklärlich, wozu auch noch der Umstand kommt, dass weit und breit nur dieser Ort geeignet war, selbst beim höchsten Wasserstande gegen die Flut Schutz zu bieten. Dass dies auch zur Zeit der Ansiedelung so gewesen sein dürfte, erhellt schon daraus, dass gelegentlich der letzten grossen Überschwemmung, nach Aussage der Augenzeugen, die höhern Teile des Kőkény-Hügels verschont geblieben sind. Somit scheint es begründet zu sein, wenn am Ende des Neolithikum's hier ein wirkliches Dorf entstanden ist. Auch die Einwohner der Umgebung sprechen von einem hier angesiedelten Kőkény-Dorfe, obzwar wir hierüber keine schriftliche Beweise haben. Möglicherweise rührt die Sage von einem Dorfe von den durch das Wasser ausgespülten und durch den Pflug ausgescharrten Gefäss- und Gerätbruchstücken und Menschenknochen her!

Mit Recht können wir von einem neolithalterlichen Dorfe sprechen, weil gelegentlich der meierhöfischen Ansiedelungen beim Graben man an drei mit einander in keinem Zusammenhang stehenden Stellen acht eingestürzte Wohnungen sammt den unter dem Schutt befindlichen Mobilien aufdeckte.

Bevor wir uns mit diesen Wohnorten beschäftigten, wollen wir bemerken, dass wir infolge der Höhenverhältnisse der Ansiedlung in verschiedener Tiefe auf der ungestörten schwarzen Erde, also auf der ursprünglichen Oberfläche zwischen den zerstreuten Scherben und Knochen auch die Feuerherde entdeckt haben, welche die erste Ansiedlung anzeigen, samt den dicht nebeneinander gruppenweise befindlichen 1—1.50 m. tiefen, runden und leeren Gruben deren Bestimmung war den zur Tränke eilenden wilden Tieren zur Falle zu dienen.

Hierbei wollen wir nicht die durch den Schutt begrenzten Dimensionen aller Wohnungen mitteilen, sondern nur jene allgemeinen Sachen, welche bei jeder Wohnung folgerichtig zu beobachten waren.

Die Schutte waren in einem mehr oder weniger unregelmässigen, *länglicher Viereck* gelegen und bedeckten die Erde mit einer 30 cm. dicken Schichte. (1. Bild.) Wir müssen betonen, dass wir auf einer aufgedeckten Stelle die Ruinen von sechs Häusern nebeneinander fanden, wo sämtliche Schuttschichten scharf von einander abgetrennt waren. Dies ist auch um so mehr erklärlich, da nach unserer Beobachtung die Wohnungen nicht nach aussen, sondern nach innen einstürzten, wodurch jeder Schutt separiert geblieben ist. An andern zwei Stellen hatten wir die Ruinen je einer Wohnung aufgedeckt.

Beim Aufdecken der Ruinen hatten wir uns streng an die durch die Schichten gegebenen Leitlinie gehalten und weil in der Richtung der Schichten die Abtrennung leicht geschehen konnte, war ausgeschlossen, dass der Stoff einer fremden Schichte sich in die unter Aufdeckung befindliche Schichte gemengt hätte. Dies gilt nicht nur für die Funde, sondern auch für die beobachteten Erscheinungen.

Natürlich waren wir vorzüglich bestrebt, den Grundriss und eventuell die Stellen von Pfählen zu beobachten. Leider ohne Resultat. Pfählenlöcher hatten wir durchaus nicht gefunden und obwohl wir nach den auf gleichem Niveau befindlichen Gefässen immer feststellen konnten, dass wir uns auf dem Fussboden des Hauses befinden, doch konnten wir kein richtiges Bild vom Fussboden gewinnen.

Aber auch aus dem negativen Resultat konnte ein ausserordentlich wichtiges Ergebnis gewonnen werden.

Der grösste Teil der Schutte bestand aus grossen ausgebrannten Lehmwerken, wo die Abdrücke der dicken Balken, knotigen Ruten und glatten Rohrstengeln, ganz gut sichtbar waren. Es war auffallend, dass wir solche Stücke, wo solcher Abdruck sich im Innern des Lehmwerkes befand, unverhältnissmässig weniger fanden. Sie waren auch um vieles dünnere Stücke, woraus zweifellos erhellt, dass man die Ruten und Rohrstengel allgemein nur auf der einen Seite und nur an gewissen Stellen der Wohnung und auch dort nur auf einer kleineren Fläche auch die andere Seite bewarf, aber das Lehmwerk sorgfältig abglättete. Auf den nicht abgeglätteten kleineren Bruchstücken waren die Schichten so dünn, dass wir sie auch als durch die Lücken eingedrungenen und zufällig angeklebten Lehm betrachten können.

Diese Anwürfe und besonders deren gelegentlich der Grabung beobachteten, im gegenwärtigen Falle sekundären Lage halten wir in Ermangelung anderer Angaben für die Konstruktion des Hauses von grosser Wichtigkeit.

Nur in den seltensten Fällen ist es vorgekommen, dass die Anwürfe mit den Ruten und Rohrstengelabdrücken aufwärts gelegen wären. Auch dann war das Bruch-

stück ganz klein. Die grösseren Stücke sind immer *auf der mit Abdruck versehenen Seite gelegen, mit den entgegengesetzten Seiten nach oben*. Diese Seite aber war immer ganz glatt. Manches grössere Stück, besonders wenn es horizontal lag, trennte sich von den darauf liegenden Teilen des Schuttes so scharf los, dass es den Schein hatte, als wenn es ein mehrfach gekleibter Feuerherd gewesen wäre. Nur bei sorgfältigem Ausräumen der Umgebung erwies sich, dass wir mit einem Bruchstück zutun haben, auf dessen nach abwärts gekehrten Seite die Abdrücke sichtbar waren.

Die grösseren Bruchstücke bestanden immer aus drei Schichten. Am dicksten war jener Teil, auf dessen einer Seite der Rohre oder Rutenabdruck war und dessen andere Seite glatt gekleibt war, und diese glatte Oberfläche dürfte ursprünglich die äussere Seite gewesen sein. Darauf kamen noch jedenfalls später noch zwei fingerdicke Anwüfe, dessen Schichten sich beim kleinsten Schlag von den andern Schichten scharf lostrennten. Dies beweist zweifellos, *dass man die äussere Seite des Hauses durch neues Ankleben dem Bedürfniss entsprechend dicker machte*. Gewisse Teile der äussern Oberfläche wurden auch verziert, wovon weiter unten noch ausführlicher die Rede sein wird.

Nach Beobachtung der Anwüfe dürften wir schliessen, dass irgend ein Teil dieser Häuser *aus auf Balken gelegtes Rohr und Ruten verfertigt wurde, dessen innere Seite gewöhnlich ungekleibt geblieben ist, dessen äussere Seite aber mehrfach gekleibt war*. Wir halten diesen Teil für den einzigen Bestandteil, für das Dach des Gebäudes, was wir weiter noch erläutern wollen.

Nach unserer Beobachtung scheint die auch heute noch immer zurückkehrende Auffassung *ganz ausgeschlossen zu sein, dass diese Häuser absichtlich ausgebrannt worden wären*. Abgesehen davon, dass die in unseren Lande auch heute noch zahlreich vorkommenden auf Ruten geklebten Häuser keine Spur von Ausbrennen aufweisen (mit Ausnahme des Backofens, welchen wir aber schon hinsichtlich der Grösse nicht als Analogie betrachten können), dem widerspricht auch das Studium unserer Anwüfe.

Wenn dieselben ausgebrannt worden wären, somit von ihrer innern Seite die Ruten und Rohrstengel verschwunden wären, so wäre dadurch die innere Fläche löcherig und scharfkantig geblieben was den Menschen des Neolithikums weder aus praktischen, noch aestetischen Gründen befriedigt hätte. Der praktische Grund ist eben die Schärfe der Oberfläche, welche mit ihren scharfen und harten Kanten den Menschen leicht verletzen konnte, was infolge der verhältnissmässig kleinen Dimension des Hauses unvermeidlich gewesen wäre. In aesthetischer Hinsicht will ich mich nur auf die Glattheit und Verzierung der äussern Oberfläche berufen. Im Falle des Ausbrennens und Glättens wären die Vertiefungen des Abdruckes verschwunden. Nachdem aber wir dieselben fast überall beobachteten und keine Spur von innern Glätten an der Bruchstücken bemerkten, da ausserdem die dünnen Schichten der äussern mehrfachen Klebung das Ausbrennen kaum ausgehalten hätten ohne Risse zu bekommen und durch die Risse das Wasser leicht hätte einsickern können, *somit müssen wir das Ausbrennen einer zufällig entstandenen Feuerbrunst oder dem mit böser Absicht in Brand-Stecken des Hauses zuschreiben*.

Ich erlaube mir mich noch auf einen ausschliessenden Umstand zu berufen, obwohl dieser nicht bei unserer Grabung beobachtet wurde. Nämlich im Museum der Stadt Szeged befindet sich ein interessanter Fund, welchen wir der unter Leitung des

H. Franz Móra bei Csóka unternommenen Grabung verdanken. Dieser Fund ist ein durch und durch löcheriges unförmiges gebranntes Stück, von welchem Fr. Móra feststellte, dass es *ein ausgebranntes Wespennest ist*, dessen Ausbrennen nur durch zufälligen Brand geschehen konnte.

Wie wir schon oben bemerkten, konnten wir keine Pfahllöcher entdecken, obwohl unserer Aufmerksamkeit nicht einmal die geringste Erscheinung entging. *Spuren von vertikal stehenden Pfählen oder Balken fanden wir nicht* und wir dürften auch behaupten, dass *solche auch nicht existierten*. Dies können wir umsomehr feststellen, da in horizontaler Lage befindliche stark verkohlte Holzstücke in grosser Menge vorgekommen sind, welche unter dem Schutt lagen.

Also auf was stützte sich das Gebäude?

Wir erwähnten schon, dass die Gebäude nicht nach aussen, sondern nach innen zusammenstürzten, welcher Umstand uns auf den Gedanken brachte, *dass die Reste nur von einem solchen Gebäude herrühren konnten, welches keine Seitenwände hatte*. Wir denken auf eine hüttenartige Konstruktion, wo das ganze Gebäude aus einem dachartig konvergierenden Teile und aus den an die zwei dreieckigen Enden sich anschliessenden vertikalen Wänden bestand. Natürlich ruhte auch das Dach auf einer hölzernen Konstruktion, deren kein einziger Teil in die Erde eingetieft war. Auf diese Konstruktion wurde dann das Dach aus Ruten oder Rohr errichtet, dessen innere Seite ungeklebt blieb, aber die äussere Seite und die zwei vertikalen Wände von innen dick geklebt und abgeglättet wurden. Solche Konstruktion finden wir auch heute noch zwischen den Farmen von Vásárhely. In der Nähe des aufgedeckten Lagers, kaum einige Schritte vom Grabungsort fanden wir jene Nebengebäude, deren Dachkonstruktion uns eine vollkommene Analogie zu unserer Vorstellung der Häuser des neolithischen Lagers vom Kókény-Hügel bietet.

Im 2. und 3. Bilde veranschaulichen wir jene Nebengebäude vom Kókény-Hügel, deren Konstruktion uns auf Grund unserer Beobachtung beim Aufdecken der Wohnungen in der Veranschaulichung des neolithischen Hauses leitete.

Im 2. Bilde ist die im Hofe der Farm befindliche Grube sichtbar. Wir müssen aber betonen, dass *uns ausschliesslich nur die Dach-Konstruktion interessiert*. Die darunter befindliche Grube müssen wir hinsichtlich der Analogie ganz ausseracht lassen, weil wir bei der Grabung nirgends Gruben fanden.

Die Konstruktion ruht auf beiden Seiten auf je einen Balken, welche auf die Oberschwelle der beiden Türen gelegt sind. Die Balken, welche die beiden Seiten der Türen bilden, sind nicht in die Erde eingetieft, sondern nur aufgestellt. *Den Querbalken* (szelemen) schliessen sich die Traufhucken an, auf welchen die laufenden Latten liegen. Natürlich ist dies alles aus ungezimmerten Holz gefertigt. Auf diese Holz-Konstruktion, deren *kein einziges Stück in die Erde eingetieft ist*, wurde jenes Rohrdach errichtet, dessen äussere Seite dick und glatt mit Lehm geklebt ist. Die innere Seite aber ungeklebt blieb, somit sowohl die Holz-Konstruktion, als auch das Rohr ganz gut sichtbar ist.

Das Dach des im 3. Bilde veranschaulichten Gebäudes geht schief nach rückwärts. Der Balken, auf welchem die Dach-Konstruktion ruht, ist auf einen Zimmerbock gelegt, dessen Form auch in den Abbildungen der urzeitlichen Gefässen vorkommt (wenn auch nicht immer in dieser Beziehung). Natürlich wenn nicht vom abschüssigen Dache

die Rede wäre, könnte man auch zum Stützen desselben den Zimmerbock gebrauchen, welcher den Hauptbalken in horizontaler Lage hielte. Übrigens stimmt die innere Konstruktion des Gebäudes mit dem vorigen überein. *Weder der Zimmerbock, noch die übrigen hölzernen Bestandteile sind in die Erde eingetieft.*

Wenn diese Gebäude den neolithischen Gebäuden ähnlich zugrunde gingen, so würde von ihrer Konstruktion ausser den liegenden und gebrannten Kleibwerken gerade so nichts anderes übrig bleiben, wie das bei den aufgedeckten Hütten der Fall ist.

Die kombinierten Bestandteile dieser zwei Konstruktionen müssen wir in jenen Abdrücken erkennen, welche wir an den ausgebrannten Kleibwerken fanden. Wir können uns leicht vorstellen, dass man vom 3—4 Klafter hohen Rohr, welches im Wasser des neben den Ansiedelung fliessenden Baches wuchs genug grosse, 3—4 m. breite und 5—6 m. lange Hütten bauen konnte. Der Flächeninhalt des mit Schutt bedeckten Bodens entspricht ungefähr diesen Dimensionen.

Das Kombinieren der zwei Konstruktionen ist deswegen notwendig, weil wir uns ohne in die Erde eingetieften untern Teil keine schiefe Dach-Konstruktion vorstellen können. In die Erde eingetieften Teile haben wir aber bei keiner der aufgedeckten acht Hütten gefunden. Aber wir haben dafür auch andere Motive.

Wenn die Vorderseite der Hütte nach Art der im 2. Bilde veranschaulichten Hütte gebaut worden wäre, so hätte die daran befindliche Tür fast so hoch sein müssen, wie die Dachfirste der Hütte, weil der Hauptbalken auf der Oberschwelle der Tür hätte ruhen müssen. Dem widerspricht aber einesteils die Notwendigkeit des Schutzes gegen Kälte; was eine schmale und niedrige Tür erforderte, andersteils jener Umstand, dass nach Bezeugung unserer Funde *der oberhalb der Tür befindliche Teil der Vorderwand geziert war*. So wohl die Lage der Türe, als auch die zur Verzierung geeignete Fläche oberhalb der Türe spricht für die zimmerböckige Konstruktion des Daches, natürlich mit Anwendung der übrigen Bestandteile der im 2. Bilde sichtbaren Hüttenkonstruktion.

Dass der oberhalb der Türe befindliche Teil verziert war bezeugen unsere Funde. Von den acht Hütten fanden wir bei sechs Hütten unter den Trümmern schlecht gebrannte, aus mit Spreu gemischten Ton verfertigte grobe und dicke Bruchstücke, welche mit für dieses Zeitalter charakteristischen Bandverzierung versehen waren. Fast sämtliche Bruchstücke waren gefärbt. Auf einem Band waren rote, auf einem andern weisse Farbenspuren sichtbar. Unter diesen Bruchstücken waren viele solche, deren Fläche ganz eben war und scheinbar von einem solchen Gegenstande herrührt, welcher gar keine Krümmung hatte. Aber es gab auch solche, welche zweifellos zu einem zylindrischen Gefässe gehörten. Diese Bruchstücke sind in der zwei ersten Hütten vorgekommen. Aber es war auffallend, dass wir die zweiartigen Bruchstücke nie mit einander gemischt fanden.

In der dritten Hütte fanden wir *unter den Trümmern ein ebenes verziertes Stück in solcher Lage, wie es beim Zusammenstürzen unter die Trümmer geraten ist*. Die Form dieses Stückes brachte uns auf den Gedanken, dass wir mit einem oberhalb der vorderseitigen Tür angebrachten Ornament *einer neolithischen Hütte* zutun haben (4. Bild.) Seine Grundlinie ist 60 cm., der obere Teil 25 cm. lang und die Höhe beträgt 60 cm. Die Bänder sind abwechselnd rot und weiss gefärbt. Aber das Stück so stark zerbrochen, dass wir das ganze in situ haben ausheben müssen.

Dieses Ornament bezeugt einerseits die Breite der Türe (60 cm.), andererseits lässt

es auch die Dachform ahnen. Demnach müssen wir uns eine hohe Form denken, welche unter einem ziemlich kleinen Winkel geneigt war. Seine Form erinnert uns vielleicht an die hohen Dächer der Berggegenden. (Diese Feststellung berührt natürlich nicht die oben geschilderte Konstruktion. Aber in Anbetracht dessen, dass sich die Dachform den klimatischen Verhältnissen angewessen ändert, dürften wir vielleicht an die Wanderung der hier ansässig gewesenene neolithischen Einwohner denken).

Dieses Ornament fanden wir noch an einem Orte, nur in viel schlechterem Zustande. Ungeachtet dessen haben diese zylindrischen Bruchstücke in uns einigen Zweifel erweckt, ob der oben geschilderte Gegenstand tatsächlich die erwähnte Bestimmung gehabt hätte? Unser Zweifel wurde immer stärker, als wir in Schutte neuerer Hütten immer mehr zylindrische Bruchstücke, ja sogar auch solche Teile fanden, die auch einen Boden hatten. Unsere Feststellung hielten wir schon für ganz irrtümlich, als wir in der 7. Hütte den Boden eines Gefässes vom 52 cm. Durchmesser entdeckten, dessen Seiten gleichfalls geziert waren (5. Bild). Die Bruchstücke des Gefässes von grosser Dimension lagen neben dem Boden. Noch mehr steigerte sich unser Zweifel das in der 8. Hütte aufgefundenen Gefäss mit ähnlicher Verzierung, dessen Bild die 6. Figur darstellt. Das Gefäss war 1 m. hoch.

Unser Zweifel wurde aber beim Aufdecken der 8. Hütte gänzlich gehoben. *Auf dicken, auf Rohr geklebten Bruchstücken entdeckten wir jene Verzierungsmotive, deren Bestimmung nur die Zierde des oberhalb der Tür befindlichen dreieckigen Teiles sein konnte (7. Bild).* Aus diesem Funde erhellt zweifellos, dass man die Hütte von oben geschilderter Konstruktion tatsächlich *zierte und zur Verzierung diejenigen Elemente anwendete, welche die ganze Keramik charakterisieren.*

Die Abbildung dieser Gebäudeform muss auf den zwei zeitgenössischen Zeichnungen, (Bild 8.) erkannt werden, die zu den in der Ansiedlung gefundenen Gefässscherben gehören. Die eine stammt aus den Funden der siebenten, die andere aus den der achten Wohnung. Die Zeichnungen zeugen zweifellos für unsere Feststellung, dass nämlich die Dachkonstruktion auf Zimmerbock ruhte. Die Zurückbiegung der oberen Enden hatte einen durchaus ästhetischen Grund. Nach dem Zeugnisse ethnographischer Werke wird diese Verzierung in Deutschland auch heute noch an vielen Orten aufgefunden.

J. Banner.

AZ ALGYŐI TEMPLOM.

Szeged felett, légvonalban 10 kmnyire tőle, a Tisza jobb partján fekszik a csongrádmegyei *Algyő* község, a legutolsó népszámlálás szerint 3050 lakóssal. A község a folyónak olyan pontján fekszik, ahol már a régi időkben is nevezetes átkelő hely volt, s így érthető, hogy ott már igen korán keletkezett település, melyet *villa Geu* néven az 1138-ik évben említeneek először.

Arra nézve, hogy Szent Anna tiszteletére szentelt templomát mikor építették, nincsen semmi adatunk. Csak azt tudjuk, hogy — az 1718. évi Canonica Visitatio feljegyzései alapján — már akkor *régi és kicsiny* volt, azonkívül, hogy kőből épült. A reformáció idején egy ideig az odatelepített kálvinisták használták, de eltávozásukkor olyan elhanyagolt állapotban hagyták, hogy a helyükbe jött katolikusoknak 1750 körül majdnem újjá kellett építeniök *az erős, ormóttan torony kivételével*. Az 1788—98. években teljesen megújították a templomot, de az 1879. évi szegedi nagy árvízkor újra nagy kárt szenvedett. (A váci egyházmegye tört. névtára, 393.)

A Bach-korszakban *Várnay N.* vármegyei mérnök volt megbízva a Csongrád vármegye területén felfedezhető épületek és romok összeírásával, s az ő jegyzéke így emlékszik meg az algyői templomról: „*Szt. Anna templom. Algyő községben . . . Ki s mikor építette, nem tudhatni; azonban gót stíljé miatt szintén régiségnek tekinthető*”. (Zsilinszky M. Csongrád vármegye története, III. 344.)

Ennyi írott adat szól a templomról. A Műemlékek Orsz. Bizottsága Kiadványának helyrajzi jegyzékében nem fordult elő, csak a művészettörténeti irodalom jegyzéke említi Algyőt, mint az albei apátság helyét. A Műemlékek Orsz. Bizottsága Rajztárának jegyzékében sincsen nyoma. (A M. O. B. Kiadványai I. és II. k.) E szerint az algyői Szt. Anna-templom nincsen felvéve a magyarországi műemlékek hivatalos jegyzékébe; a templom mindaddig elkerülte a figyelmet.

Az *algyői Szt. Anna-templom* egyszerű falusi templom formájú, hossz tengelyével délnyugat-északkeleti irányban fekszik, közvetlenül a Tisza magas védtöltése alatt. A templomhajó lapos mennyezettel van

fedve, s a félkör-íves diadalívtől elválasztott négyszögű szentély mennyezete ugyancsak lapos. A szentély északi oldalához csatlakozik a sekrestye, déli falához egy másik kisebb helyiség. Az egész templomépület világosan mutatja újabb eredetét, ellenben a nyugati végén, a főfal közepén álló négyszögletes tornya már a felületes külső szemléletre is elárulja régebbi eredetét.

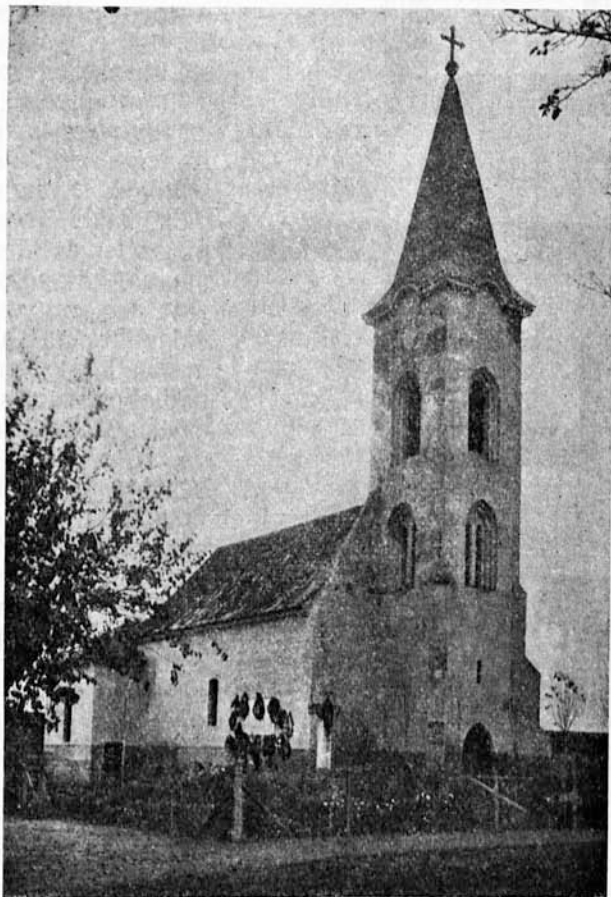

Fig. 1. kép.

A torony a templomépület nyugati végén áll, három oldalával szabadon; rajta keresztül vezet a bejárás a templomba. Két szabad sarkán vékonyra méretezett, három szakaszos diagonálisra állított támpillérek nyúlnak fel, nem egészen a torony fele-magasságáig. A minden párkány

és profil nélkül való ferde esővető síkja ugyanolyan téglából van kirakva, mint a minőből az egész torony van megépítve. A 3·10 m. magas és 1·30 m.

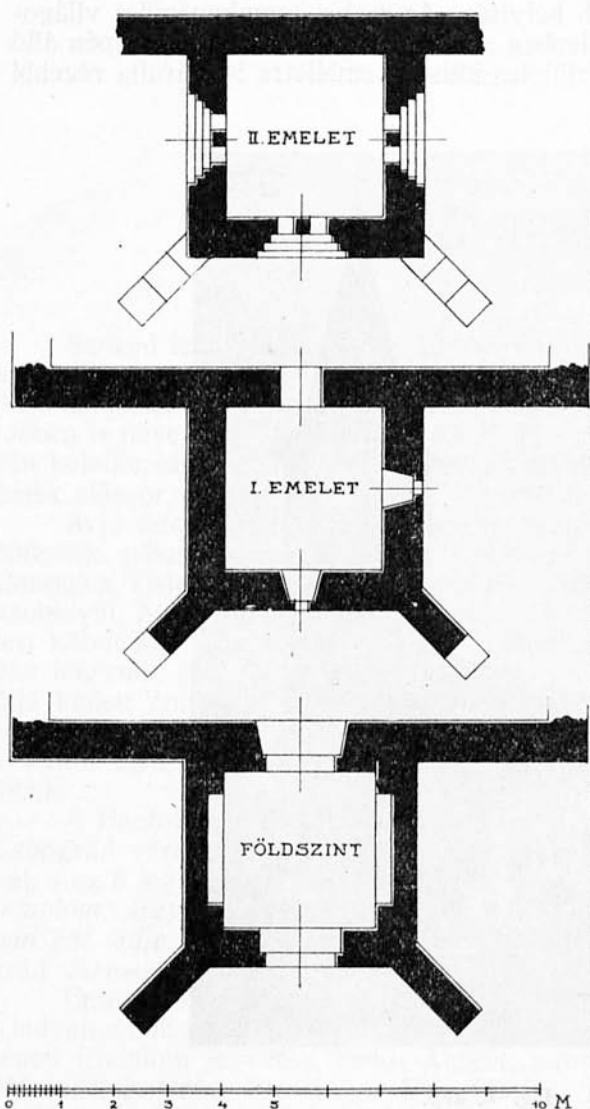

Fig. 2. kép.

széles bejárati ajtó nyomott csúcsívben végződik, de téglából való kerete nincsen tagozva, csak a külső éle van síma sarkalással letompítva. A torony földszinti (2. kép) helyisége, amely a templom előcsarnokául szolgál, $2\cdot87 \times 2\cdot90$ m. méretű, s egy 3·30 m. tetővonal-magassággal bíró egyszerű dongával van boltozva. A helyiség két oldalsó falában van egy-egy 2 m. széles és közepén 1·20 m. magas, körszelet-ívvel boltozott, 0·30 m. mély falifülke, valamikor talán ülőpad, de ma már alig emelkedik ki a padlóból az alsó széle. Az előcsarnokból a templomba vezető ajtó talán valamelyik későbbi átalakítás idejéből való, felül egyenes záródásban végződik. A torony falvastagsága a három külső oldalon mindenütt kb. 0·75 m., csak a templomhajó felé eső fala 0·95 m., de ez valószínűleg azért van, mert a falat egy későbbi időben belül megvastagították. Ezt bizonyítják a falsarokban mutatkozó hézagok.

A torony első emeletére, tehát a dongaboltozat tetejére, a templomhajó fából készült orgonakórusáról egy 0·78 m. széles nyíláson lehet bejutni. Innentől kezdve nyitott a torony egészen a ha-

rangállvány famennyezetéig, a vakolatlan nyerstéglafalakon sehol boltozásnak nyoma nem látszik. Fából való rozoga lépcső vezet a harangokig. Az első emeleti részen, az ajtónyíláson kívül még két lőrészzerű keskeny,

felül egyenes záródású ablakocska nyílik a nyugati és a déli fal közepén. Az egyik 0.23×0.90 m., a másik 0.28×0.90 m. méretű, s a befelé 0.70 m.-re szélesedő és 1.20 m. magasságra táguló fedése, boltozás helyett téglánál vastagabb, nyilván tölgyfából való pallódarabokból van készítve. Az egyik ablakon még majdnem egészen megmaradtak a régi korhadtt fadarabok.

A torony második emeletén (a templom padlásának magasságában), három igen magas ikernyílás töri át a falat. A nyílások 0.30 m. szélesek és ma 2.50 m. magasak, de ezek, amint belül világosan látható, hajdan lejjebb nyúltak, mert $12-13$ sor téglának a berakásával meg vannak rövidítve, úgy hogy ezek a felül csúcsos ívben végződő páros nyílások eszerint eredetileg 3.30 m. magasak voltak. A két nyílást egy 0.30×0.30 m. méretű pillér választja el. Kívülről ezek a nyílások egy lépcsőzetesen bemélyedő csúcsíves ablakba vannak egybe foglalva. (3. kép.) A toronyfal ebben a magasságban és a harmadik emeleten is egyenletesen 0.75 m. vastag, tehát ugyanannyi, mint a földszinten. Az ablak lépcsőzetes bemélyedésének fokai egy-egy téglaszélességet tesznek ki. Ilyen páros-nyílású ablak a torony három oldalán van; a negyedik, padlás felé eső oldalán, nincs és nem is volt ablak.

A következő, harmadik, emelet magasságában újra három ablak nyílik a torony három falában, de ezek nem párosak, hanem egy-egy széles, magas, felül csúcsíves nyílással bírnak. Kívülről tökéletesen olyanok, mint az alattuk fekvő második emeleti ablakok, azzal a különbséggel, hogy a falba mélyedő lépcsőzet nem hármias, hanem kettős. Az ablaknyílás mai mérete 1.13×2.90 m. Tüzetesebb vizsgálatra azonban kiderült, hogy ez a három ablak ki van vetköztetve eredeti alakjából, amennyiben nemcsak (úgy mint az alsóknál) alul falazták be még nyolc sor téglával, hanem ugyanakkor kitérték a középső pillért és a hozzátartozó ívmező egész falát is, miáltal a beugrás harmadik lépcsőzete eltűnt, s az ablaknyílás megszélesedett. Kiderült, hogy a harmadik emeleti ablakai pontosan olyanok lehettek, mint a második emeleti. Ezt az ablaktágítást valószínűleg akkor végezték, amikor nagyobb harangokat szereltek a toronyba, vagy legalább is a harangok

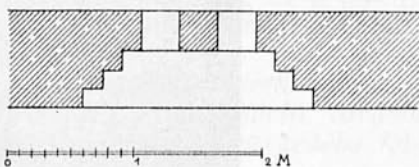
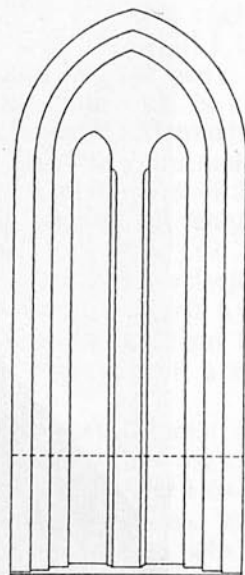

Fig. 3. kép.

kedveért tették. Ma fából való, újabb készítésű u. n. zsalus--ablaktáblák zárják el ezt a három ablakot, amelyek mögött a harangok lógnak. A második és az első emelet ablakain nincsen semmiféle tábla vagy elzáró szerkezet.

A harmadik emelet negyedik, padlás felé eső oldalán csak egy egé-

Fig. 4. kép.

szen keskeny, nyomott csúcsívvel záródó bűvönnyílás van, amely ma a mostani tető gerince felett a szabadba nyílik, *régen azonban a sokkal meredekebb fedél padlásterébe szolgált*, mint ahogy azt a torony oldalán, a mostani tető fölé emelkedő meredek oromfal mutatja. (4. kép.)

A torony legfelső része nyilván új, vagy újjított, épúgy a barokkos párkány, valamint a bádoggal fedett gúlaalakú toronysisak is. Hagyomány

szerint a régi toronysisak „amolyan hagymaalakú“ volt, tehát barokk stílusú, valószínűleg a XVIII. sz.-beli renoválás idejében készült.

A tornyon egy darab kő sincsen, egészen téglából épült, még pedig rendkívül kemény, erős égetésű, néha egészen barna színű u. n. klinker-téglából. A téglák átlagos mérete: 5 és 5,5 cm. vastagság, 13—14 cm. szélesség és 28, de leginkább 29 cm. hosszúság. Ugyanaz a téglaméret ez, amelyet a szegedi Szent-Demeter-templom *harmadik*, a XIV. század végén épült szentélyfalában találtam és amelyenek a templom régi tornyában is vannak. (V. ö. Dolgozatok 1925. [I.] 67. l. és 1927. [III.] 195. l.) A téglákat azonkívül még valami rózsaszínű, rendkívül kemény habarcs tartja össze, amelyhez hasonlót a régi Demeter-templomnál is alkalmaztak. A habarcsnak ez a színe a beléje kevert téglaportól származik.

A templomépület fala is ilyen méretű régi téglából építettnek látszik, de hogy mennyi abból az eredeti régi és mennyi a régi téglából újból épített részlet, azt majd csak egy újabb renoválás alkalmával lehetne megállapítani.

A közel multban a templom sekrestyése a templom belsejében felbontotta a téglapadlót, olyan helyen, ahol egy csatornaszerű nyílást látott, s ott mélyebb gödröt ásott. Körülbelül 1 $\frac{1}{2}$ m. mélységben egy vastag régi téglafal maradványára bukkant. Lehet, hogy ez volt a régi templomhoz tartozó alapfal.

A fentiekben leírt templomtorny nélkülöz ugyan minden úgynevezett „műrészletet“, nincsenek sem profilos párkányai, sem oszlopai, nincsenek faragott vagy egvéb díszei, s egészben véve egyszerű és igénytelen külsejű; de eredeti állapotában, mikor ablakai épek voltak, az azokon alkalmazott rendkívül egyszerű tagozás napsütéses időben igen éles árnyékjátékot mutatott, s ezáltal nemcsak pótolta a hiányzó díszítő részleteket, hanem helyes arányaival igen hatásos képet mutatott. Ez a torony újabb példái annak, hogy a régi templomépítők mennyire értettek ahhoz, hogyan kell kevés eszközzel szépet teremteni.

Mindezek alapján azt hiszem, hogy az *algyői templom régészeti szempontból figyelmet érdemel, tornya feltétlenül fenntartandó, további átalakításoktól megóvandó, s a megvédendő műemlékek jegyzékébe felveendő.*

Cs. Sebestyén Károly dr.

DIE KIRCHE ZU ALGYÓ.

(AUSZUG.)

Zehn Kilometer oberhalb Szeged liegt am rechten Ufer der Theiss das Dorf *Algyó*, mit einer kleinen Dorfkirche. Der Ort befindet sich an einer bedeutenden Übergangsstelle des Flusses, und wird deshalb schon im XII. Jahrhundert erwähnt; heute liegt er etwas abseits des grossen Verkehrs, nur so konnte es vorkommen, dass man von der dort stehenden Kirche, respektive deren alten Turm, bisher keine Kenntnis nahm. Das Kirchengebäude ist in neuerer Zeit erbaut, wenngleich scheinbar aus altem Material, doch der Turm, der an der Mitte der Westfront frei angelehnt steht, stammt aus dem Mittelalter, und ist aus einem sehr harten, in dieser Gegend ganz unbekannten, braunen Klinker-Backstein erbaut. Zwei diagonal gestellte, dreimal abgetreppte Strebepfeiler stützen die freien Ecken. Der Eingang zur Kirche geht durch den Turm, der nur hier ein einfaches Tonnengewölbe hat. Im übrigen ist der Turm bis zur, aus neuerer Zeit stammenden Bedeckung, ohne Gewölbe. In der Höhe des ersten Stockes befinden sich zwei kleine schmale Fensterschlitze, im zweiten und dritten Stock jedoch sind je drei grosse Fenster angebracht, die zwar jeder Zierde entbehren, doch durch ihre guten Massverhältnisse und die mit einfachen Mitteln durchgeführte höchst wirksame schattenwerfende Profilierung, ein bemerkenswertes und seltenes Beispiel der provinziellen mittelalterlichen Baukunst des ungarischen Tieflandes sind.

Dr. Karl Cs. Sebestyén.

KÖZÉPKORI EMLÉKEK A NYÁRSAPÁTI TEMPLOMPARTRÓL.

Nyársapát vasúti állomása a Budapest—Szeged közti fővonalon, Cegléd és Nagykőrös között fekszik. Nagykőrös határához tartozik s ma azt a területet nevezik így, amely a Nagykőrös—Törtel közötti országúthoz vezető s Nyársapát állomásról induló úttól D.-Dk.-re esik. Az út ellenkező oldalán lévő területet Nyilas-nak nevezik. Hogy itt a két terület elnevezésében valamelyes eltolódás történt, az kétségtelen. Nyársapát régi területének erősen bele kellett nyúlnia Nyilas mai területébe. Ez utóbbi ugyanis nem szerepel a határ történelmileg is megmagyarázható helynevei között, míg Nyársapát a XV. század közepétől a XVII. század végéig oklevelekkel bizonyíthatólag, önálló község volt. Első oklevelek 1445. és 1450-ből valók,¹⁾ az utolsók, amelyek a község lakott voltáról tesznek tanúságot, 1654-ből.²⁾ Ebből az évből két oklevél is maradt ránk. Az egyik 1654. július 14-éről van keletve s Pozsgay Gergely parázna cselekedeteiről hozott ítéletet tartalmazza, amelynek meghozásában a többek közt Fekete Gáspár és Pánthos Lőrinc nyársapáti polgárok is részt vettek. A másik 1654. július 29-én kelt s a Pánczél Istvánné Erzsébet és Nagy Mihályné Zsuzsanna ördögösséggel vádolt varázsló asszonyok elleni ítéletet foglalja magában, amelynek kiszabásánál a fentebb említett Pánthos Lőrinc (György) és Biró Péter nyársapáti lakosok is jelen voltak. A két elítélt nagykőrösi volt s így téves a nyársapáti pusztán lakók azon állítása, hogy Nyársapáton boszorkányt is égettek.

A törökök kiűzése után, az 1690. évi összeírásban Nyárs-Apáthi az elpusztult helységek között van felsorolva, amelynek területe fele részben Rákóczié, felerészben a nagykőrösieké.³⁾ Innen kezdve birtok perekben még többször előfordul a neve, de csak mint pusztáé.

Galgóczy⁴⁾ a Nagykőrös határában lévő halmok felsorolásánál a

¹⁾ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. (Borovszky S.) I. 219. l.

²⁾ Szilágyi—Szabó: Nagykőrösi krónika. 146—47. ll.

³⁾ Galgóczy: Pestmegye monografiája. I. 64. l. és Nagykőrös monografiája 15. l.

⁴⁾ I. m. III. 242.

még látható templom romokat is felemlíti. De Nyársapátról szólva csak a Kappan halmot és Nyulfői halmot említi meg, s romokról egyáltalán nem beszél. A romok helye nincs feltüntetve a II. József-féle térképeken sem, amely Nagyörös északi határában egyébként egy helynevet sem említ. Hasonlóképpen nincs említve az elpusztult és oklevelekkel bizonyítható középkori templomok közt sem,⁵⁾ pedig maga a név is arra enged következtetést, hogy a helynek temploma volt valamikor.

A nyársapáti vasúti állomástól K.-Ék.-re 3 km. távolságra fekszik az a szélmalom, amely azokból a terméskövekből készült, amelyek a malomtól Dk.-re, fél kilométerre lévő halom tetején állott romok anyagá-

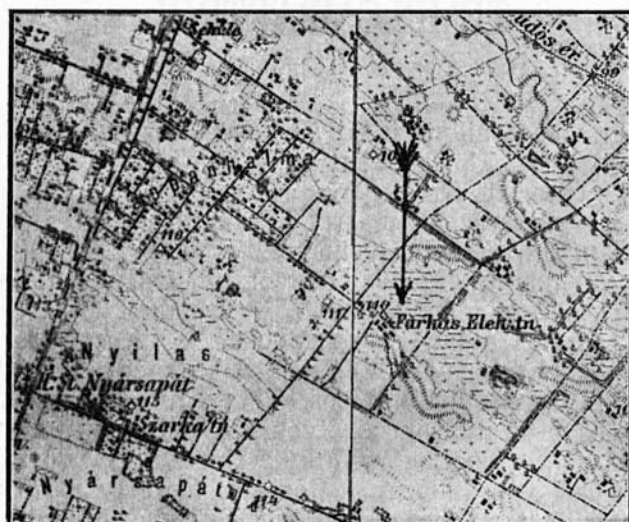

Fig. 1. kép.

ból került elő. A tanya mellett egy, tavaszi időben ma is vízben bővelkedő, ér húzódik, amely összeköttetésben lehetett az innen kissé északra húzódó Gerje-érrel. Az ér partján két oldalt pár méter magas emelkedés húzódik. (1. kép.) Az északi oldalon a legmagasabb ponton volt a rom; ezt a részt ma is Templom-partnak nevezik. A másik oldalon több helyen ma is terméskövek fekszenek szerte-szét; az egykori romokkal szemben pedig egy erősen elszántott, körben haladó árok vonja magára figyelmünket. Ennek az árokkal határolt résznek közepe táján a koratavaszi szántások alkalmával az ekét húzó traktor leszakadt s a nyomába kutató munkások embercsontokra akadtak. Az embercsontok közül egy bronzkarperec töredékei is előkerültek. (2. kép 3.) A föld tulajdonosa, Kiss Pál nyársapáti földbirtokos, nyug. huszárkapitány

⁵⁾ Borovszky: I. m. I. 251—52. l.

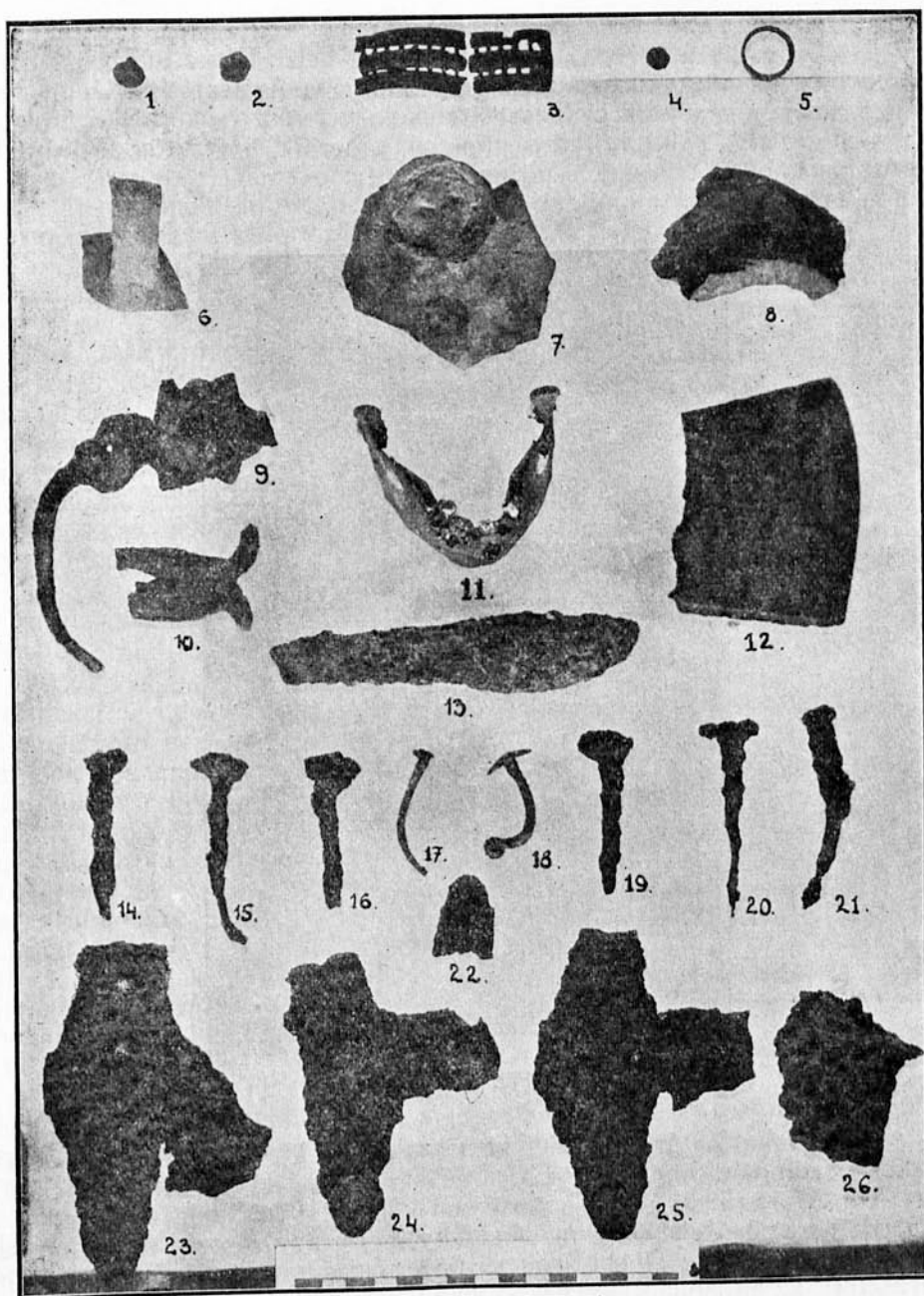

Fig. 2. kép.

szíves értesítése folytán Dr. Buday Árpád egyetemi tanár úrral együtt felkerestük a helyet s a munkálatokat bele illesztettük Nagykőrös város költségén végzendő ásatások programjába. Az ásatásokat augusztus 21—25. napjain végeztük egyrészt a romok, másrészt a köralakú árokkal határolt területen belül. Kötelességünknek ismerjük, hogy Kiss Pál úrnak, az ásatások alatt élvezett vendégszeretetéért és megértő támogatásáért ezúton is köszönetet mondjunk.

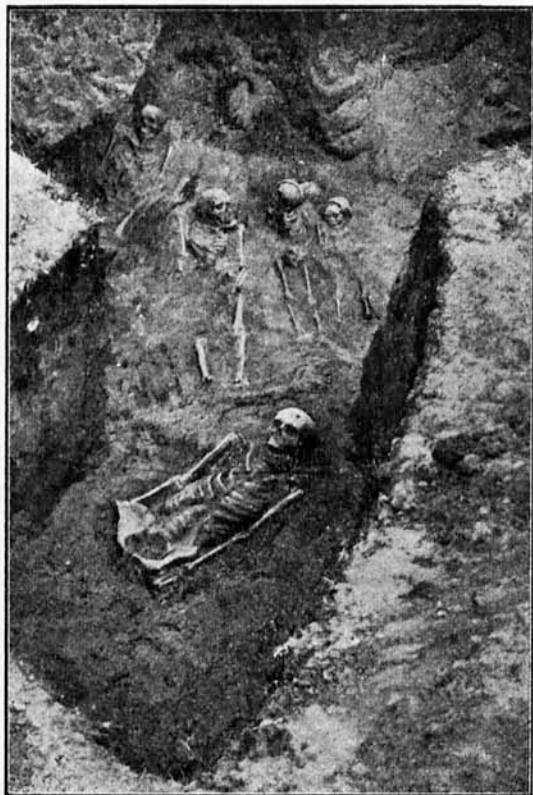

Fig. 3. kép.

Az árokkal határolt terület nem szabályos köralakú. Átmérői a következő számokat mutatják: É.-D. 36·80, K.-Ny. 43·00, Ék.-Dny. 35·70, Ény.-Dk. 51·30 méter. Ezen a területen két árkot húztunk. Az egyiket a bekerített rész belsejében, a másikat úgy, hogy egy része a bekerített részen kívül essék. Az előbbi árok sűrűn egymás mellett lévő sírokon vitt keresztül; az utóbbinak az árkon belül eső része szintén, a kívül eső azonban teljesen üres volt. Azt a feltevésünket tehát, hogy bekerített te-

metővel van dolgunk, amelyen kívül nem temetkeztek, mind a két árok igazolta. A temetőn keresztül húzott árok 20 méter hosszú volt. Ebben az árokban 12 teljes sírt bontottunk fel és még 18 temetkezéshez tartozó csontváz részt, nagyobbára koponyát találtunk. A teljes sírok közül is csak néhány volt érintetlen. Volt olyan, amelyiknek a lábai, a feje, vagy az egész felsőteste hiányzott s a hiányzó rész helyén, amelyet széttörtöredett állapotban a sír felett rendszeren megtaláltunk egy-egy egészen kis gyermek erősen elmállott váz részeit találtuk. Világos tehát, hogy a sírok megbolygatása nem rablási szándékkal, hanem utólagos temetkezések céljából történt. Azt, hogy a sírban talált csontvázakat eredetileg újonnan ásott sírokba, vagy a kiszórt régiek helyébe temették-e, mindeniütt nem lehetett megállapítani, mert az egyforma fekete föld ennek nyomait nem mutatta, a mélyebben fekvő homok rétegbe pedig csak a legritkább esetben ástak bele. A csontvázak átlag 150 cm. mélyen feküdtek. Csak egy volt, amelyik 80 cm.-re fekiúdt, de ez látszólag nem tartozik a temetőhöz. (3. kép.)

Az épen maradt sírok közül 3 gyermek sír érdemel figyelmet. Melléklete ugyan egyiknek sem volt, de kettőnek a szájából egy-egy erősen patinásodott érem került elő, a harmadiknak alsó állkapcsán, a metszőfogak alatt zöld folt volt, ami azt mutatja, hogy az érmet temetéskor az íny és alsó ajak közé tették. (2. kép 11.) Az egyik érem teljesen szétmállott, a másiknak előlapja teljesen tönkrement, hátlapja azonban jól meghatározható. Az érem Zsigmond (1386—1437) obulusa (Réthy: C. N. H. 125. C.). (2. kép 4.) Felnőttek sírjában nem találtunk érmet. De az előkerült 3 gyermek váz mindegyikénél meg volt, illetőleg nyomai megmaradtak.

Az egyik lábszárak nélküli csontváz mellén egy füles ezüst gomb és egy ezüst boglár volt (2. kép 1—2.), bal középső ujján pedig egymás felett két patinásodott karikagyűrű. Az egyik egészen síma, a másik két körbefutó bemélyedő vonallal 3 részre van tagolva. (2. kép 5.) Keze mellett egy ezüsttel kivert, de erősen elmállott kés-tok (?) feküdt. A gyűrű patinájához szövet lenyomatok tapadtak.

Fig. 4. kép.

Egyik helyen, erősen bolygatott földben nagymennyiségű vastörédéket találtunk, hosszú vasszegekkel együtt (2. kép 14—26.). A vasak formája és a szegek hosszúsága azt mutatja, hogy valami nagyobb ajtó vasalásához tartoztak. E vasak alatt egy csomóban öt csontváz feküdt, részint egymás mellett, részint egymás felett. Az idősebbek és fiatalabbak együtt temetkezése, családi sírra enged következtetni. A két gyermek szájában állapítottuk meg a pénz nyomait. (3. kép.)

A másik árok ugyanilyen hosszú volt. Fele részével kívül esett a temető árkán. Ez a rész üres volt. Csontvázak nem voltak benne, de 180 cm. mélységben egy durva, korong nélkül készített edény került elő,

Fig. 5. kép.

amely a népvándorlaskori barbár kerámiára emlékeztet. (4. kép.) Mellette egy vaskés feküdt (2. kép 13.), de dacára a kutatásnak, temetkezésnek nyomát sem találtuk. Az árkon belőli részben 4 csontvázat találtunk, szétszórt csontok között, az első árokban talált helyzethez hasonlóan. A végében pedig, a bekerített rész Ény.-i részében egy szabálytalan négyszög alakú épület alap falait találtuk meg. (5. kép.) Az épület sarkai a fővilág-tájak irányában voltak elhelyezve. Falai 4'05, 3'45, 3'65 és 3'60 m. hosszúak voltak. Az Ény.-felé húzódó fal folytatásában még egy 1'65 m. hosszú, szabályosan bevégzett faldarabot találtunk. Az összes falak szé-

lessége 55 cm. volt. Szabályosan faragott terméskövekből épültek és föld alá 95 cm.-re nyúltak le. A belsejében 80 cm. magasságban, szabályosan egymásra rakott embercsontokat találtunk. A koponyák, a hosszú, kerek csontok és az apróbb csontok külön-külön szabályos sorrendben feküdtek. Valószínű, hogy az egész ossarium belsejében a csontok így voltak rendezve, de a traktor leszakadása alkalmával avatatlan kezek által történt megbolygatás egy részüket erősen összezavarta. A csontok közül néhány vastárgy került elő (2. kép 9., 10., 12.), középkori agyag edénytöredékek társaságában. (2. kép 6—8.) A vastárgyak között egy ajtó-sarok vasalás darabjai érdemelnek figyelmet. Innen került elő az a két karperec töredék is, amelynek díszítése a XIV—XV. század érintkezésére utal. (2. kép 3.)

Ez a karperec és a gyermeksírban talált érem az egyetlen kormeghatározó, amely a temető kezdő korát, ha valamivel előbbre datálja is, mint az első okleveles bizonyítékok, olyan kevés korkülönbséget mutat, hogy nincs okunk kételkedni abban, hogy a temető is a XV. század első felében keletkezett. Annyit azonban kétségtelenül megállapíthatunk, hogy a XIV. század második felénél előbb nem keletkezhetett. Hogy a kormeghatározó karperec töredék az ossariumból került elő, azt azzal magyarázhatjuk, hogy a temető egyik részének betelése után ennek, a régi résznek csontanyagát gyűjtötték össze akkor, amikor a XVI. és XVII. század folyamán, esetleg még hamarabb, e helyekre újra temetkeztek. A karperec is ezzel az anyaggal együtt kerülhetett az ossariumba. Hogy a XV. század elejéről való sírok a temetőben bolygatatlan állapotban is maradtak, ez csak azt mutatja, hogy a későbbi temetkezéseknél nem tartottak pontos rendet. Bizonyos tehát, hogy ezt a temetőt a XV. századtól, esetleg a XIV. század második felétől, a XVII. század második feléig használták; abban az időben tehát, amely oklevelekkel is bizonyítható.

A templomparton folytatott ásátások arról győzték meg, hogy igaza van azoknak az öreg embereknek, akik a parton lévő romokról beszélnek, mint amelyekre emlékeznek. Azok a hatalmas faragott kövek, amelyeket a csákány csakhamar felvetett, bizonyítják, hogy csak nagyobb méretű középületből valók lehetnek. Hogy a parton az épület maradványaitól távol is találhatók, sőt az ér másik oldalán is meg vannak, nem bizonyítja azt, hogy ugyanabban az időben, azokon a helyeken is, hasonló anyagból készült épületek állottak volna. Legfeljebb annyit bizonyít, hogy az épület rombadőlése után, anyagát más épület építésére is felhasználták. Öregb emberek emlékeznek rá, hogy a templom parton egyszerű paraszt házak állottak, amelyeknek alapozásánál ezeket a köveket felhasználták. Hogy nagyobb épülethez tartoztak, igazolja az is, hogy csak egy részük anyaga, az u. n. darázs-kő, amelyet a közelben bányásznak, nagyobb részük feltétlenül hegyes vidékről került ide, ami pedig egyszerű házak építésénél nem szokott előfordulni.

Az ásátás meggyőzőtt arról, hogy a templompart legmagasabb pontján, a föld alatt még ma is megvannak a sokszor aránylag mélyen (1:30

m.) lenyúló s feltétlenül nagyobb épületet feltételező terméskőből készült széles alapfalak (60—70 cm.), amelyeknek egy része 1.30 cm. mélyen vízszintesen rakott terméskő padozathoz csatlakozik s a felé fordult oldalán fehér meszelés nyomait mutatja. De terméskő falakon kívül 50—60 cm. széles szálban álló téglafalak is vannak. A falak már nincsenek mindenütt összeköttetésben egymással s próba árkokkal csak megmaradásukat lehet megállapítani. Alaprajzuk felvételéhez az összes törmelékek lefordása volna szükséges.

Az ér másik oldalán megtalált temető s a templom falainak romjai közt is nagyszámban található embercsont arról tanuskodik, hogy minden bizonnyal ezen a helyen állott a XV. és XVII. században az apátsági (?) templom, amely nevet adott a mellette lévő helységnek.

Ennek a kérdésnek a megadott alapokon való tisztázása a Műemlékek Országos Bizottsága feladata. Nem kételkedünk benne, hogy a munka elkészítésével egy késő középkori műemlékünk helyéről és keletkezésének pontos idejéről fogunk tudomást szerezni.

Banner János dr.

DENKMÄLER AUS DEM MITTELALTER AUF DEM KIRCHENHÜGEL VON NYÁRSAPÁT.

Zwischen Nagykörös und Cegléd liegt die Bahnstation von Nyársapát, in deren Nähe, neben einer trockenen Wasserader sich der Kirchenhügel erhebt. Nach urkundlichen Beweisen ist hier zwischen 1445 und 1654 Dorf ein gelegen, dessen Name 1690 schon unter den zu grunde gegangenen Ortschaften genannt wird. Als Resultat der im ehemaligen Friedhofe und auf dem Kirchengrunde ausgeführten Ausgrabungen kann festgestellt werden, dass die Grundmauern der Kirche des Dorfes noch heute bestehen und sein Friedhof nach dem Zeugnisse einiger Gräberfunde in der zweiten Hälfte des 14. Jhdts entstehen konnte. Unter den Funden befinden sich ein, im Munde eines Toten gewesener, Siegmund-Obulus (Réthy: C. N. H. 125. C.) und ein breites Armband-Bruchstück (Fig 2—3.); beide verdienen schon wegen ihres Zeitalter bestimmenden Charakter eine besondere Beachtung. Der mit einem Graben umgebene kreisförmige Friedhof hat ein viereckiges Ossarium gehabt. (Fig. 5.). Die Gräber wurden durch die neuen Leichenbestatungen zerstört.

J. Banner.

A NYÁRSAPÁTI XV–XVII. SZÁZADBELI KOPONYÁKRÓL.

Ma már nem szorul bizonyításra, hogy a magyarság rasszbeli összetételének megismeréséhez, faji eredetének megfejtéséhez csak úgy juthatunk el, ha egyfelől a történelmi kútfők sovány adatait s a hiteles honfoglaláskor magyar sírok csontvázanyagá, másfelől a mai magyarságnak kellő számú egyénre kiterjedő rendszeres vizsgálatok alapján megállapított embertani jellegeit tüzetes és módszeres összehasonlítás tárgyává tesszük. Ebből az összehasonlításból derül ki, hogy milyen volt a honfoglaló magyarok rasszbeli összetétele, s milyen a mai magyarságé? Vajjon az ezeréves ittlakás öröme és bánata, a történelmi és társadalmi szelekció bonyolult hatóerői megváltoztatták-e és mennyiben változtatták meg a nemzettest antropológiai jellegeit? Sőt ezen az alapon tovább kutatva, idővel azt is megállapíthatjuk — természetesen, s ezt itt különösen hangsúlyozni kell, csak a kellő számú hiteles adat s a rendszeres tudományos vizsgálat nyújtotta teljes tárgyilagosság alapján — hogy ez a változás előnyös vagy káros volt-e a magyarságra s hogy a mai magyarság mely része, vagy mely társadalmi rétege az, amely testben és lélekben legtöbbet őrzött meg a honfoglalók antropológiai jellegeiből, előnyös vagy hátrányos, jó vagy rossz, hasznos vagy káros örökségéből?

Bármily részletes legyen is azonban az ez irányú vizsgálat, a nyert eredmény, a magyarság rasszbeli mivoltáról festett kép, mégis mindig hiányos marad, mert éppen a legfontosabb, a kíváncsi emberi szellemet legjobban érdeklő kérdésekre nem tud feleletet adni, nevezetesen arra, hogy a nemzettest testi és lelki rasszbeli összetételében, alkatában beállott változás mikor, hogyan folyt le és miért, mily okok, események hatására állott be. Pedig éppen ezeknek a kérdéseknek a megoldása az, ami az antropológiai vizsgálatot nemcsak érdekessé, hanem valóban oknyomozóvá, gyakorlativá, a szomszéd tudományok s különösen a történelem és a nemzetpolitika számára hasznossá teszi.

Ám ezekre a kérdésekre az antropológia csak akkor adhat választ, ha rendszeresen összegyűjtjük és megvizsgáljuk a magyarság s hazánk népeinek antropológiai jellegeit minden korból századról-századra; ha hiteles embertani adatokkal tudjuk nyomon kísérni a nemzet történetének minden mozzanatát. Itt nyomul azután előtérbe az árpádkori és magyar

középkori temetők antropológiai anyagának nagy fontossága, amire pedig vajmi kevés súlyt helyeztünk. Pedig világos, hogy pl. valamely község lakosságának embertani összetételében idők folyamán végbe ment összes változásokról csak úgy nyerhetünk tiszta képet, ha az illető község lakosságának embertani jellegeiről a megalapítástól a mai napig minden időből rendelkezünk hiteles adatokkal. De vajjon nem áll-e ez az egész nemzetre is? Egészen bizonyos, hogy az eddiginél sokkal pontosabb képet alkothatnánk magunknak a magyar nemzettest rasszbeli összetételéről, a benne lefolyt embertani változásokról, valamint azoknak bizonyos történelmi eseményekkel való kapcsolatáról, ha a honfoglalás kezdeti szakából, a vezérek idejéből, a királyság megalapításának idejéből, az Árpádok uralmának egyes századaiból, a tatárjárás előtről és utánról, a mohácsi csata előtti és utáni időből, a török hódoltság egyes szakáiból, a hódoltság utáni századokból stb. a hiteles temetők csontvázanyagának egész sorozataival rendelkezünk. Sajnos azonban mindeme korokra vonatkozó kérdésekhez a hazai embertan kellő számú hiteles koponya és csontvázanyag hiányában ma még alig szólhat hozzá.

Annak, hogy a sok árpádkori és magyar középkori temető és az oklevelekből közismert számtalan elpusztult régi telep dacára e korokból oly kevés hiteles antropológiai anyaggal rendelkezünk, több oka van.

Köztudomású pl., hogy a ma meglévő községek régi temetői többnyire azok belső részeiben fekszenek, és pedig a legrégebbiek a templomok körül, a későbbiek a község külső részei felé, de már szintén házakkal beépítve. A községek, városok, — hogy úgy mondjuk — reá nőnek régi temetőikre.

Jóval kedvezőbb a helyzet a tatár- és törökdúlás alatt elpusztult községek temetői tekintetében. Ezek a mai telephelyektől többnyire távol, a határban, pusztákon fekszenek s így az ásatási munkálatokat épületek nem igen korlátozzák. Itt viszont másféle nehézségek merülnek fel. Így pl. a legtöbbször helyüket sem tudjuk, s legfeljebb egy-egy határnév (faluhely, temetőpart, kövespart, temetődűlő, szállásföld, kápolnahalom stb.) őrzik egykori létezésük emlékét. Beható történelmi és helyszíni kutatások alapján azonban ezek legnagyobb részének helyét megközelítő pontossággal megállapíthatjuk s temetőjüket néhány kutatóárokkaal megkereshetjük. Nagyobb baj az, hogy ezeknek a pusztá-templomok körül lévő temetőknek nagy részét a kincskeresők, vagy a környékbeli lakosok az Alföldön ritka téglá és épületkövek miatt már régen megbolygatták. Mindamellett így is rendkívül fontos volna ezeket a temetőket és telephelyeket rendszeresen felásatni s pontos fekvésüket letérképezni, mert abból úgy a történelemre és településtörténetre, mint a régészetre, néprajzra és antropológiára kiszámíthatatlan haszon háramlanék. E nagy hazai fontosságú feladat elvégzésében különösen hasznos szolgálatot tehetnének a magyar tudományosságnak az illető vidéki múzeumok, amelyek körzetében e temetők fekszenek. Történetek ugyan e tekintetben már igen értékes kezdeményezések (pl. Debrecen, Kecskemét stb.), azonban még mindig messzi vagyunk

attól, hogy hazánk egész területére kiterjedő ilyen irányú rendszeres munkálatokról beszélhetnénk.

Az árpádkori és magyar középkori temetőkre és telephelyekre vonatkozó kutatások elhanyagoltságának oka azonban úgy látom, nem annyira az itt felsoroltakban, mint inkább abban a nálunk még nagyon elterjedt felfogásban keresendő, hogy az ilyen helyeken való ásatást tisztán régészeti feladatnak tekintik, a régészetet pedig egyszerűen régi sírokból előkerült egyes tárgyak gyűjtésének tartják. Minthogy pedig a kereszténység felvételével a sírok egyszerre szegények lesznek, mert a fegyvereknek, ékszereknek, edényeknek s egyéb használati tárgyakkal animisztikus hiedelemből a halottakkal való eltemetése megszűnik, szinte természetesnek látszik, hogy az ásató régészek egy részének figyelme és érdeklődése inkább a régibb korok temetői felé terelődik. Ezekből ugyanis gazdagabb, mutatósabb mellékletek kerülnek elő s az ásatás — mint mondani szokták — itt eredményesebb.

Ha azonban tudományosabb szempontból nézzük az ásatások kérdését, egészen más megvilágításban látjuk azt. Mert vajon az-e a fontos, az-e a lényeg, hogy ennek vagy annak a múzeumnak 5000 vagy csak 500 db. kőkori, bronzkori, népvándorláskori edénye, bronz, kardja, karperece stb. van? És vajon az dönti-e el valamely ásatás eredményességét, értékét, hogy abból csupa kardos vitéz, aranyozott díszek, vagy csupán bronz fülbevalók, orsókarikák, nyílhegyek, vaskések kerültek napfényre? A laikus szemében talán igen, de a tudomány ítélőszéke előtt egészen biztosan nem. Mert, bár az anyag mutatósága indok lehet arra, hogy egyik-másik hatóságtól több anyagi támogatást kapjunk az ásatásra, sőt néha egyes tárgyak, unikumok tudományos szempontból is sokat jelenthetnek, mégis valamely ásatás értékét egyes-egyedül az dönti el, hogy megmentettünk-e abból a temetőből, telephelyről minden tárgyat, adatot, bizonyítékot, megfigyelést, ami csak megmenthető, ami a különböző tudományok szempontjából fontos, amikből az illető nép mivolta, kultúrája, szokásai, élete, életkörülményei rekonstruálhatók. A többi az jó-részt a szerencse dolga. Talán egy példa jobban megvilágítja a dolgot.

Régészeink eddig általában nem helyeztek nagy súlyt a sírokban lévő állatsontokra — hogy az emberi csontvázakról ne is beszéljek — részint természettudományi iskolázottság hiányában, részint, mert nem tartották azokat különösebben fontosaknak. Tisztelet természetesen a kivételeknek, kiknek száma ma már évről-évre nő. A mosonszentjánosi népvándorláskori temetőből, melynek felásatásában Fettich Nándorral hat esetben vettem részt, megmentettünk lehetőleg mindent, ami tudományos szempontból fontos lehet, így az összes csontokat is, ha még oly töredékek voltak is azok. A nagymennyiségű csontanyag tudományos vizsgálatából kiderült — itt most csak az állati csontokról beszélek, — hogy minden egyes sírban kivétel nélkül, lett-légyen az gyermek vagy felnőtt, férfi vagy nő, egy-egy állati és pedig marha combcsont volt a halottal eltemetve, többnyire keresztben a lábfejekre téve. Már most mit jelent ez? Azt min-

denek előtt, hogy ez a nép nagy marhatartást űzött, gazdaságának alapja és fentartója a szarvasmarha volt, mert sok jószágnek kell ott lennie, ahol minden temetés alkalmával, szegénynek-gazdagnak egyaránt módjában van, hogy egy tehenet vagy ökröt levágjon. Abból pedig, hogy a sírokban mindenütt apró széndarabkák voltak s hogy minden sírban csak combcsont volt található s az is az esetek túlnyomó részében a lábfejekeken keresztben vagy a két láb között feküdt, kétségtelen, hogy a marhát ott a temetőben süttették meg, vagyis halotti tort ültek, a legjobbnak tartott falatot, a combot pedig útravaló gyanánt a halott ölébe, illetve lábaihoz tették. E szokás, melyhez népünk szigorúan ragaszkodott, rituális jellegű s mint ilyen, etnológiai kritérium gyanánt szolgál. Viszont temetőnkől alig három km.-re, a hasonló korú mosonszentpéteri temetőben ugyanez a nép — amit az emberi csontvázak tanulmányozása bizonyít — tehát e népnek egy másik törzse, szintén vágott ugyan marhát minden temetés alkalmával, de rituális tiszteletének tárgya nem a combrészt volt, hanem a gerinc, amit az bizonyít, hogy minden sírban egy-két marha csigolya feküdt.

Íme tehát kiderül, hogy az ásatás nem csupán régészeti, hanem epenyígy antropológiai, néprajzi, történelmi, településtörténeti, művészettörténeti, etnológiai, földrajzi, egyháztörténeti, kulturtörténeti, hadtörténeti stb. érdekű munkát is, amely eme tudományok mindegyikének egyaránt értékes adatokat szolgáltat.

A fent elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy az ásatás akkor teljes, akkor értékes és ad hű képet valamely nép életéről, ha nem csupán egyes sírokat, hanem az egyszer megkezdett temető összes sírjait rendszeresen felássuk, letérképezzük s belőlük mindent megmentünk. Ekkor állaníthatjuk meg a valóban jellemző szokásokat, a rasszbeli összetételt, sőt következtethetünk a demografiai viszonyokra, társadalmi tagozódásra stb. is.

Viszont ebből az is következik, hogy mindeme tudományoknak össze kell fogniok s oda kell hatniok, hogy az árpádkorra és a magyar középkorra vonatkozó — eddig meglehetősen elhanyagolt — ilyen irányú rendszeres és módszeres ásatások minél szélesebb mederben, az összes szempontok figyelembevételével meginduljanak. Akkor azután remélhetjük, hogy az antropológia is az eddiginél nagyobb számú hiteles anyaghoz fog jutni s hozzá láthat annak a kérdésnek a tanulmányozásához is, hogy milyen okok következtében milyen változások történtek a nemzettest rasszantropológiai összetételében ezer év lefolyása alatt.

De mert a kérdés a nemzet testi fejlődéstörténetének megismerése szempontjából fontos, s mert eddig oly kevés hiteles embertani anyaggal rendelkezünk, épenazért meg kell becsülnünk minden anyagot, ami tudományos szempontból csak némileg is értékesíthető. Ez az elv vezetett akkor, amikor *dr. Banner János* nyársapáti ásatásából előkerült embertani anyagot tudományos vizsgálat tárgyává teszem.

Az alább ismertetendő anyag 20 részint ép, részint hiányos kopo-

nyából és 3 hiányos csontvázból áll. Hiányosságát a régészeti leírásban közölt körülmények magyarázzák. Az 1—11. sorszámú koponyák, valamint a három csontváz sírokból, az S_1 — S_{11} jelzésű koponyák pedig az ossariumból valók.

1. sz. koponya.

Férfi. Az izomtapadási helyek, lécek, nyúlványok jól fejlettek s érdekes. Körvonala férfias. *Kora 30—35 év körül.* Varratok nyitva, kezdődő elcsontosodás csupán az obelion táján észlelhető egyes pontokon. A fogak rágó felülete gyengén kopott. *Norma verticalis*-ban hosszú, keskeny, alakja *Sergi*-féle ovoides. *Tubera frontalis* és *parietalis* gyengén fejlettek. A *sutura coronaria* középső része ívelten hátrafelé hajló, tetővarratai erősen fogazottak. A homlok mérsékeltén, a nyakszirt erősen keskenyedek és kúposan hátra nyúlik. Foramen parietale nincsen. *Norma temporalis*-ban a koponya hosszú, alacsony. Homloka alacsony s kissé rézsutos. A koponyatető lapos, a nyakszirt kúposan hátrafelé nyúlik. Az arc fejlett, magas. Különösen szembetűnő a nasomentalis arc rész fejlettsége, amely egyúttal előre is hajlik (*Prognathia alveolaris*). Az orrgyök síma, az orrhát erősen homorú, majd lefelé görbülő (sas orr). *Spina nasalis* erősen fejlett, az állcsúcs gyenge. Az *arcus superciliares* és a *glabella* jól fejlettek, a halántékpikkely erősen csipkézett, közepe pedig kúposan felmagasló. *Norma facialis*-ban a homlok alacsony, keskeny. Az arc magas, keskeny. A szemüreg nagy, magas, kerek, *pars interorbitalis* közepes, az orrcsontok szélesek, hosszúak, egymással erős görbületben illeszkedők, az *apertura nasalis* keskeny, magas, körteképfű, alsó széle éles s a *spina nasalis* erősen fejlett. A *fossa canina* mérsékelt, a *foramen infraorbitale* nagy. Os *zygomaticum* alacsony, széles, halántéki felszínű. *Norma occipitalis*-ban a koponya alacsony, tetőkörvonala szabályosan lekerekített, oldalfalai függőlegesek, alsó körvonala gyengén homorú. *Tubera parietalis* gyengén fejlettek s a *sutura lambdoidea* erősen fogazott. *Norma basilaris.* A szápad rövid, széles, mély, a *sutura palatina transversa* középső része szögletesen előre áll, a fogsorív szabályosan lekerekített. A fogak mind meg vannak s épek, kivéven mindkét oldali Ma -at. Ezek nem bújtak ki, sőt a feltört fogmederben sem látszik semmi nyomuk. A *processus styloideus* igen hosszú, vastag, a *foramen occipitale* nagy, széles, kerek, a *condylus occipitalis* nagy, a *crista occipitalis externa* erősen fejlett. Az állkapocs állcsúcsi része keskeny, a *corpus mandibulae* alacsony, masszív, az állkapocs ágai középszélesek, egymástól távol állók, *incisura* mély, a *tuberositas masseterica* és *pterygoidea* igen erősen fejlett s az *angulus* oldal felé erősen kihajló. A fogak mind meg vannak, épek, mindkét oldali Ma kissé a rágófelszín fölé emelkedik. Caries nincs, rágósík vízszintes.

A koponya színe világos szürkéssárga, csupán a nyakszirt sötétebb színű.

Külön említést érdemel a homlokcsont bal felének közepén lévő 2 cm. hosszú és 1 cm. széles ovális alakú sebnilyás. A seb szélén a *tabula externa* és *interna* éles szegélybe olvad össze s a *spongiosa* sehol sem látszik, ami hosszabb ideig tartó gyógyulást jelent. Valószínűleg bezúzták a koponyát, minek következtében a homlokcsont bal fele a *tuber frontale* tájától a bal *incisura supraorbitalis*-ig megrepedt. Erre vall legalább az *incisura supraorbitalis* felett lévő 1 cm. hosszú, gyógyulóban lévő repedés, bár utóbbi esetleg gennybarázda is lehet. A sebnilyástól lefelé a koponya felszínén haránt irányban 3 cm., sagittál irányban 2 cm. nagyságú heges hely látható. Abból, hogy a seb

I. tábla.

szélének háromnegyed része nagyon szabályos, valószínűnek látszik, hogy a sérülés után a koponyát trepanálták. A nyílás belső szélén az agyvelő felé többhegyű éles csontkinövés látható, amely valószínűleg irritálta az agyvelőt s esetleg a halál oka lehetett. A bal homlokot ért ütés különben a bal szemet és szemüregét is nagyon megsérthette, mert az említett repedés szemgödri alsó végétől 2 mm. széles és 3 mm. hosszú nyílás vezet a koponyaüregbe. A foramen ethmoidale posterius kettős. A lamina papyracea közepe táján a lacrymalis szél felé 2—3 mm. átmérőjű szabálytalan nyílás, hasonlóképpen a könnyecsonton 3—4 mm. átmérőjű nyílás van. Ezek az orrüregbe vezetnek, ahol a processus frontalis maxillae belső felszínén s a felső orrkagylón csontvastagodás látható. A bal szemgödörben a sulcus infraorbitalis is feltűnően széles, legalább kétszer akkora, mint a jobb oldali.

E koponya median-sagittal görbéje az 1. ábrán, négy normája pedig az I. táblán látható.

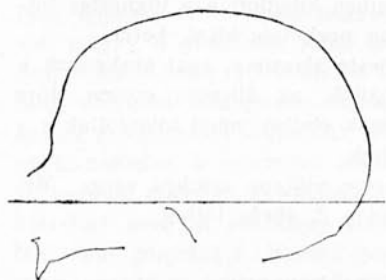

Fig. 1. kép.

Az 1. sz. koponya median-sagittal görbéje. (Hosszúfejű férfi.)

különbösen nagyon hiányos, amennyiben az egész nyakszirtcsont és ékesont, valamint a két halántécsont hiányoznak. Színe sötét szürkés sárga.

A koponyához tartozó csontvázból a medencecsontok, a keresztcsont, továbbá egy-egy humerus, radius és ulna is meg van. E csontok izmos férfira vallanak s a felső végtag csontméretei alapján számított valószínű életbeli testmagassága 160-76 cm.

2. sz. koponya.

6—7 éves gyermek. Az összes koponya varratok, valamint a synchondrosis sphenoooccipitalis még nyitva vannak. A fogak tejfogak, az állandó fogazathoz csupán mindkét oldali M_1 bújtt még ki teljesen, az incisivus medialis és lateralis azonban a fogmeder nyílásán keresztül már látszik. A koponya

5. sz. koponya.

Nő. Középnagy koponya, Arcus superciliaris mérsékelt, processus mastoideus kicsi, tarkótáj alig érdes, izomtapadási helyek gyengén fejlettek és aránylag simák, condylus occipitalis kicsi, tubera frontalia jól fejlettek, a csontok vékonyak; a koponya körvonala nőies. Kora 45—50 év körül. A sutura coronalis két alsó vége el van csontosodva, de kezdődő csontosodás látható az obelion táján és a sutura lambdoidea egyes pontjain is. A fogak erősen kopottak, legnagyobb részük még életben kihullott s a fogmeder felszívódott.

Norma verticalis. Középhosszú, széles koponya, *Sergi-féle* pentagonoides. A homlok aránylag széles, haránt irányban egyenes vonalú, a faldudortáj felett s igen széles, a nyakszirt keskeny. A sutura sagittalis közepe mellett a jobb falcsonton 1 cm. átmérőjű, másfél mm. magas kerek síma exostosis van. For. parietale jobb oldali s nagy.

Norma temporalis. A homlok alacsony, domború és kis sugarú görbülettel hajlik

át a tetőkörvonalba, amely csaknem vízszintes, csupán a bregma tájon alkot gyenge domborulatot. A nyakszirt lépcsős, pikkelye kúposan kidomborodik s basalis része kissé lesüllyedt. Az arc alacsony, orthognath, az áll azonban az összes molárisok hiánya következtében progn. A járomcsont kicsi, keskeny, alacsony, az orrgyök gyengén benyomott, az orrhát kissé homorú. A halántékpikkely ívelt s a linea temporalis síma.

Norma facialis. Az arc alacsony, széles, kicsi. Szemüregyek kicsinyek, de aránylag magasak, az interorbitalis rész középszéles. Az orrcsontok szélesek, az apertura középszéles, alacsony, a fossa canina mély, a processus alveolaris maxillae alacsony.

Norma occipitalis-ban a koponya széles, alacsony, tetőkörvonala ívelt, két oldala kissé domború. A sutura lambdoidea csúcsánál két nagyobb varratsont van.

Norma basilaris. Szájpad kerek. A sutura palatina sagittalis elülső felében 2 mm. széles, alacsony, elnyúlt torus-szerű exostosis látható. A sut. palat. transversa középső része kettős ívben előre hajlik. A felső fogsorban csak a két M_3 és a jobboldali P_1 van meg, a többi fog életben kihullott s a fogmeder felszívódott. A foramen occipitale kicsi, kerek.

A mandibula teste alacsony, ágai keskenyek s rézsútosan hátra hajlók, az állcsúcs erősen előre hajló, a nagy zápfogak életben mind kihullottak s a fogmedrek felszívódtak.

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal görbáját a 2. ábrán látjuk.

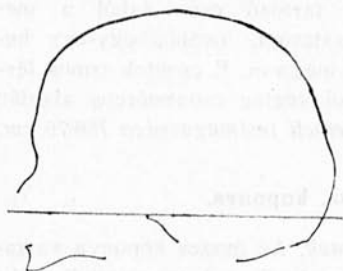

Fig. 2. kép.

Az 5. sz. koponya median-sagittal görbéje. (Rövidfejű nő.)

6. sz. koponya.

Férő. Nagy koponya, erősen fejlett izomtápasztási helyekkel, lécekkel, nyulványokkal. Arcus superciliaries kidomborodó, tarkóvonal torus-szerű, planum nuchale igen érdes, processus mastoideus nagy, vaskos, linea temporalis erősen fejlett. Kora 55–60 év körül. A sutura coronalis alsó végei, valamint a bregma-táj csontosodásban, a sutura sagittalis és lambdoidea legnagyobb része elcsontosodva, a fogak rágó felülete erősen lekopott.

Norma verticalis. Igen széles és rövid koponya, sphenoides rotundus. A sut. coron. nagysugarú ívben hátrafelé hajlik, a sut. sagittalis mellett kicsiny baloldali foramen parietale van.

Norma temporalis-ban rövid, alacsony. Az orrgyök benyomott, a csontos szemöldövek erősen kidomborodnak s felettük haránt bemélyedés látható. A homlok alacsony, de domború, a koponyatető rövid, a tetőkörvonal mérsékelten domború. A nyakszirt lekerekített, kissé lépcsős, a koponya-alap lesüllyedt. Squama temporalis nagy, magas, de lapos ívű. Linea semicircularis és planum temporale elülső része érdes. Az arc közép magas, orthognath, orrtája fejlett, az orrhát homorú s az állcsúcs erősen előre álló.

Norma facialis. A homlok alacsony, keskeny, az arc közép magas és középszéles. Az interorbitalis rész keskeny, szemeödrök nagyok, négyzetesek, haránt irányban megnyúltak s oldalfelé lejtők. Az orrcsontok felfelé keskenyednek s felső harmadukban erősen megszűkülnek. A járomtáj széles, az os zygomaticum érdes, keskeny, az

orrüreg és apertura igen keskeny és magas. A maxilla igen alacsony, processus alveolaris-a keskeny, alacsony; az áll széles.

Norma occipitalis-ban a koponya rendkívül alacsony és széles, gyengén domború tetővel, majdnem vízszintes alapkörvonallal s kissé kidomborodó oldalfalakkal. A tarkóvonal torus-szerű vastag duzzanatot alkot.

Norma basilaris-ban a koponya igen széles, rövid. Foramen occipitale kicsi, kelek, condylus közepes, fossa glenoidalis igen széles és mély, a fogsorív szabályosan ívelt, a szápad kicsi, mély. A zápfogak a jobboldali M_1 kivételével mind odvasak s csak gyökérrészeik vannak meg. *A foggyökerek legnagyobb része gyulladásban volt. A jobb M_2 és M_3 gyökerei felett a facialis oldalon 2 cm. átmérőjű tályognyílás és a csontban ugyanakkora tályogürege van. Ugyanitt a szájpadi oldalon két kisebb tályognyílás látható.*

Különös alakú az állkapocs. Teste általában keskeny, a linea obliqua azonban igen fejlett s itt a csont nagyon vastag. A corpus elől magas, a molarisok táján azonban egészen alacsony. Az állcsúcs igen széles s a protuberantia mentalis, valamint tuberculum mentale a basalis széllal együtt erősen előre hajlik. Az állkapocságak alacsonyak, szélesek, a processus coracoideus igen magas és hegyes, miért is az incisura nagyon rézsutos és hátrafelé lejtő. A processus condyloideus alacsony, feje nem gömbszerű, hanem lapos, sőt felső fel-színe gödörös és érdes. A tuberositas masseterica és pterygoidea igen erősen fejlett, az angulus oldalfelé erősen kihajlik s kisebb processus lemurinicus-t alkot. A 6. sz. koponya median-sagittal körvonala. (Rövidfejű férfi.)

A molarisok közül csak a bal M_1 van meg, az is odvas, gyökércsúcsai szabadon láthatók. *A csont külső arci felszínén a P_1 és P_2 között lévő alveolaris széltől kezdve lefelé a foramen mentaleig s hátrafelé a linea obliqua-ig 3 cm. hosszú és 2 cm. széles területen a külső csonttréteg sötétebb színű, egészen szivacsos alkatú, igen apró porusokkal sűrűn tele hintett (csontszú) s a bal M_1 két laterális gyökerénél egy-egy kisebb fistula látható.*

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal körvonalát a 3. ábra tünteti fel.

7. sz. koponya és csontváz.

Nő. Vékony csontú, könnyű koponya, gyengén fejlett izomtapadási helyekkel. Arcus superciliares gyengén fejlett, tarkótáj síma, processus mastoideus kicsi, condylus occipitalis közepes, koponyatető alacsony. *Kora 55—60 év között.* A sut. coronalis alsó végei, valamint a sut. sphenofrontalis teljesen el van csontosodva, a sut. sagittalis-ban az obelion táján szintén több ponton elcsontosodás látható. A sut. coronalis egész tető része, a sut. sagittalis elülső fele s az egész lambdavarrat azonban még teljesen nyitott. Ezzel ellentétben a felső fogorból csak a jobboldali P_1 és C, valamint az M_2 van meg, a többi valamennyi életben kihullott s a fogmeder teljesen felszívódott. Ezenkívül a csontok igen vékonyak s a falcsontokon aggkori egyenetlenségek láthatók. Valószínű tehát, hogy varratretentio-val van dolgunk.

Norma verticalis. Sergi-féle ovoides alakú. Tubera frontalia és parietalia elsímulnak. A sut. coronalis bregma-táji része igen egyszerű, oldalsó ágai azonban sűrű, nagy fogazatúak. Foramen parietale kicsi, jobb oldali.

Norma temporalis. Az orrgyök síma, nem benyomott, a glabella erősen kidomborodó, ami az arcnak különös madárszerű kifejezést ad. Arcus superciliaries gyenge, a homlok alacsony, rézsútos. A koponyatető alacsony, vízszintes, a bregma-tól a sut. sagittalis első harmadáig azonban búbos, majd a sut. sagitt. közepétől a lambda-ig aggkori belapulás látható, minek következtében a tetőkörvonal rézsutosan hajlik át a nyakszírti körvonalba, amely kúposan hátra nyúlik. A nyakszirt pikkely lépcsősen illeszkedik a falconthoz, basalis része pedig erősen lekerekített. Az arc igen alacsony, az orrtáj kiálló, az orrhát gyenge homorulatot alkot.

Norma facialis. A homlok igen alacsony, úgyszintén az arc is. A szemüregek kicsinyek, alacsonyak, szabálytalan alakúak, lateralis alsó szögletük erősen lehajlik. Különösen szembetűnő ez a lehajlás a bal oldalon. A szemgödör alsó széle egészen ferde s úgy az alsó szemgödri szél, mint a foramen infraorbitale jóval alacsonyabban fekszik a jobb oldalánál. Az interorbitalis rész középszéles. Mindkét szemgödör felső szélén foramen supraorbitale van. A bal oldalitól felfelé és oldalfelé körülbelül másfél cm.-re még egy külön ércsatorna nyílása is látható, melyből három sekély érbarázda fut felfelé a homlokon. A járomcsont igen kicsi, alacsony s keskeny. A maxilla rendkívül alacsony, úgyszintén a processus alveolaris is. Az orrüreg magas, az orrcsontok közepesek, nyeregyszerűen illeszkednek, az apertura alacsony, széles.

Norma basilaris-ban a koponya hosszas, a foramen occipitale megnyúlt. A fossa glenoidalis széles és mély. A szápad egészen sekély, a fogsorív parabola alakú. A sut. palatina transversa egyenes vonalú.

Norma occipitalis-ban a körvonal sátor alakú, magas, oldalfalai széjjelhajlók. A sutura lambdoidea jobboldali ágában két nagyobb, a baloldaliban egy-egy kisebb varratsont.

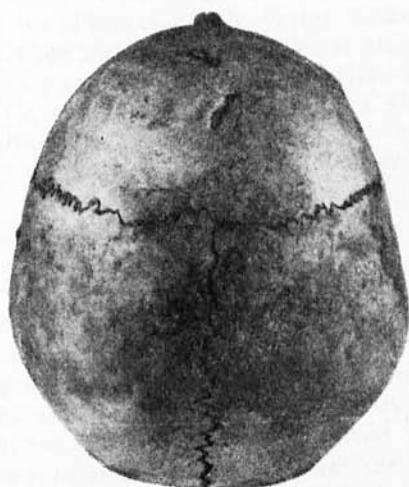
E koponyához tartozó csontvázrészecskék u. m. a jobboldali femur, tibia, humerus, fibula, radius, ulna, valamint a medence és keresztcsont izmos nőre vallanak. Általában igen könnyű csontok, s a végtagcsontok vékonyak, de izomtapadási helyeik érdekesek. A hosszú csontok alapján kiszámított valószínű *életbeli testmagasság 159-07 cm.*

A csontvázrészecskék színe épúgy mint a koponyáé világos szürkés sárga.

8. sz. koponya.

Nő. Az izomtapadási helyek, lécek és nyúlványok gyengén fejlettek, körvonala nőies. Arcus superciliaris gyengén fejlett, a tarkótáj síma, tubera frontalia és parietalia kidomborodók, processus mastoideus kicsi, a halántékvonalak gyengén fejlettek. *Kora 17—18 év körül.* A synchondrosis sphenoccipitalis, valamint az összes varratok még nyitva vannak. Az állandó fogak a bölcsességfog kivételével mind teljesen kibújtak. Az M_3 most van kibúvóban és pedig a kibúvás fent előrehaladottabb mint lent s mindkét helyen a bal oldalon előrehaladottabb mint a jobb oldalon. A fogak rágó felülete még ép, csupán az M_1 és M_2 csúcsai s az incisivus-ok kopottak kissé.

Norma verticalis. Rövid, széles, nagy koponya, alakja Sergi-féle sphenoides latus, amely azonban már átmenetet alkot a sphaeroides-lez. Tetővarratai egyszerűek,

II. tábla.

ritka fogazatúak. A sut. coronalis bal ága a bregmánál három kis hullámmal kissé előre hajló, egyébként az egész varrat haránt irányú. Foramen parietale jobboldali s kicsi.

Norma temporalis. Rövid, elég magas koponya, orthognath arc. Az orrgyök gyengén benyomott, glabella kidomborodó, arcus superciliaris gyengén fejlett s felette sekély, de széles barázda vonul haránt irányban, ami a glabella kidomborodását még szembetűnőbbé teszi. A homlok elég magas, domború, a koponyatető magas, egyenes vonalú, sőt kissé hátrafelé lejtő. A vertex a begma-hoz esik, amely kissé kiemelkedik. A nyakszirt rövid, lekerekített. Squama temporalis kicsi, domború s bal oldalon kis os pterygoideum van.

Norma facialis. A homlok magas, széles, domború, az arc magas, széles. A szemgödörök négyszegletesek, lekerekített sarkokkal. Az interorbitalis rész széles, az orrcsontok szélesek, ívelten illeszkedők, s profil vonaluk gyenge homorulatot alkot. Az apertura igen alacsony, alsó széle síma, lejtős és fossa praenasalisba megy át. A spina nasalis kicsi. Az os zygomaticum közepes, halántéki felszínű. Fossa canina közepes. Az állcsúcs keskeny, mérsékelten domború.

Norma occipitalis. Széles, magas koponya, tetőkörvonala alacsony domborulatot alkot, oldalfalai a jól fejlett tubera parietalia következtében lefelé haladva összehajlanak. A sut. lambdoidea mindkét ágában egy nagyobb és egy kisebb varratcsont.

Norma basilaris-ban a koponya széles és rövid. A foramen occipitale hosszú, keskeny, előre hegyesedő. A condylus-ok laposak s főleg a jobboldali igen megnyúlt. A szájpád rövid, széles és mély, a sut. palatina transversa közepe ívelten előre hajlik s a fogsorív a szemfogaknál megtört, u-alakú.

Az állkapocs masszív, vastag, keskeny. Az állcsúcs gyengén fejlett, az állkapocszágok kissé hátra hajlanak, szélesek, alacsonyak, az incisura saggittalis irányban megnyúlt s alacsony. A linea obliqua táján az állkapocs igen vastag.

A koponya színe sötét szürkés sárga. A koponya négy normáját a II. Táblán láthatjuk.

9. sz. koponya.

7—8 éves gyermek. Az első állandó nagyzápfogak (M_1) s a felső medialis metszőfogak már kibújtak, a többi mind tejfog. A koponya egész alapi, nyakszirti és halántéki része hiányzik.

Igen széles, rövid koponya, alakja *Sergi-féle sphaeroides*. A koszorúvarrat középső része ívelten hátra hajlik. Foramen parietale kicsi, baloldali. Az arc alacsony, szemüreges kicsinyek, lekerekítettek, mindkettő incisura supraorbitalissal és spina trochlearis-sal. Orrcsontok szélesek, domborúak, profilvonaluk homorú. Apertura piriiformis széles, igen alacsony. Állkapocs széles, állcsúcs kettős. Szájpád és fogsorív kerek, sut. palatina transversa középső része szögletesen előre hajló. A *bal szemfog gyökere táján a fogmeder szájpadi szélén fistula van.*

A koponya színe elől világos, hátul sötét szürkés sárga.

10. sz. koponya.

5—6 éves gyermek. Csak a koponyatető homloki és falcsoni része van meg. Igen rövid, széles koponya, a lambdavarat csúcsánál nagyobb varratcsont. Színe elől világos, hátul sötét szürkés sárga.

11. sz. koponya.

15—16 év körüli gyermek, éspedig leány. A homlok közepén ugyanis körülbelül 2 cm. széles halvány zöldes sáv vonul haránt irányban a halánték felé, ami párta vagy körfésű nyoma lehet. Csupán a koponyatető van meg összetörött arcrészekkel és állkapoccsal.

Igen rövid és rendkívül széles koponya. Az állandó fogak közül az M_2 már kint van, de csak éppen kibújt, míg az M_3 még teljesen a fogmederben van. Az arc széles, apertura piriformis alacsony, az áll széles, a járomcsont arci felszínű, a sut, palatina transversa közepe erősen előre hajlik.

Színe sötét sárgás szürke.

F. Csontváz.

Izmos férfi csontváza, melyből a jobb oldali femur, humerus, radius, ulna, valamint a medence és a keresztcsont van meg. A medence tipikusan férfias, a keresztcsont hosszú, keskeny. A hosszúcsonatok méretei alapján számított valószínű életbeli testmagasság 170.9 cm.

Színe világos szürkés sárga.

Az ossariumból előkerült koponyák:

S_1 jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris gyengén fejlett, a linea nuchae superior síma lapos torust alkot. Condylus occipitalis kicsi, kidomborodó. Processus mastoideus és a linea temporalis közepesen fejlett. Egyébként masszív csontok, s férfias körvonal. *Kora 40—50 év körül.* A sut. coronalis két alsó vége, valamint a baloldali sut. sphenofrontalis beforradva, a fogak rágó felszíne erősen kopott.

Norma verticalis. Középhosszú és középszéles koponya, alakja *Sergi-féle* sphe-noides. A homlokdudorok elmosódtak, a falsonti dudorok jól fejlettek.

Norma temporalis. Az arc alacsony s kissé előre áll (prognathia alveolaris). Az orrcsontok rövidek, az orrhát kissé homorú. A glabella jól fejlett, a homlok alacsony s kissé rézsutos. A koponyatető alacsony, gyengén domború s a vertex közel esik a bregmahoz. A nyakszirt szabályosan lekerekített, a squama temporalis alacsonyan ívelt.

Norma facialis. A homlok alacsony, keskeny. Szemüregyek kicsinyek, alacsonyak, téglányalakúak. A jobb oldalon foramen supraorbitale, a bal oldalon incisura supra-orbitalis van. Az orrcsontok rövidek, szélesek, ívelten illeszkedők, az interorbitalis rész középszéles. Az orrüreg és az apertura piriformis keskeny, közép magas, alsó széle egészen síma és kicsi fossa praenasalisba folytatódik. Fossa canina fejlett, a járomcsont közepes, halántéki felszínű.

Norma occipitalis. Közép magas, széles, gyengén domború tetőkörvonallal, függőleges oldalfalakkal és vízszintes alappal.

Norma basilaris. Kerek, közép mély szájpád, parabola alakú fogsorív. A szájpád közepe kissé kidomborodik, a sut. palatina transversa közepe, valamint a sut. palatina sagittalis nagy része elcsontosodott. A fossa glenoidalis öblös, a condylus occipitalis

III. tábla.

kicsi, kerek, kidomborodó, a foramen occipitale kicsi, hosszúkás. A canalis hypoglossi mindkét oldalon kettős.

A jobb oldali falcsonton 3 cm. hosszú, vágástól eredő, gyógyult seb van. A vágás által kimetszett csontdarab azonban utólag ismét odaforradt.

A koponya színe világos szürkés sárga. A koponya négy normáját a III. Táblán láthatjuk.

S₂ jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris jól fejlett, a tarkótáj érdes, a crista occipitalis externa erős, a processus mastoideus vaskos, a linea temporalis érdes, a condylus occipitalis kicsi, de kidomborodó, a körvonal férfias. *Kora 40—45 év körül.* A sutura coronalis két alsó vége, valamint a sut. sphenofrontalis élcsontosodva, az obelion tájon kezdődő elcsontosodás.

Norma verticalis. Igen hosszú, keskeny koponya, *Sergi-féle* megnyúlt rhomboides. A homlok igen keskeny, hátrafelé megnyúlt, hátsó szélessége kicsi. A sutura coronalis gyengén hátra hajló, a foramen parietale jobb oldali és kicsi. A varratok sűrű fogazatúak. A nyakszirt igen keskeny s egészen kúpszerű. Tubera frontalia és parietalia jól fejlettek. Utóbbiak különösen szembetűnők és a falcsont közepére esnek. A koponya nagy hosszúságát főleg a rendkívül fejlett falcsont okozza.

Norma temporalis. Igen hosszú, alacsony koponya. A homlok mérsékelten domború, a tetőkörvonal hátrafelé alig emelkedik, majd rézsutos egyenes vonalban halad a nyakszirt felé, ahol kissugarú kört írva le ismét rézsutos vonalban lefelé fut. A halántékpikkely nagy, magas, domború.

Norma occipitalis. Igen keskeny magas. Tetővonala háztetőszerű, oldalfalai függőlegesek, alapja vízszintes. A sutura lambdoidea-ban a jobboldali asterion közelében három nagyobb, a baloldaliban három kisebb varratcsont van. Mindkét oldalon a sutura occipitalis transversa kezdeti része 1 cm. hosszúságban megmaradt.

Norma basilaris-ban a koponya hosszúkás, keskeny. A foramen occipitale kicsi, kerek. A crista occipitalis externa jól fejlett s ennek megfelelően a csont belső felszínén széles, hosszú fossa vermicularis látható. A condylus occipitalis kicsi, de erősen kidomborodó. A jobboldali canalis hypoglossi ketté osztott. A bal oldalon kicsi, alacsony processus paracondyloideus van. Az arci rész hiányzik.

A jobb szemgödör felső szélén a külső szeglettől egészen az incisura supraorbitalis-ig vágástól származó sima felület látható. Ugyanilyen vágási felület van a homlokcsont orrnyúlványán, az ékcsontról testén, a halántékcsontról tuberculum articulare-ján, s a nyakszirtcsont öreglik mögötti részén; továbbá le van vágva a jobboldali processus mastoideus és a két condylus occipitalis hegye s töben van elvágva a két processus styloideus is. Minthogy pedig e vágási felületeket ugyanolyan patina fedi, mint a koponya többi részét, nyilvánvaló, hogy itt az életben elszenvedett súlyos csontsérülésekről van szó. Úgy látszik, hogy valamilyen igen éles fegyverrel, karddal, vagy bárdal jobboldalról olyan erősen sújtottak a fejhez, hogy a vágás nemcsak a fejet vágta le a törzsről, hanem az agykoponyát is teljesen elválasztotta az arckoponyától. Ezeken kívül a jobb járomnyúlvány tövén, valamint a bal oldali csecsnnyúlvány és járomnyúlvány tövén is van egy-egy felülről lefelé rézsutosan haladó vágás nyoma, amiből joggal arra következtethetünk, hogy az illetőnek kivégzése előtt levágták a füleit. A koponya típusa

sából ítélve az is valószínű, hogy az így lefejezett vagy kivégzett egyén nem magyar ember volt.

A koponya színe különben világos szürkés sárga. E koponya median-sagittal körvonalát a 4. ábra tünteti fel.

S₃ jelzésű koponya.

Férfi. Nagy, nehéz, vastagsontú koponya. Arcus superciliaris közepes, tarkótáj mérsékelten érdes, crista occipitalis externa lapos, széles, processus mastoideus kicsi, de érdes, condylus occipitalis kicsi, jól kidomborodó, linea temporalis sima, de jól látható megvastagodott széles mezőt alkot. Körvonal férfias. Kora 40—45 év körül. Sut. coronalis alsó végei elcsontosodtak, az obelion-táj csontosodásban, a molárisok életben kihullottak.

Norma verticalis. Hosszas, nagy koponya, alakja *Sergi*-féle ovoides. Sut. coronalis kissé hátra hajló, gyengén fogazott. Sut. sagittalis erősen fogazott, foramen parietale jobboldali.

Fig. 4. kép.

Az S₃ koponya median-sagittal körvonal. (Hosszúfejű férfi.)

Norma temporalis. A homlok alacsony, rézsutos, glabella kidomborodó, a koponyatető alacsony, hátrafelé kissé emelkedő s rézsutos vonalban megy át a kissé kúposan kidomborodó nyakszirtba. A nyakszirtpikkely görbülete elég nagysugarú s körvonala ívelten hajlik alá az öreglik felé. Baloldali os pterygoideum.

Norma facialis. Az arckoponya darabokban. A szemgödörök kicsinyek, alacsonyak, oldalt erősen lejtők, a jobboldali foramen supraorbitale-val, a baloldali incisura supraorbitalis-sal. A járomcsontok kicsinyek, érdesek, halántéki felszínűek. Apertura piriformis széles, alacsony, alsó széle síma. Az orrgyök gyengén benyomott, az orrcsontok kicsinyek, rövidek, homorú hátúak. Fossa canina rendkívül mély s a felső állcsont fogmedri nyúlványa igen alacsony.

Norma occipitalis-ban a koponya széles, magas. Körvonala sátoralakú, széthajló oldalfalakkal.

Norma basilaris. Szájpad hosszas, u-alakú. Közepén jól fejlett torus palatinus van, melynek hátsó vége egészen hegyes. Foramen occipitale nagy, hosszas s benne széles fossa vermicularis látható, bal oldalán pedig kicsi processus paramastoideus van.

A koponya színe világos szürkés sárga.

S₄ jelzésű koponya.

14—15 éves gyermek, valószínűleg fiú. Körvonala nőies s a homlok és falsonti dudorok igen fejlettek, de már meg van a protuberantia occipitalis externa kezdeménye s látszanak a tarkóizmok benyomatai. A processus mastoideus aránylag elég nagy és vastag s jól látszik a linea temporalis és a crista supramastoidea is. A condylus occipitalis elég nagy. Az összes varratok nyitva vannak, úgyszintén a synchondrosis sphenoidalis.

nooccipitalis is. A fissura occipitalis transversa két végéből egy-egy cm. nagyságú rész még látható. Igen rövid, széles, kerek, magas koponya. A bal oldalon két, a jobb oldalon egy os pterygoideum van. A foramen occipitale hosszú és keskeny. Az arc-koponya hiányzik.

Színe sötét szürkés sárga.

S₅ jelzésű koponya.

Férfi. Arcus superciliaris kidomborodó, a tarkótáj érdes, a processus mastoideus vastag, érdes, a condylus occipitalis erősen kidomborodó, a járomcsont arcifelszíne érdes. *Kora 45–50 év körül.* A sutura coronalis alsó végein kezdődő elcsontosodás, a sut. sagittalis az obelion körül elcsontosodva, aggkori belapulással. A többi varrat nyitott. A fogak rágó felülete erősen kopott, a zápfogak életben kihullottak, vagy csak odvas gyökereik vannak bent.

Norma verticalis. Középhosszú és középszéles koponya, *Sergi-féle* brachy-ellipsoides. A koszorúvarrat erősen fogazott, a nyílvarrat pedig aszimmetrikus, eleje kissé jobbra hajlik. Foramen parietale kicsi, jobboldali. A homlokdudorok jól fejlettek, a falcsonti dudorok elsimultak.

Norma temporalis. Középmagas, középhosszú koponya. A homlok alacsony, domború, a koponyatető gyengén domború, a nyakszirt rövid, mérsékelten domború. A halántékpikkely ívelt, halántékvonalak símák, de a két halántékvonal közötti terület kissé megvastagodott. Az orrgyök erősen benyomott, a glabella és arcus superciliaris erősen kidomborodnak s felettük haránt irányban széles, de sekély barázda húzódik. Az orrhát homorú, az orrsontok rövidek, az arc orthognath s alacsony.

Norma facialis. Az arc alacsony, széles. A szemgödörök alacsonyak, a jobboldali felett incisura, a baloldali felett foramen supraorbitale. Az interorbitalis rész keskeny, orrsontok közepesek, az orrüreg kicsi, apertura középszéles. A járomcsont közepes, a maxilla teste és fogmedri nyúlványa fejlett, széles, lapos, mongoloid. Fossa canina nincs.

Norma occipitalis-ban a koponya keskeny, magas, tetőkörvonala ívelt, oldalfalai függőlegesek.

Norma basilaris. A száypad u-alakú, középmély. A kis és nagy zápfogak legnagyobb része életben kihullott s gyökereik kigennyedtek. A jobboldali P₂ és a jobb incisivus lateralis gyökerénél a fogmedri nyúlvány arcifelszínén fistula van.

A jobb M₁ mellett a fogmedri nyúlvány szápadí szegélyén 4–5 mm. átmérőjű és magas, gömbalakú csontkinövés látható. Apró, 1–2 mm. átmérőjű horsószerű sima csontkinövések különben a koponyatető több helyén előfordulnak, így a homlokcsonton a jobb szemzug felett, a falcsonton pedig a coronale mögött 15 mm.-re és az asterion előtt 20 mm.-re van egy-egy. Valamennyi jobboldali. A foramen occipitale kerek s a jobboldali foramen ovale és spinosum nyitott.

A koponya színe világos szürkés sárga.

S₆ jelzésű koponya.

Nő. Kicsi koponya. Arcus superciliaris gyenge, tarkótáj síma, processus mastoideus kicsi, condylus occipitalis kidomborodó, de kicsi, a fogak kicsinyek. *Kora 40–50*

év körül. A varratok közül csupán a koszorúvarrat két alsó vége és a sut. sphenofrontalis van elcsontosodva.

Norma verticalis. Keskeny, középhosszú koponya, átmeneti alak a *Sergi-féle* rhomboides és ovoides között. Varratai igen egyszerűek, alig fogazottak. A sutura coronalis gyengén hátra hajló, foramen parietale kicsi, jobboldali; tubera frontalia és parietalia elmosódottak.

Norma temporalis-ban igen magas és rövid. A homlok alacsony, futó, a glabella azonban kidomborodó. A koponyatető domború, rövid, a nyakszirt lekerekített. Az arc alacsony, orthognath, az orrgyök gyengén benyomott, az orrsontok aránylag elég hosszúak, az orrhát egyenes. A halántékvonal fejlett s a sutura sphenofrontalis elcsontosodása következtében a halántéki beüződés igen mély. A halántékpikkely magasan feldomborodó. A járomcsont nagyon kicsi és halántéki felszínű. Az ékcsont nagyszárnyai igen szélesek.

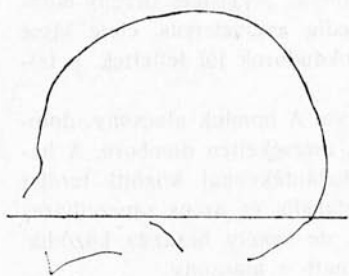

Fig. 5. kép.

Az S_6 koponya median-sagittal körvonal. (Rövidfejű nő.)

Norma facialis. A homlok keskeny, alacsony, az arc kicsi, keskeny, alacsony. A szemüregek kicsinyek, lekerekítettek, az interorbitalis rész keskeny, az orrsontok szélesek, háztetőszerűen illeszkednek s erősen balra görbülnek. Az orrnyílás közepes, körteképi, a fossa canina igen mély.

Norma occipitalis-ban a koponya igen magas, sátoralakú, széthajló oldalfalakkal és magas lekerekített csúccsal. A lambdavarat sűrű, de igen apró fogazatú.

Norma basilaris rövid, széles. A szájpád kicsi, kerek, mély, a sutura palatina transversa közepe ívelten előrehajló. A condylus kicsi, domború s a jobboldali elülső vége előtt a középfelé kicsi condylus tertius van. A foramen occipitale kicsi és megnyúlt.

A koponya színe világos szürkés sárga. Median-sagittal körvonalát az 5. ábrán látjuk.

S_7 jelzésű koponya.

6—7 éves gyermek. Rövid, kerek, széles, magas koponya. A föld nyomása következtében erősen elferdült (plagiocephal). Az összes varratok és a synchondrosis sphenoooccipitalis nyitva. A fogazatból meg vannak az összes tejfogak, azonkívül már kibújt úgy alul, mint felül az állandó M_1 . Az állandó metszőfogak még mélyen bent vannak a fogmederben s csak kicsi nyílásokon át láthatók.

A koponya színe sötét sárgás szürke.

S_8 jelzésű koponya.

Csak a koponyatetőrész (calotte) van meg.

Férfi. Vastag, erős, izmos csontok, az arcus superciliaris mérsékelt, tubera frontalia és parietalia jól fejlettek. A halántékvonal síma. Kora 15—50 év körül. Kívül az

összes varratok nyitva vannak, de belül a sutura sagittalis nagy része, valamint a bregmatáj és a lambdoidea bal ágának alsó fele el van csontosodva.

Norma verticalis-ban alakja *Sergi*-féle megnyúlt rhomboides, illetve átmenetet alkot a rhomboides és ovoides között. A homlok keskeny, megnyúlt, a nyakszirt kúpos, keskeny. A homlok közepén sekély sagittal taraj látható.

Norma temporalis-ban a homlok domború, magas, a koponyatető gyengén domború, az obelion és lambda közötti tetőrész lejtős, a nyakszirt lépcsős, kúpszerűen hátrafelé nyúló. Mindkét szemgödör fölött incisura és foramen supraorbitale van. Foramen parietale kicsi és baloldali.

Színe világos szürkés sárga.

S₉ jelzésű koponya.

Csak a koponyatetőrész (calotte) van meg.

35 év körüli férfi. Az izomtapadási helyek, lécek, nyúlványok erősen fejlettek. Az összes varratok nyitva vannak. Nagy, kerek, széles, rövid koponya, alakja *Sergi*-féle spheroides. A glabella kidomborodó, az orrgyök kissé benyomott. A homlok elől keskeny, hátrafelé nagyon szélesedő, amellet alacsony és rézsutos. A koponyatető igen magas, a nyakszirt rövid, kerek. A koszorúvarrat rendkívül finom, sűrű fogazatú s közepén 28—32 mm. átmérőjű szabálytalan téglány alakú os bregmaticum van. A nyakszirt kissé lépcsős, a lambdavarat, főleg annak jobb ága, igen sűrű és nagy fogazatú.

Színe sötét szürkés sárga.

S₁₀ jelzésű koponya.

Csupán a koponyatető hátsó fele, u. m. a két falcson és a nyakszirtcsont van meg. E részek vastag csontú, izmos *férfira* vallanak. A felső tarkóvonal rendkívül erős, a tarkótáj érdes s jól fejlett crista occipitalis externa van. Kora 50 év körül lehetett. A sutura sagittalis nagy része már elcsontosodott. A lambda varratból kívül ugyan még csak a lambdapont körüli rész látszik beforradva, belül azonban már csaknem az egész varrat elcsontosodott.

Nagy, rövid, széles koponya. Legnagyobb szélessége 152 mm.

Színe világos szürkés sárga.

S₁₁ jelzésű koponya.

5—6 éves kis gyermek homlokcsont részlete. Közepén 35 mm. széles zöld sáv vonul haránt irányban a két halántékra. Valószínűleg párta nyoma, ami kis lányra vall.

Színe világos szürkés sárga.

I. Táblázat. Az agykoponya fontosabb méretei.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆	S ₇	S ₈	S ₉
A koponya neme	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♀	♀	♀	♀	♀	♀	♀
A koponya kora	30-35	45-50	55-60	55-60	17-18	40-45	40-45	40-45	14-15	45-50	40-45	45-50	30-35	30-35
Legnagyobb hosszúság 1.	187	176	177	181	172	178	202	191	166	180	167	186	172	172
Glab.-inion hossz. 2.	177	160	175	176	171	173	175	179	160	171	165	—	—	—
Glab.-lambda hossz. 3.	183	167	169	173	170	173	192	181	166	175	163	172	163	163
Kop. alap hossza 5.	101	96	99	103	99	105	103	109	87	101	96	—	—	—
For. magnum hossza 7.	40	36	37	39	38	35	33	40	38	37	37	—	—	—
Legn. kop. szélesség 8.	139	145	156	145	150	142	141	149	154	141	141	143	150	150
Legk. homlokszéless. 9.	100	93	95	94	99	97	99	99	96	100	99	97	92	92
Legn. homlokszéless. 10.	120	123	125	124	128	123	115	122	130	130	120	122	128	128
Biauricular-széless. 11.	125	120	134	123	129	127	123	132	131	130	126	—	—	—
Asterion-szélesség 12.	111	108	120	115	119	110	112	120	116	113	119	—	—	—
Mastoidealis-szélesség 13.	108	101	114	113	110	107	115	116	106	114	108	—	—	—
Foramen magn. széless. 16.	35	30	31	29	28	28	29	—	28	31	30	—	—	—
Basion-bregma magass. 17.	132	131	124	130	129	132	135	129	131	140	134	—	—	—
Porion-bregma magass. 20.	112	115	111	114	112	113	119	115	112	118	116	—	—	—
Vizszint. terület 23.	525	515	530	515	508	510	555	540	505	520	497	—	—	—
Haránt terület 24.	305	328	330	315	320	310	333	322	347	323	312	—	—	—
Sagittal-terület 25.	374	370	359	355	351	355	404	369	378	368	350	—	—	—
Homlok-iv 26.	131	135	139	123	124	127	136	134	130	136	117	—	—	—
Falcsonti-iv 27.	128	124	106	122	120	118	138	115	131	127	126	—	—	—
Nyakszirt-iv 28.	115	111	114	110	108	110	130	120	117	104	107	—	—	—
Interparietale-iv 28/(i)	70	73	70	61	62	65	92	80	70	65	65	—	—	—
Homlok-hur 29.	116	115	119	111	109	112	117	118	111	116	104	—	—	—
Falcsonti-hur 30.	115	112	98	110	110	105	124	106	115	113	110	—	—	—
Nyakszirt-hur 31.	97	89	87	90	92	92	103	101	100	89	95	—	—	—
Interparietale-hur 31/(i)	66	66	64	57	61	63	77	73	67	58	61	—	—	—
Koponya köbtartalom 38.	1490	1450	1482	—	1394	1325	1511	1376	1531	1514	1282	—	—	—

A koponyák méreteit az I. és II. táblázatban, az azokból kiszámított jelzőket pedig a III. táblázatban állítottam össze.

Az ép koponyák csekély száma s a hozzájuk tartozó csontvázaknak majdnem teljes hiánya következtében anyagunk nem alkalmas arra, hogy annak alapján Nyársapát egykori lakosságának rasszbeli összetételét megállapíthassuk. Nem ismerjük a temető nagyságát, illetve a benne lévő összes sírok számát, valamint azoknak egymáshoz való viszonyát sem s így nem tudhatjuk, hogy a megmentett anyag milyen részét képviseli az egykori lakosoknak. Ezen felül az előkerült régészeti anyag olyan csekély s annak is, — a sírok nagy részének bolygatottsága következtében, — az antropológiai anyaggal való összefüggése oly laza, hogy a koponyaanyag egy részének, legalább is az ossariumból valónak, hitelességéhez esetleg kétség férhet abból a szempontból, hogy tényleg Nyársapát egykori lakosainak földi maradványaival van-e dolgunk, vagy esetleg ütközetben leölt ellenségével, kiknek származása ismeretlen.

Am lássuk, vajon az antropológiai vizsgálat adatai a régészeti megállapítások mellett, vagy ellen szólnak-e?

Temetőnk *Banner* régészeti leírásában közölt adatok bizonyosága sze-

II. Táblázat. Az arckoponya fontosabb méretei.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆
A koponya neve	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♀	♀	♀	♀
Archossz. ba-pr. 40.	95	89	89	92	91	103	—	—	—	93	78
Alsó archossz. ba-gn. 42.	103	105	105	—	106	—	—	—	—	—	—
Felső arcszéless. fnt-fnt. 43.	105	100	106	102	105	110	—	106	—	112	103
Biorbit. széless. ek-ek. 44.	99	92	101	96	97	100	—	97	—	102	96
Járomiv széless. zy-zy 45.	134	124	142	127	131	137	—	134	—	138	129
Középarc széless. zm-zm. 46.	102	92	90	93	94	96	—	—	—	—	92
Arc magass. n-gn. 47.	119	115	123	—	114	—	—	—	—	—	—
Felsőarc magass. n-pr. 48.	74	64	77	68	68	68	—	68	—	77	61
Hátsó interorb. sz. la-la. 49.	27	29	23	27	28	27	—	—	—	27	25
Elülső interorb. sz. mf mf. 50.	25	24	21	22	29	24	—	—	—	23	22
Orbita-szélesség 51.	39	36	40	38	38	40	—	—	—	40	39
Orbita-magasság 52.	35	35	35	34	33	31	—	—	—	37	34
Orr-szélesség 54.	24	23	21	27	23	24	—	—	—	24	26
Orr-magasság n-ns. 55.	54	51	56	56	50	50	—	—	—	51	52
Orrcsontok legkiss. széless. 57.	12	11	7	10	10	11	—	—	—	8	10
Orrcsontok legn. széless. ⁵⁷ /(1)	18	18	16	16	18	19	—	—	—	17	16
Maxillo-alveol. hossz. 60.	52	51	53	51	49	56	—	—	—	—	—
Maxillo-alveol. széless. 61.	64	68	64	57	64	66	—	—	—	—	—
Szájpadlás-hossz. ol-st. 62.	51	46	50	50	50	54	—	—	—	—	—
Szájpadlás-szélesség 63.	43	43	38	43	41	40	—	—	—	—	—
Állkap. condyl. széless. 65.	126	117	124	—	118	—	—	—	—	—	—
Állkapocs szögletszél 66.	104	98	115	—	101	—	—	—	—	—	—
Állkapocs magass. id-gn. 69.	32	32	35	—	34	—	—	—	—	—	—
Állkapocság magass. 70.	65	55	53	—	58	—	—	—	—	—	—
Állkapocság szélesség 71.	35	26	29	—	34	—	—	—	—	—	—
Orrnyílás magass. rhi-ns. ⁵⁵ /(1)	37	30	38	36	31	36	—	—	—	—	36
Orrhát-hossz. na-rhi. 56.	23	25	25	25	24	20	—	—	—	—	23

rint a XV—XVII. századból való. Ennek a megállapításnak a vizsgált koponyák színe és megtartási állapota sem mond ellent. A koponyák színe ugyanis a világos szürkés sárgától a sötét szürkés sárgáig változik. A túlnyomó többség általában világos szürkés sárgás színű, ami a XIV—XVI. századnak felel meg, míg a sötétebb színűek a XVI—XVII. századból valók. A koponyák között egy sincs, amelyik a XVIII. század utáni időkre vallana. A legsötétebb és legvilágosabb színű koponya eltemetése között legalább 150—200 esztendő különbség van.

Világosabb és sötétebb színű koponyák ugyan úgy a sírokból, mint az ossariumból előkerült anyag között vegyesen előfordulnak, mégis az ossariumban talált koponyák között aránylag több a világosabb színű. Abból, hogy sötétebb színű koponyák az ossariumban is voltak, arra következtethetünk, hogy az ossariumba a csontok vagy nem régiségük szerint kerültek, illetve hogy új sírok ásásakor nem sokat törődtek azzal, hogy melyik a temető régibb, vagy újabb része; vagy pedig, hogy az ossariumba máshonnan is kerültek csontok, mint csupán ebből a temetőből, vagyis hogy az ossariumban elhelyezett csontok többféle eredetűek. Az is érdekes, hogy úgy a sírokból, mint az ossariumban a sötétebb ko-

III. Táblázat. A nyársapáti koponyák fontosabb jelzői.

A koponya száma	1	5	6	7	8	S ₁	S ₂	S ₃	S ₄	S ₅	S ₆	S ₇	S ₈
A koponya neve	♂	♀	♂	♀	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀
Hosszúság-széless. j. ^{8/1}	73 80	82:39	88:14	80:11	87:21	79 78	69:80	78:01	92:77	78 33	84:43	76:88	87:20
Hosszúság-magass. j. ^{17/1}	70:59	74:43	70:06	71:82	75:00	74:16	66:83	67:54	78:92	77:78	80:24	—	—
Szélesség-magass. j. ^{17/8}	94:96	90 34	79:49	89:66	86:00	92:96	95:74	86:58	85:06	99:29	95:04	—	—
Hossz.-fülmagass. j. ^{20/1}	59 89	65:34	62:71	62:98	65:12	63:48	58 91	60:21	67 47	65:56	69:46	—	—
Transvers.-frontal j. ^{9/10}	83 33	75:61	76:00	75:81	77:34	78:86	85:09	81:15	73:85	76:92	82:50	75:91	71:88
Transv.-frontopariet. j. ^{9/8}	71:94	64 14	60:90	64:83	66:00	68:31	70:21	66:44	62:34	70:92	70:21	67:83	61:33
Sagitt.-frontopariet. j. ^{27/26}	97:71	91:85	76:26	99:19	96:77	92:91	101:47	85:82	100:77	93:38	107:69	—	—
Sagittal-frontal j. ^{29/26}	88:55	85:19	85:61	90:24	87:90	88:19	86:03	88:06	85 38	85:29	88:89	—	—
Sagittal-parietal j. ^{30/27}	89 84	90:32	92:45	90:16	91 67	88:98	89:86	92:17	87:79	88 98	87:30	—	—
Sagittal-occipital j. ^{31/28}	84:35	80:18	76:32	81:82	85:19	83:64	79:23	84:17	85 47	85:58	88:79	—	—
Interpariet. hajl. j. ^{31(1)/28(1)}	94:29	90:41	91:43	93:44	98:39	96:92	83:70	91:25	95:71	89 23	93:85	—	—
Egész arcj. Virchord. ^{47/46}	116:67	125:00	136:67	—	121:28	—	—	—	—	—	—	—	—
Felső arcj. Virchord. ^{48/46}	72:55	69:57	85 56	73:12	72:34	70:83	—	—	—	—	66:30	—	—
Arcjelző ^{47/45}	88:81	92:74	86 62	—	87:02	—	—	—	—	—	—	—	—
Felső arcjelző ^{48/45}	55:22	51:61	4 22	53:54	51:91	49:63	—	50:75	—	55:79	47:29	—	—
Orbitalis jelző ^{52/51}	89:74	97:22	87:50	89:47	86:84	77:50	—	—	—	92:50	87:18	—	—
Interorbitalis jelző ^{50/44}	25:25	26:09	20:79	22:92	29:90	24:00	—	—	—	22:55	22:92	—	—
Orr jelző ^{54/55}	44:44	45:10	37:50	48 21	46:00	48:00	—	—	—	47:06	50:00	—	—
Maxillo-alveol. j. ^{61/60}	123:08	133:32	120:75	111:76	130 61	117:86	—	—	—	—	—	—	—
Szájpad jelző ^{63/62}	84:31	93:48	76:00	86 00	82:00	74:07	—	—	—	—	—	—	—
Allkapocs széless. j. ^{66/65}	82:54	83:76	92:74	—	85:59	—	—	—	—	—	—	—	—
Allkapocs ág jelző ^{71/70}	53 85	47:27	54:72	—	58:62	—	—	—	—	—	—	—	—
Transv. craniofacial j. ^{45/8}	96:40	85:52	91:03	87:59	87:33	96:48	—	89:93	—	97 87	97:49	—	—
Front. biorbit. jelző ^{9/43}	95:24	93:00	89:62	92:16	94:29	88:18	—	93:40	—	89:29	96:12	—	—
Jugofrontalis jelző ^{9/45}	74:63	75:00	66:90	74:02	75:57	70:80	—	73:88	—	72 46	76:74	—	—
Jugomandibularis j. ^{66/45}	77:61	79:03	80:99	—	77:10	—	—	—	—	—	—	—	—
Alveolaris jelző ^{40/5}	94:06	92 71	89:90	89:32	91:92	98:10	—	—	—	92:08	81:25	—	—

ponyák csaknem kivétel nélkül gyermekektől, illetve 20 éven aluli egyénektől származnak.

A vizsgálatra beküldött 20 koponya közül 10 férfié, 5 nőé, 5 pedig 10 éven aluli gyermeké. Ha külön választjuk a sírok és az ossarium anyagát, szembetűnő különbséget találunk. Amíg ugyanis a sírok 9 koponyájából két férfira négy nő és három gyermek esik, addig az ossarium 11 koponyája közül csupán egy volt nő és kettő gyermek, nyolc ellenben férfi. Természetesen nagyon kevés az anyag ahhoz, hogy a nemek és életkorok arányára komolyabban következtethessünk, mégis szembetűnő, hogy amíg a sírokban aránylag itt is kevés a férfi, úgy amint az más hasonló kori vagy régebbi temetőkre általában jellemző, minthogy a férfiak egy része a hadakozásokban pusztul el, addig az ossariumbeli csontok között aránylag feltűnő sok a férfi és nagyon kevés a nő. Ez amellett bizonyít, hogy az ossariumban nem csupán az újabb sírok ásása alkalmával talált régibb csontvázakat helyezték el, hanem hogy oda esetleg másokat, pl. a harcokban elesettek tetemeit, is eltemették. E feltevést megerősíti az S₁ jelzésű koponya, amelyen mint láttuk, kardvágástól eredő gyógyult seb van. Még inkább megerősít azután e nézetünkben az S₂ jel-

zésű koponya, amely harcban szerzett halálos sérülésről, vagy lefejezésről tanuskodik. Minthogy pedig az ossariumból előkerült koponyák legnagyobb része meglehetősen sérült, hiányos, többnek pl. csak a tetőrésze van meg, nem lehetetlen, hogy esetleg több volt közöttük olyan, hogy az életben elszenvedett sérülést meg lehetett volna rajta állapítani.

Mindezekon felül a koponyák típusa is a mellett szól, hogy az ossariumbeli koponyák egy része csakugyan idegen eredetű. Amíg ugyanis a sírokból elő került koponyák túlnyomólag közép- és rövidfejűek, addig az ossariumbeli koponyák között feltűnő nagy a hosszúfejűek száma. Már pedig a hosszúfejűség sem a kunoknak, sem a magyaroknak nem volt jellegzetes sajátága. Szembetűnőleg kiviláglik ez a koponyaalakbeli különbség a koponyajelző értékeinek összehasonlításából. Amíg ugyanis a sírokból elő került koponyák közép jelző értéke 82.33, addig az ossariumbelieké csak 79.20, sőt az S₂ jelzésű koponyáé csak 69.80.

Arra, hogy a felvett méreteket s a leírásban közölt morfológiai jellegeket tüzetes rasszantropológiai vizsgálat és összehasonlítás tárgyává tegyük, itt nem térhetünk ki. Különben is mint láttuk, jogos a gyanu, hogy itt nem csupán Nyársapát egykori lakosaival van dolgunk, hanem idegen eredetű egyénnel is. Anyagunk tehát rasszantropológiai szempontból nem teljesen megbízható. Emellett a megmentett anyag nagyon sérült is, úgy hogy a 20 koponya között mindössze 4 van olyan, amelyiken az összes jellegek mérhetők és vizsgálhatók voltak, a koponyákhoz tartozó csontvázak pedig csaknem teljesen hiányoznak.

Az anyag eme hiányossága dacára azonban annyit már a szembe-tűnőbb morfológiai jellegek alapján is megállapíthatunk, hogy a nyársapáti temetőben és ossariumban temetkezett nép rasszbelileg rendkívül kevert volt és pedig az ossariumbeli anyag jóval kevertebb, mint a temetőből előkerült. A nordicus, mediterrán, alpi, kaukázusi, dinári, keletbalti rassz jellegeit vegyesen megtaláljuk e koponyákon. Sőt a kétféle anyag között a rasszbeli összetétel tekintetében is észlelhetünk bizonyos különbséget. Amíg ugyanis a temetőből, illetve a sírokból előkerült koponyákon inkább az alpi, keletbalti és kaukázusi rassz jellegei mutatkoznak, addig az ossariumbeli anyagon ezek mellett szembetűnő a nordicus, mediterrán és dinári rassz jellegeinek gyakorisága.

Koponyáinkon feltűnő a caries gyakorisága is. A felnőttek között mindössze egy volt teljesen épfogú, a többin kisebb-nagyobbfokú fogodvasodás látható, sőt több van közöttük olyan, hogy a fogaknak nagyobb része odvas, illetve életben kihullott, háromnál pedig súlyos fogtőgyulladás kísérte a fogak odvasodását.

A nyársapáti temetőből előkerült antropológiai anyag eme leírása kettős tanúsággal szolgál. Az egyik az, hogy a sírok koponya és csontvázanyagának megmentése és tudományos feldolgozása a régészetnek is emi-nens érdeke, mert az embertani megállapítások egy része olyan természetű, hogy az a régészeti megállapítások helyességét megerősítheti, vagy

gyengítheti, illetve kiegészítheti. A másik tanuság pedig az, hogy régi telepek egykori lakosságának rasszbeli összetételére és demográfiai viszonyaira vonatkozólag csak akkor juthatunk komolyabb megállapításokhoz, ha a koponya és csontvázanyagot minél épebben s teljes régészeti összefüggésben, sírok szerint elkülönítve megmentjük.

Dr. Bartucz Lajos.

DIE SCHÄDEL VON NYÁRSAPÁT AUS DEN XV—XVII-TEN JAHRHUNDERTEN.

Das hier behandelte Schädelmaterial (20) stammt aus dem Friedhofe des in der Türkenzeit verheerten ungarischen Dorfes Nyársapát. Da aber die Schädel teils in einzelnen, an archäologischen Beigaben sehr armen, Gräbern vorgefunden worden sind, teils aus dem Ossarium des Friedhofes stammen, wo gemischte Skeletteile von unbekannter Herkunft neben einander gelagert waren, und da der grösste Teil der Schädel auch stark beschädigt wurde, ist das Material für eine eingehendere Rassenanalyse nicht geeignet. Die einfache kranioskopische und kranimetrische Beschreibung beweist uns schon genügend, dass das Material — was die Rasse anbelangt — sehr gemischt sei. Sogar können wir auch konstatieren, dass die Rassenmischung bei dem Material aus dem Ossarium beiweitem stärker und von anderen Komponenten hervorgerufen, wie bei den Schädeln der einzelnen Gräber ist. Während nämlich an den Schädeln des Friedhofes bloss die Merkmale der alpinen, ostbaltischen und kaukasischen Rassen festgestellt werden konnten, kamen Schädel im Ossarium auch mit ausgeprägten nordischen, mediterranischen und dinarischen Rassenmerkmalen zum Vorschein. Die Maasse und Indices der einzelnen Schädel habe ich in den Tabellen I—III. zusammengestellt, wo in der ersten Rubrik nach den ungarischen Benennungen auch die entsprechenden laufenden Nummern nach R. *Martin* mitgeteilt sind.*)

Dr. L. Bartucz.

*) E cikk kliséit az Alföldkutató Bizottság csináltatta.

MISCELLANEA.

Széljegyzetek egy régészeti cikkhez.

A cikket, melyről szó van *Panaitecu Emil* úr, a kolozsvári román kir. egyetemen az ókori történelem tanára írta, s a romániai Műemlék-Bizottság erdélyi tagozatának legutóbbi évkönyvében jelent meg.¹⁾ Címe: *Régészeti problémák és módszerek Dacia superiorban.*²⁾

A széljegyzetek sorát mindjárt a címnél kezddhetjük. Tetszik u. i. nekünk az a határozottság, mellyel *Erdély* helyett *Dacia superior*t használ. A római Dácia tartomány felosztásáról u. i. csak annyit tudunk, hogy 129—168. közt két részből állott: Dacia superior- és inferiorból; de azt, hogy hol feküdt az egyik és melyik területre alkalmazták a másik elnevezést, még csak nem is sejtjük. Nem tudjuk még azt sem, hogy a mondott időben Dáciából mennyi terület tartozott római uralom alá? Még e sorok írója sem merne ez utóbbi tekintetben határozott állítást megkockáztatni ma, holott meglehetősen alaposan foglalkozott Dacia meghódításának történetével, s annak fokozatos meghódítására vonatkozó elméletét többször kifejtette. De csak általánosságban vélte maga is bizonyíthatónak a tételt. Arra, hogy a kettős felosztás korabeli területeket és azok határait megállapítsa, nem merne a ma rendelkezésre álló adatok alapján vál-

lalkozni. Hisz még azt sem tudjuk, hogy a superior és inferior elnevezések mely viszonylatban értendők: A Rómától való távolság, vagy a terület főfolyója szempontjából? Rendelkezésre áll a hispaniai példa, ahol *citerior* és *ulterior* voltak az elnevezések, nyilvánvalóan Rómától számítva. Germaniában már a *superior* és *inferior* nevekkel találkozunk épenúgy, mint Moesiában és Pannoniában. Az utóbbi három esetben kétségtelen, hogy a superior elnevezésű részek feküdtek Rómához közelebb; viszont azok feküdtek a Rajna és a Duna folyása mentén fennebb is. Dáciában azonban a helyzet más, mert vagy a Rómától való távolságot, vagy a Marosnak, mint főfolyónak a folyását kell tekintetbe vennünk, s nem tudjuk, hogy a rómaiak melyiket tekintették irányadónak. A rendelkezésre álló egy pár emlék a kérdés eldöntésére nem elegendő, s így a *római Dacia superior*nak *Erdély földjével való általános azonosítása tudományosan nincs kellően alátámasztva.*

Második megjegyzésünk a cikk bevezető részére vonatkozik. Az első mondat így szól: „*Dacia superior általános régészeti problémái — természetesen — nem lehetnek mások, mint a földrajzilag, néprajzilag és történelmileg egységes egész dáko-román föld ugyanazon természetű egységes problémái.*” Mert: „*a Carpato-danubian terület művelődési egysége, a román földre nézve csak a legutóbbi időkben megállapított, ősrégi palaeolithikus formáktól a byzanci ci-*

¹⁾ Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Sectia pentru Transilvania. 1926—28. Kolozsvár, 1929.

²⁾ Probleme si metode arheologice in Dacia superior, i. m. pag. III—XII.

vilizáció uralkodási idejéig nyomon követhető . . .” Majd alább: „Az őskori földközi-tengeri, a görög és római befolyások épen úgy, mint a nyugati hatások; a kezdő történeti időkben a kelta, a népvándorlás korában a germán, valamint az északi és keleti szláv, a déli bizánci hatások nem tettek egyebet, mint anyagot szolgáltatnak az egész Carpato-danubian területen annak az egységes művelődésnek, művészetnek és egységes jellemvonású léleknek a kialakulásához, melynek változatlanul egységes magva dáko-román”.

A most szóról-szóra idézettek mellé azt a széljegyzetet tesszük: *bár úgy volna!* Mert akkor rendkívül egyszerűvé válnék Európa ezen, régészetiileg talán legkomplikáltabb, területének a megítélése. Azonban nem így van.

Csak a napokban hagyta el a sajtót egy vaskos angol nyelvű kötet: *A Duna az őskorban.*³⁾ Írója, V. Gordon Childe, az edinburgi egyetemen az ősrégészet tanára. Munkáját alapos tanulmányút előzte meg. A szóban forgó terület őskorát tehát alaposan ismeri. Ebben a kérdésben pedig egészen más a véleménye. Childe könyvének vannak olyan részei, amelyek még élénk megvitatásban fognak részesülni, s bizonyára ő maga is módosítani fogja egyik-másik állítását. Ez így szokott történni mindig és mindenkivel. Az ellenben kétségtelen, hogy az általa feldolgozott és idézett rengeteg anyag sohasem lesz úgy csoportosítható, hogy igazolja Panaiteacu úr tételét, mely szerint a Carpato-danubian terület művelődési egysége a palaeolitikumtól a bizánci civilizáció uralkodási idejéig nyomon követhető legyen. Hiszen még a bronzkorban s a hozzácsatlakozó korokban, amikor lehet nagyobb területekre kiterjedő mű-

velődési egységekről beszélni, a Carpato-danubian területen még akkor is 4–5 világosan megállapítható kultúrkör van, s ezeken kívül jelentős területekre nézve csak kérdőjeleket tesz a felelőssége tudatában nyilatkozó szakember.

Úgy látszik, hogy maga Panaiteacu úr is kissé túlzottnak tartja elébb kifejezett véleményét, mert hozzáteszi: „A szembetünőbb, mutatósabb és feltűnőbb formák nem mindig látszanak egységesnek. Az eredet kérdését azonban és azt, ami örök meghatározó, nem ezeknek a nagy hévvel jelentkező formáknak a befolyása alatt kell megállapítani, hanem a teremtet kultúra önként mutatózó elsődleges megnyilvánulásai alapján”. — A széljegyzet erre csak ennyi: a legkezdetlegesebb őskori formák nemcsak a Carpato-danubian területen azonosak, hanem mindenütt. A módszeres kutatásnak a mi tudományunk területén épen az az egyik legfontosabb és legkritikusabb feladata, hogy a rendelkezésünkre álló hagyatékból megállapítsa azt, ami a legkezdetlegesebb, legősibb, mondhatnók ösztönös elem, tehát a művelődés bizonyos fokán mindenütt azonos szükségletet elégít ki, s ezért más elbírálás alá esik, mint a művelődés egyéni vonásai, melyek épen a nem legkezdetlegesebb, hanem már bizonyos fejlődöttebb művelődési fokon élők szellemi és fizikai szükségleteinek kielégítési módjában nyilvánulnak meg. Amennyire igaz, hogy nem mindig a leghevesebben megjelenő formák a döntők, épenúgy igaz, hogy nem is a legkezdetlegesebbek. Az igazság mindig valahol a középben van, s épen ezeket a közép-tényezőket kell minden területre nézve megállapítani, mielőtt az idézethez hasonló kijelentéseket teszünk. A tudományos kutatás értékének ez a punctum saliens, a kutató számára: *Hic Rhodus, hic salta!*⁴⁾

³⁾ *The Danube in prehistory.* By V. Gordon Childe. Oxford, 1929. 8°. XX. és 479. lap, 15 tábla és 217 szövegrész, több térkép.

Aerbiten — DOLGOZATOK — Travaux, 1929.

⁴⁾ Fentiek már ki voltak szedve, amikor Ed. Meyer olvasása közben az aláb-

Végül azt mondja: „*Világos, hogy a Dobrodgea történeti fejlődése és régészeti képe fundamentalisan különbözik Erdélyétől.* De a Fekete-tenger partján hatalmas, gazdag és fényes görög befolyás, mint az legutóbb bebizonyosodott, kereskedelmi úton behatolt a hunyadi hegyek közé; másfelől a dákok és rómaiak politikai, ethnikus és kulturális hatalma az erdélyi hegyekben épen olyan intenzívus és elhatározó volt, mint a Dobrodgeában.”

A széljegyzet az első mondatot tökéletesen elfogadja és azért aláhúzza, mint a praemissák után meglepő — de egyébként helyes tételt — konkluziót, amiből az következik, hogy a praemissák helytelenek. Az, hogy a görög kereskedelem erei mennyire jutottak el a hunyadi hegyek közé, — ma még nem eléggé világos. Az ellenben, hogy a dák fegyverek eljutottak a Fekete-tengerig, sőt a korinthusi öböl, — már régóta tudott dolog. Ami pedig a dákok és rómaiak ethnikus és kulturális hatalmának intenzivizását illeti: jó volna a dák hatás tekintetében alaposan kifejteni annak részleteit, mert ma még általánosságokat sem tudunk. A rómaiakról viszont pontosan tudjuk, hogy az ő uralmuk idején Erdély ethnikuma az elképzelhető legtarkább volt, kulturális hatása pedig ez uralomnak — épen e miatt is — annyira felületes, hogy a rómaiak uralom bukása után *semmi tovább élő* nyoma a római kultúrának nem

biakat találok Geschichte des Altertums, 5. kiad. (1926) I. 2. 753—54 II.:

„*Verbindung eines bestimmten Stils mit einem bestimmten Volkstum, ist nur da möglich, wo er aus einer bereits zu höheren Stufen gelangten Kultur erwächst und zum charakteristischen Ausdruck des sie tragenden Volkstums und seiner Anschauungen wird . . .*” Szívesen hivatkozom erre a nyilatkozatra, mert állításomnak tudományos alaptétel jellegét erősíti meg és elejét veszi annak a feltevésnek, hogy az csupán „alkalmi” tétel.

maradt. Abban u. i. ma már bizonyára meg egyezünk, hogy a dáko-román kontinuitás elmélete tarthatatlan. Annál inkább, mert csak nem régen jelentette ki Sextil Pușcariu professzor úr, hogy ez az „elmélet számunkra nem fixa idea, sem nem program, s így arról hideg vérrel beszélünk. Románia a maga területi egységét egészen más jogi alapon nyerte el, nem történeti . . . S ki tudná megmondani a tudomány mai állapotában, hogy kinek részén van az igazság?” (T. i. az állítók vagy tagadók részén-e?) — Panaitescu úr állításai szempontjából egyébként csak az a fontos, hogy maga beismeri a Dobrodgea és Erdély földje történeti fejlődésének és régészeti arculatának különbségét. Ha pedig megvan ez a különbség, aránylag közel fekvő területek közt, mennyivel kevésbé lehet egységről beszélni olyan óriási területen, mint amilyen az, amelyet a Carpato-danubian-nak nevez? Ezen az óriási területen természetesen beszélhetünk kölcsönhatásokról, művelődési összefüggésekről, de semmiesetre sem egységről.

Lehetnek olyanok, akik előtt nem is egészen világos, hogy kerül a daciai rómaiakori maradványok kutatásának kérdésébe a Carpato-danubian terület állandó egységének hangoztatása? A kérdésre módunkban van megfelelnünk, bár kissé el kell tértünk a cikktől, melynek széljegyzeteink szólnak.

A múlt (1928.) évben egy könyv jelent meg Cambridgeben a következő címen: *Dacia, a Carpatho-Danubian területek korai művelődéseinek vázlata.*⁴⁾ A könyv szerzőjeként a bukaresti egyetem egykori ókortörténelem tanára Vasile Parvan szerepel, aki azonban nem érte meg annak megjelölését, mert nem sokkal előbb, 45 éves kor

⁴⁾ *Dacoromania*. IV. (1924—26.) 1401. lap.

⁵⁾ *Dacia an outline of the early civilisations of the Carpatho-Danubian countries*, by Vasile Parvan.

rában meghalt. Angol barátai ezzel a könyvvel hódoltak emlékezetének; összefoglalták benne azt az előadás-sorozatot, melyet Pârvan 1926. márciusában a cambridgei St. John College vendégeként, az ottani klaszika-filologusok meghívására tartott. Jó, ha kissé foglalkozunk ezzel a munkával, mert Panaiteșcu úr nyilvánvalóan ebből, illetőleg Pârvan professzornak ebben lefektetett tanításaiból nyerte az ihletet szóban forgó cikkének bevezető részéhez. Pârvan professzorról e sorok írója is megerősítheti mindazt a sok elismerést, amivel úgy Panaiteșcu úr, mint angol barátai hódolnak emlékének. Valóban sokat tanult és sokat tudó ember volt, nagyszerű szervező, aki rengeteget dolgozott. Volt azonban egy tulajdonsága, melyet Panaiteșcu úr — természetesen — nagy érdeméül tud be, s amelyet angol barátai is kiemelnek: „*öszönösen át volt hatva a maga latinságának tudatától*”. Ez így igaz és épen e tudat ösztönös voltából következik, hogy az előadásaiban is megnyilvánult, sőt kétségtelenül az indította erre a tárgyválasztásra is. Az előadás tárgya Dacia praehistoriája, protohistoriája és historiája 3000 éven át. Dacia alatt az Adriától a Fekete-tengerig, s az Aegaei-tengertől a Kárpátokig (nem a Déli-Kárpátokig, hanem a hegység fővonaláig) terjedő területet veszi. Ezt nevezi ő Carpatho-danubian területnek. Ebben megkülönböztet két Daciát. Az egyik a Burebista géta birodalma, mely magában foglalta a mai Csehországot és Nyugatmagyarországot, továbbá Beszarábiát és Bulgáriát is. A másik a szorosán vett Dacia, mely nagyjában a mai Románia, amennyiben Tiszától a Dnyeszterig, s a Kárpátoktól a Dunáig terjedt; ez a tágabb értelemben vettnek a magva. A könyv azonban rendesen a tágabb értelemben vett területnek a Villanova, szkylha, görög, kelta és római művelődésekhez való viszonyát tárgyalja öt fejezetben. Óriásit markol tehát, s képzel-

hető, hogy 200 kisalakú (13 × 8 cm. a nyomtatott tükör) lapon és öt előadásban igazán csak vázlatot adhat és általánosságokat mondhat. De maga a tárgy is olyan, hogy az egységes művelődés jelszava alatt rendszeres kidolgozásra nem is alkalmas.

Nem lehet célunk ebben az összefüggésben a mű részletes kritikai ismertetése. Csak épen rá akarunk mutatni arra, — ami Panaiteșcu úr állításához is széljegyzet — hogy pl. a görög, s főleg a diadochos fejedelmek aranyainak a hunyadmegyei hegyekben való előfordulása, vagy pl. a benei bronzhydra napfényre kerülése egyáltalán nem jelent okvetlenül művelődési hatást, annál kevésbé művelődési egységet. A benei bronzhydra annyira magában álló jelenség, mint a Tiszában néha megjelenő tengeri hal: ezt is, azt is valami vihar sodorta ide a Fekete-tengerből. De épenúgy nem szükségszerűen vannak itt, mint a hildesheimi ezüstlelet sem jelenti azt, hogy ott az alexandriai művészet érvényesült. Még inkább ez az eset a pénzzel. A pénz, különösen a jó pénz — már pedig a Lysimachos-aranyok ugyancsak jók! — mindig gyorsabban találta meg az utat, mint a művelődés. Aból, hogy egyes afrikai népeknél hosszún időn át nagy becsülete volt a Mária Terézia talléroknek, még senki sem vonta le azt a következtetést, hogy: tehát azok a népek, „az osztrák-magyar művelődést” is elsajátították. — Aztán vannak dolgok, miket az ember — ha csak úgy odavetve, minden részletezés és indokolás nélkül olvas, vagy hall — csak heves kétkedéssel fogadhat. Ilyen pl. Pârvan úrnak az az állítása, hogy „Mithras és Anaitis Daciában már a római hódítás előtt ismeretesek voltak”. Honnan következteti ezt és mivel bizonyítja akár a legtágabb értelemben vett Daciára vonatkozólag? Épen ilyen könnyedén beszél a könyv „a nagy hungaro-román bronzkorról”, s a „Carpatho-Danubian

aranykorszakról"; még pedig az utóbbiról nem az *aurea aetas* vagy a millénisták aranykorszaka értelmében, hanem úgy, amint kő-, réz-, bronz- és vaskorszakról szoktunk beszélni.

Itt van a magva Panaiteșcu úr „Carpatho-danubian” technikus terminusának, s egész gondolatmenetének. Csak hogy ő a Párvan-féle szűkebb értelemben vett dáki helyébe dáki-románt tett, s az egész területre ráteríti „a földrajzilag, néprajzilag és történelmileg egységes dáki-román” köpenyét.

Ezt az egységet bizonyítani nem tudja, mert nem is lehet. Ellenkezőleg, ő maga kénytelen bizonyos engedményeket tenni. De csak annyit, amennyit megenged a már említett „öszönös latin-öntudat”. Az embernek az az „öszönös érzése”, hogy itt csak a „Dacia, azaz Carpatho-Danubian” kifejezés a fontos, melyet meg kell honosítani, el kell fogadtatni a dáki-román kontinuitás helyett; az utóbbi pedig, — mint Puscaru úr, tehát a legnagyobb mértékben illetékes mondja — a hitelét veszített fetis sorsára jutott, azaz — miután már megtette a maga hasznos szolgálatait — a sarokba került, s most már hideg vérrrel, minden érzelmesség nélkül beszélnek róla.

Harmadik széljegyzetünk a cikknek következő mondataira vonatkozik: „Ámbár az erdélyi régészeti kérdésekkel való foglalkozás a multban komoly eredményekkel járt a magyar, szász és román tudósok érdeméből; ámbár a háború előtti utolsó években a kolozsvári egyetem mellett egy szakintézet foglalkozott régészeti kutatásokkal, s 1910–19. Dolgozatok címen tudományos folyóiratot adott ki e kutatások eredményeiről, — mégsem lehet azt mondani, hogy a régészeti nyomozások, kutatások, ásatások és tanulmányozások szervesen, megszakítás nélküli folytonosságban, a kérdések világosan látásával történtek volna. A Dolgozatok körül csoportosult magyar tudósok

főleg a praehistoria és népvándorláskori régészet kérdéseivel foglalkoztak. A római korra vonatkozó kutatásokat és ásatásokat (Porolissumban) csak Buday Árpád úr végzett”. — Mikor ezeket olvastam, eszembe jutott Martian Julian úrnak egy tárcacikke, mely most nyolc éve a *Patria* c. kolozsvári politikai napilapban jelent meg, s azal vádolta meg a magyar tudományosságot, hogy az erdélyi római kori maradványok kutatását szándékosan, a román nép elleni szempontokból, hanyagolta el; csak hogy éppen nem vetette papírosra azt a vádat, hogy a magyar tudományosság attól félt, hogy az erdélyi római kori maradványok alapos kutatása esetleg a dáki-román kontinuitás bizonyítására alkalmas eredményekkel járt volna. Ez a gondolat kicsillan Panaiteșcu úrnak abból az állításából is, hogy a kolozsvári régészek⁶⁾ főleg a praehistoria és népvándorláskori régészet körül csoportosultak. A helyzet t. i. a legutóbbi időkben az volt, hogy az intézetnek volt egy ny. r. tanár igazgatója (Pósta Béla), volt egy egyetemi címz. rkív. tanár (Buday Á.) és két magántanár (Kovács István és Roska Márton) tudományos tisztviselője, kész szakembere, s volt négy gyakornoka (Ferenczy Sándor, Herepei János, Létay Balázs és Schneller Vilmos). A specializálás ez volt: Buday klasszikai régészettel foglalkozott, s az ő vezetése alatt előbb Létay B. nevelődött, majd mikor Létay a keleti régészetre készült, Ferenczy. Kovács numizmatikával foglalkozott, s mellette nevelődött Herepei. Végül Roska praehistoriával és ethnographiával foglalkozott, Schneller pedig a múzeum művészeti gyűj-

⁶⁾ Ő a *Dolgozatok* körül csoportosuló tudósoknak nevez minket. Óvatosan kerül az a tény, hogy a *Dolgozatok* az Erdélyi Nemzeti Múzeum az egyetem által bérelt érem- és régiségtárának folyóirata volt, melynek megmaradt példányai felett minden jogalap nélkül rendelkezik a jelenlegi Institut de Studii Classice.

teményeit gondozta, mint az Erdélyi Múzeumegyesület alkalmazottja, melytől fizetését is kapta. Természetes, hogy ez a meREV elhatárolása a munkaköröknek csak elméletben volt meg, s amikor valahová ki kellett menni, az ment ki, aki éppen kéznél volt. Mert ha pl. Buday éppen munkában volt, s Ajtonba vagy Petrosánba kellett menni római emlékek megmentésére, akkor bizony Roska ment ki; s Kovács, aki numizmata volt, ásatott Apahidán, Korpádon, Mezőbándon, Marosvásárhelyt, Marosszentannán stb. Még pedig igen jól. Olyan programot u. i., amelyet PanaiteSCu úR felállít, lehet csinálni íróasztalnál, de az ekevasa és az ásó stb. nem érdeklődik az iránt, hogy az íróasztali program szerint most őskori, római, vagy népvándorláskori kutatás van-e soron, hanem azt veti fel, ami éppen eléje kerül. A múzeumnak pedig kötelessége azonnal ott lennie, hogy az emlékek pusztulását megakadályozza. Nem lehet várni, mint a spanyol etikettben, amíg éppen az a hivatalnok kerül elő, „akinek hivatala öfelsége lábáról a parazsat eltávolítani“. Mert addig a „lelet öfelsége belepusztul“. Aztán meg: Ugyan hol van, vagy volt az a boldog hely, ahol a régészeti nyomozások, kutatások, ásatások és tanulmányozások megszakítás nélküli folyamatoságban történtek, történnék és fognak történni? Sehol. Mert hiszen a folyamatos munkához rendszeren olyan sok pénz kell, amennyit ilyen célokra sehol sem adnak. Ami pedig a problémákat illeti, azzal érdekesen állunk: a problémákat a leletek vetik fel, s azok is segítenek a megoldásukhoz: ennek következtében azok nagyon változók és sem természetüket, sem számukat illetőleg előre meg nem határozhatók. Minnek következtében az a „hiányosság“, amiről PanaiteSCu úR szól, nem a Dolgozatok körül csoportosult magyar szakemberek bűne volt, hanem általános emberi gyöngeség.

Egyébként, amint az idézetből kitűnik, PanaiteSCu úR elismeréssel szól úgy az egykor kolozsvári Ferencz József-Tudományegyetem régészeti intézetének, mint alólírottak munkásságáról. Egyéni okom tehát nincs arra, hogy ezeket a széljegyzeteket papírosra vessem. De tévedéseit ki kell igazítanom. Úgy látszik u. i., hogy csak a Dolgozatok alapján ítél, de azt is csak úgy általában veszi alapul. Másfelől pedig „a mai erdélyi három nemzet“ iránt is igazságos akar lenni, s ezért ismeri el a magyar, szász és román tudósok érdemeit egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy a babér ilyen együttes nyújtásában aránytalanul jutalmazza az érdemeket.

Római tudóst pl. egyáltalán nem tudok, aki Erdély római kori emlékeinek a kutatásával foglalkozott volna. Lehet, hogy ennek „múló politikai okai“ voltak, mint más helyen és más vonatkozásban kifejezi magát, de tény. Nagy szorgalommal és szeretettel foglalkozott velük *Martian Julian* őrnagy úR, aki a Goos-féle Repertorium kibővítésével jó szolgálatot tett az ügynek, mégha — természetesen — hibái is vannak munkájának, ami ilyen műveknél majdnem elkerülhetetlen. Aztán írt pár cikket a *Convorbiri Literareba*. Érdemeinek elismerésül a magyar Műemlékek Orsz. Bizottságának tagjává nevezték ki. A római régészet terén szakembernek azonban sohasem tartotta magát. *Filimon Aurél* úR csak úgy mellékesen érdeklődött, s akkor is inkább az érmek és ethnographia iránt. Ő különben is eltávozott Erdélyből, s Bukarestben élt addig, míg a marosvásárhelyi kultúrház élére nem került. Hasonló az eset *Moisil* úrral, aki mint numizmata szerzett érdemeket, de — úgy tudom — szintén Bukarestben. Régészeti kutatásairól nem tudok. Végül tudom, hogy *Antonescu* írt egy kis füzetet Sarmizegethusáról;⁷⁾ annak idején

⁷⁾ *Antonescu*, *Cetatea Sarmizegetusa* reconstituia. 1906.

olvastam is, azt hiszem, hogy ennek alapján túlzás volna őt tudósnak mondani. Egyébként szintén nem erdélyi ember, s más erdélyi vonatkozású művéről nem is tudok. Lehet, hogy ezeken kívül is voltak, akik dolgoztak e téren, de az egészen a szaknyilvánosság elkerülésével történt, különben tudnék róla, mert mi ugyancsak érdeklődtünk minden dolgozó iránt, bármilyen nemzetiségű volt.

A százszoknál az Ackner—Müller—Teutsch idők óta szintén megcsappant az érdeklődés, mely pedig a régebbi századokban megvolt. Inkább a praeistoriára, s a maguk nemzeti történetére és a művészet-történetre vetették magukat, s ezeken a területeken pompás eredményeket is értek el. Amennyire igazságos emberek, kétségtelen, hogy lemondanak arról, hogy a közös bábérból többet vegyenek igénybe, mint amennyi megilleti őket.

A magyarságnak az erdélyi római kori emlékek kutatása terén való tevékenységéről azért kell kissé részletesebben szólnunk, hogy a fennebb említett gyanúsítások méltatlan voltáról újabb bizonyosságokat szolgáltatassunk, s általában bemutassuk, hogy Panaitescu úr, mikor ítéletét megalkotta, mennyire nem ismerte a múltat. Ami részben érthető is, mert magyarul nem tud, s a környezetében magyarul tudók közül azoknak, akiknek tájékoztatására kíváncsi, szintén nincs fogalmuk az erdélyi magyar régészet multjáról, s azokról a fáradozásokról, melyek a most meglevő régészeti múzeumokat és általánosan ismert tudományos eredményeket létrehozták.

Latinul azonban Panaitescu úr is tud, s ha a Corpus Inscr. Latinarum III. kötetében a bevezetést előszedi, mindjárt látni fogja, hogy Erdély földjén a magyarság részéről már a XV. sz. óta állandó az érdeklődés a római kori emlékek iránt. Nem szólva Bonfini-ról, aki nem magyar és nem is erdélyi, ott van *Megyericséi János* kolozsi főesperes és

gyulafehérvári kanonok, a hunyadmegyei származású *Csulai Mór Fülöp*, aki mint kalocsai érsek esett el Mohácsnál. Az erdélyi szász Sigler Mihály († 1585) nem magyar, munkásságát tehát nem is akarjuk a magunk érdeméül említeni. Arra azonban fenntartás nélkül hivatkozhatunk, hogy 1587-ben és 1591-ben a Gyulafehérvárról járó Menabenus és Hogelandius felhasználták a város két múzeumában összegyűjtött római feliratos emlékeket. A két gyűjtemény egyike a fejedelemé, másika valamilyik Kovachóczié (Farkasé?) volt. A XVI. sz. végén tehát nemcsak érdeklődtek a római kori emlékek iránt és nemcsak másolás útján gyűjtötték azokat, hanem valóságos régiséggyűjtemények is vannak már. Kétségtelen, hogy ezek a gyűjtemények nem voltak modern értelemben vett múzeumok, hanem bizonyára amolyan „ritkaságok gyűjteményei”, mint e korban a többiek. De voltak; úgy, mint a legműveltebb nyugati népeknél. — Volt régiséggyűjteménye Bethlen Gábor fejedelemnek is, mint az végrendeletéből kitűnik s már a XVIII. sz. végén volt iskolai múzeuma — a leghíresebb nyugati főiskolákéval majdnem egyidőben — s abban „ritkaságok gyűjteménye” a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak. Ez a múzeum az 1770-es években már megvolt, tehát csak mintegy három évtizeddel keletkezett később a londoninál; mint a század végéről származó jegyzéke mutatja, görög- és római régiségek is voltak benne. Mindezeket igen szépen meg is írta dr. Szilády Zoltán, a Bethlen-kollégium 1904. évi Értesítőjében. De térjünk vissza arra, ami a C. I. L.-ből megtudható.

Megtudható, hogy az erdélyi magyar Szamosközi (Zamosius) István 1593-ban Padovában önálló munkát adott ki az erdélyi római kori kö emlékekről. Opitz Márton, a Bethlen-kollégium tanárát vegyük idegennek s ne hivatkozzunk Schochter (Soterius) György szászkeresztúri papra se. De

Köleséri János (Aurarja Romano-Dacica, 1717) és Huszti András (Ó- és Új-Dacia kézírata a Brukenthal-múzeumban) már magyarok, s munkáik címe bizonyítja, hogy „érdeklődtek” Erdély római kori emlékei iránt; hozzájuk csatlakozik *Fridwalszky János* jezsuita, kinek ilyen irányú műve 1767-ben jelent meg Kolozsvárott. Seivert János szászsebesi pap szintén szász volt, de *Reinhold Ignác* magyarnak vallotta magát, s magyar volt *Halmágyi István*, *Fodor András*, gr. *Kemény József*, *Várady Ádám* és *Torma Károly*, hogy a szász Ackner M. J. és Müller Frigyesre ne formáljunk jogot.

Mindezek munkásságáról kritikai mérlegelés is olvasható a C. I. L.-ban, nem kisebb hivatottságú ember tollából, mint amilyen Mommsen Tivadar. Pedig Mommsent csak azok érdeklik, akik feliratos emlékeket gyűjtöttek. Holott a fentiek egy része nemcsak azzal foglalkozott, hanem más római kori kérdésekkel is. Aki előveszi pl. a *Nemzeti Társalkodó* c. magyar folyóirat száz év előtti köteteit, lépten-nyomon találkozik ilyen tárgyú cikkekkkel; s ezt könnyen megteheti, mert az Erdélyi Múzeum könyvtárában megvannak. Különösen felhívom figyelmét *Nagyajtai Kovács István* nevére, aki ezelőtt százestendővel valósággal limes-kutatást is végzett.⁸⁾ Csak legújabbán ismerttettem⁹⁾ gr. Csáky Rozáliának a francia Lajard-al, az Institut tagjával és ideiglenes titkárával száz évvel ezelőtt folytatott levelezését, melynek főtárgyai az Erdélyben napfényre kerültek, s a grófnő által a francia tudós számára lemásoltatott erdélyi római kori emlékek. Olvassa csak el a francia tudós vallomását, mely szerint Franciaországban sem remél igazabb érdeklődést tudománya iránt, mint Erdélyben! —

Nemsokára tisztába kell jönnie Panaitescu úrnak azzal is, hogy milyen értékes útmutatásokat tartalmaz br. *Orbán Balázs* nagy műve, a *Székelyföld leírása*, melyet ha közelebbről megismer, s megjelenése körülményeiről is tájékozódik, bizonyára maga is elismeri annak az érdeklődésnek komolyságát, mely a művet létrehozta.

Ha az elmondottakkal szemben azt hozza fel Panaitescu úr, hogy: mindez nagyon szép, de a felemlítettek egyike sem igazi szakember, — feltétlenül igazat kell adnunk neki. De mindjárt fel kell hívnunk a figyelmét arra, hogy máshol, nyugaton sincs másképp. Hiszen a londoni Dilettanti (1733) — bármily nagy lett légyen is az érdemük — bevallottan műkedvelők voltak, s a közejük tartozó gyűjtők épenúgy nem tekinthetők szakembereknek (a mai értelemben), mint *Dawkins* és *Wood*, Palmyra és Baalbek felfedezői. Rendszert és módszert keresni a művészeti emlékek gyűjtésében Winckelmann előtt, még Itáliában is hiba volna, holott tudjuk, hogy ott a számtalan gyűjtemény nem egyikében ezerszámrá voltak a később valóban nagy értékűnek bizonyult emlékek. Tervszerűségét, tudományos célkitűzést és módszert pedig az akkor már nagyban folyt kutatásokba is csak az 1829-ben alapított *Instituto di corrispondenza archeologica* hozott. De természetesen az sem azonnal, hanem csak idővel.

Az első tervszerű ásatások Egyiptomban és Mezopotámiában a negyvenes években, görög földön (Newton) az ötvenes években indultak meg. Komoly régészeti munkáról azonban a múlt évszázad utolsó negyede előtt csak Itália, Hellas, Egyiptom, Kis-ázsia és Mezopotámia területén lehet beszélni. A provinciákra csak ebben az időben került a sor, mégha egyes nevezetesebb emlékeket előbb ismertek, (mint pl. Északafrikában, Hispaniában, a Provenceban és a Rajna mentén) s helyenként kisebb-nagyobb múzeumok is akadtak.

⁸⁾ *Római útnyomozás*. (Nemzeti Társalkodó, 1830.)

⁹⁾ *Napkelet*, 1929. szept.

Erdély magyarsága a nyilvános múzeumokra való törekvésben is lépést tartott a nyugattal, mint azt *Kelemen Lajos* az *Erdélyi Múzeum* 1909. (XXVI.) éviolyamában — *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására* címen — részletesen tárgyalja. Kimutatja, hogy nemcsak a tudományos akadémiára való törekvések nyúlnak vissza a XVI. sz. elejéig — a *Sodalitas Septemcastrensis* — hanem az Erdélyi Múzeum-egyesület megalapítását (1859) is majdnem száz esztendővel előzik meg az arra való törekvések. Az akkori fogalmak szerint múzeum volt *Hermányi Dienes József* nagyenyedi ref. pap tört. forrás-gyűjteménye, melyen alapszik Benkő József Transsylvaniaja. De már mai értelemben is múzeumnak mondható az 1798-ban alapított *Telekitéka* (Marosvásárhely), s még inkább a gyulafehérvári *Batthyaneum* (1781), melynek a könyvtáron kívül régiség- és ásványtára is van. Az 1791-ben *Zágoni Aranka György* buzgalmából alapított *Nyelvmívelő Társaság* programjában már a képek, pénzek, feliratok és régiségek gyűjtése is benne van, s ha az eszme — a bécsi udvar és az erdélyi szászok érdeméből — ekkor nem is valósulhatott meg, meg sem halt. Legalább címében tovább képviselte azt az 1814-ben *Döbrentei Gábor* által alapított *Erdélyi Múzeum* című tudományos folyóirat. Ugyancsak ő egy öt szakosztályból álló tudóstársaság szervezeti szabályzatát is kidolgozta; 1819-ben meg is alakultak, lett volna alapjuk is — mintegy 30.000 ft. — de Bécsből ismét elgáncsolták az egész alakulatot.

Ilyen előzmények után 1829-ben — az Istituto di corrispondenza archeologica alapításának évében — állott elő *Bölöni Farkas Sándor* a tisztán *múzeumi gondolattal*, az erdélyi kancellárhoz beadott emlékiratában. A tervezet benyújtóját sikerült ugyan elkedvetleníteni, s félreállítani, de a gondolat maga már olyan erős volt, hogy meg-

valósítása el nem maradhatott. Az akkori erdélyi sajtó nagy lelkesedéssel emeli ki a két gr. Kemény (József és Sámuel) áldozatosságát, mellyel könyvtárukat és egyéb gyűjteményeiket a Kolozsvárott felállítandó Nemzeti Múzeum alapjául felajánlják, s melyhez nemsokára gr. Gyulay Lajos jól rendezett, gazdag gyűjteményével csatlakozott. A vármegyék és a székelység lelkesen csatlakoztak az eszméhez, melyet az időszaki sajtó mellett most már röpiratokkal is terjesztettek (Gebbel Frigyes, Nagyajtai Kovács István). Ezekben már kifejezetten múzeumi célokat tűznek ki. — Nem lehet célunk itt részletesen ismertetnünk hogyan került a kérdés az erdélyi országgyűlés 1842. jún. 21. ülése elé. Messze vezetne azoknak a felszólalásoknak ismertetése is, melyek az országgyűlésen — előbb a bizottságokban, majd teljes ülésen — pro és kontra elhangzottak. Holott nem volna érdektelen. Elégedjünk meg azonban annak megállapításával, hogy 1842. dec. 23-án létrejött a múzeum felállítására vonatkozó országos határozat. A szászok már az országgyűlési tárgyalások alkalmával akadékoskodtak, s a törvény szentesítése csakugyan nem történt meg. Bár a rendek ismételten sürgették, Bécsben mindig halogatták.

Jöttek az 1848–49. évi események, s mire ezek elvonultak, a múzeum — mely még meg sem alakult — rengeteg veszteségről számolhatott el. Gr. Kemény Sámuel gerendi kastélyát, s abban a múzeumnak szánt gyűjteményeket tönkretették az oláhok; Lészay Dániel éremgyűjteményét a hozzá beszállásolt orosz tiszt fosztotta ki.

Alig tért azonban magához az erdélyi magyarság, már ismét a múzeum gondolata lépett előtérbe. Előbb (1852) *Köváry László*, majd (1854) gr. *Mikó Imre* vetették fel az eszmét; mindketten részesei voltak az előző munkának is. Ismét nem részletezhetjük azokat a küzdelmeket, melyek eredményeként gr. Mikó Imre fővezérlete alatt és

őriási anyagi áldozatai révén 1859. nov. 23-án, megalakult az Erdélyi Múzeumegyesület, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonosa.¹⁰⁾

Az Egyesület mindjárt megalakulása után lázas munkához kezdett, s Erdély tudományosságán csakhamar érezhető is lett a hatása. Arra, hogy *„mennyire céltudatosan dolgoztak, megcáfolhatatlan bizonyíték Vas Józsefnek „Erdély a rómaiak alatt” címen 1863-ban, Kolozsvárott megjelent műve. Ez u. i. az E. M. E. által hirdetett első tudományos pályázat gyümölcse, s*

¹⁰⁾ Igaz, hogy nem állami, hanem az erdélyi magyarság társadalmi tulajdonaként, amit ma igen alkalmoszerű és szükséges hangsúlyoznunk. Különösen azért, mert úgy maga Panaitescu prof. úr szóban forgó cikkében, mint Nestor D. Covaciu úr u. ezen kötet 218—223. lapjain annak régiségtárát sohasem említik, hanem az egyetem és az Institutul de Studii Clasice lapidariumáról beszélnek. Ez a félrebeszélés nem véletlenség vagy tájékozatlanság.

A tájékozatlanok kedvéért meg kell u. i. említenünk, hogy az Erdélyi Múzeumegyesület 1872-ben, a kolozsvári egyetem alapításakor, az egyetemi oktatás céljaira bérbe adta gyűjteményeit — könyvtár, érem- és régiségtár, állattár, ásvány- és közettár, növénytár — a m. kir. Ferencz József-Tudományegyetemnek. Kifejezetten annak az egyetemnek, annak fennállásáig, nemcsak tulajdon-, de ellenőrzési jogát is fenntartva. Mikor aztán 1919. május 12-én a Nagyszebeni Román Kormányzótanács nevében Ghibu Onisifor, akkori államtitkár (ma egyetemi tanár) úr katonai erővel megszállotta és elvette a Ferencz József-Tudományegyetemet, ugyanezt tette az Erdélyi Múzeumegyesület tulajdonát képező gyűjteményekkel is. Azóta eltelt tíz esztendő, kormányok jöttek és mentek, de az Erdélyi Múzeumegyesülettel szemben még mindig a forradalom a jogforrás, s mint ilyen sem a tulajdonos ellenőrzési jogát, sem az állítólagos jogutód román állam bérfizetési kötelezettségét el nem ismeri. Sőt következetesen kitér az Egyesületnek a jogviszony rendezésére vonatkozó, az egyetemre nézve nagyon méltányos és többször előterjesztett javaslata elől.

mindazt, amit akkor tudni lehetett erről a kérdésről, igen talpraesetten foglalja össze.

Az Erdélyi Múzeumegyesület gyűjteményei nyomában több múzeum is keletkezett, melyek közül elegendő kiemelni a *Széckely Nemzeti, a gyulafehérvári és a dévai múzeumokat*; utóbbi kettő kifejezetten római jellegű, azaz régészeti anyaguk túlnyomóan rómaiakori, számra és jelentőségre pedig vetekedik a nyugati vidéki régészeti múzeumok zömével. A többi — számottevő római gyűjteménnyel nem bírókat — hagyjuk ez alkalommal figyelmen kívül.

Ellenben ne feledkezzünk meg arról, hogy az erdélyi románság tudományos egyesülete, az ASTRA (Asotiatiiunea pentru Literatura Română și Cultura popurului Român = Román Irodalmi és Népművelődési Egyesület), mely pedig csak két évvel fiatalabb az Erdélyi Múzeumegyesületnél (1861) semmi érdeklődést nem tanúsított ezen emlékek iránt. Anyagi okai nem igen lehettek, mert saját palotáján kívül (melyhen néprajzi múzeum is volt) egy millió aranykorona körüli vagyona, kétezernél több fizető tagja és 1869. óta folyóirata is volt. Tudtommal azonban tudományos kutatásokat a rómaiakorra nézve egyáltalán nem végeztek, csak a szórványos leletekből hozzájuk került emlékeket őrizték meg. Holott, ha igaz lett volna, hogy a magyar tudományosság szándékosan elhanyagolja a rómaiakori maradványok kutatását, nekik nemcsak érdekük, de elemi kötelességük lett volna e hanyagság ellensúlyozása. De meg sem kísérelték, s ezzel nyilván elmulasztották jogalapot szerezni arra, hogy bennünket vádoljanak.

*
* *
*

Mindezt készen kapta Románia akkor, amikor — be sem várva a békekötést — Erdélyt birtokába vette.

És megindult az ó-királyságbeli intelligencia érdeklődése múzeumaink iránt. Egy-

mást érték a hozzáértő és hozzá nem értő látogatók, s ugyancsak hízhattunk volna a gyakran felhangzott önkénytelen elismeréstől, ha a körülmények erre alkalmasak lettek volna; és ha nem akadtak volna épen az új hivatalos tényezők közt olyanok, akik minden tudományos szempont fölé helyezték azt, hogy a gyűjtemények külsejét átfestve, azt — minden magánjogi szempont figyelmen kívül hagyásával — az új állam tulajdonának tüntessék fel. Az igazságnak tartozom annak kijelentésével, hogy az „új hivatalosok” nem mind voltak ilyenek, de a nagy többségük ilyen volt, s ilyen ma is. Az pedig csak természetes, hogy az ő akaratuk érvényesült, s a méltányosok háttérbe szorulnak ma is.

Folytak azonban a rómaikorra vonatkozó kutatások és ásatások is és nem pusztán én dolgoztam és nem csupán Porolissumban. Ámbár körülbelül magam voltam az, akinek eredményei nemcsak magyarul jelentek meg, hanem franciául is, tehát Panaitescu úrnak is módjában volt azokról bővebben tájékozódnia. Nagy erkölcstelenség volna azonban részemről, ha az általa nyújtott elismeréstől eltekintve, élvezném az egyedülnek kijáró dicsőséget. Ha valaki csupán az Erdélyi Múzeumegyesület évkönyveit, az Erdélyi Múzeumot, a dévai és gyulafehérvári múzeumegyesületek évkönyveit, az Archaeologiai Értesítőt, Archaeologiai Közleményeket, a Múzeumi és Könyvtári Értesítőt, a Jahreshefte des Österr. Arch. Instituts, s az azt megelőző Arch.-epigr. Mitteilungen, továbbá az Archaeologischer Anzeiger évfolyamait lapozza át, vagy a Martian Juliannak előbb németül megjelent, azután románra lefordított Repertoriul-ját tanulmányozza át, kitűnik, hogy már a XIX. század hatvanas éveitől kezdve folynak Erdély földjén a rómaikorra vonatkozó rendszeres régészeti kutatások, nem is csekély eredménnyel, s főleg magyarok részéről, amit nyu-

godtan állíthatunk a nélkül, hogy Ackner, Goos, Müller és Teutsch érdemeit el akar-nók vitatni. Mindezekben a munkákban találkoztunk a Torma Károly nevével, aki a csicsókeresztúri tábornok ásatása felé és a Me-szes-limest először állapította meg. Ott van K. Findly Henrik, aki — egyebek közt — a kissebesi ásatásokat végezte, s a fia Gábor, aki Apahida mellett és a pogujori földváron ásatott és akinek Forma Partium Imperii Romani etc. című térképéért és annak latin nyelvű magyarázatáért majd igen hálás lesz Panaitescu úr, mikor az általa tervezett Dacia-térkép elkészítéséhez hozzáfog. Ha majd megismeri Cserni Béla munkásságát, aki egy életet áldozott az apulumi és környéki kutatásoknak, s önfeláldozó munkáját szép siker is koronázta, — alig hihető, hogy megtagadhatta tőle az elismerést. Téglás Gáborral és Király Pállal, a sarmizegethusai kutatókkal, sokszor voltunk elégedetlenek, de nem azért, mintha őszinte lelkesedéssel nem dolgoztak volna. Téglás Gábor Hunyadmegyén kívül egész Erdélyben és a Bánátban, sőt Ó-romániában is kutatott, utakat, limesmaradványokat publikált, s tudós barátságot tartott Tocilescuval és Antonescuval, s utóbbi ezen ismeretség révén írhatta meg Samizegethusáról szóló kis munkáját. S ne feledkezzünk meg végül Ornstein Józsefről, aki Orosz Endrével a szamosújvári tábornok ásatása felé, s publikálta is. Amely utóbbi tény jelentős még akkor is, ha a közlésben levont következtetésekkel nem is értünk mindenkor egyet. Nem felejtendő továbbá, hogy ott, ahol Panaitescu prof. úr ásatott — t. i. Bereczken és Alsókosályon — szintén történtek már, — ha nem is rendszeres — kutatások. A sepsiszentgyörgyi múzeum — Csutak Vilmos — Komollón ásatta a tábornokmaradványokat. A Bánátban Ortway Tivadar, Fröhlich Róbert, Berkeszi István végeztek e korra vonatkozó kutatásokat és publikálták is eredményeiket.

De ne feledkezzünk meg *br. Orbán Balázsról* sem, akinek a *Székelyföld leírása* c. munkája még nagyon sokáig lesz útmutató azok számára, akik a székelyföldön bármiféle történeti nyomot keresnek. Ennek legközelebb fekvő bizonyítéka egyébként a szóban forgó Anuarul 242—46. lapjain közölt jelentés.

Emlékezzünk meg itten Király Pál művéről is; az egyik *Ulpia Traiana Augusta Sarmizegethusa* stb. (1891. Bpest), a másik *Dacia prov. Augusti, 2 köt.* (1893. Nagybecskerek). Ma — természetesen — elavultak ezek a munkák; akkor azonban számot tettek, s az első mindenesetre felülmúlta Antonescunak ugyanarról a tárgyról írt művét.

És mindezeknek a kutatóknak igen-igen nagy becsületére válik, hogy nemcsak napi-díjakat nem kaptak, hanem komolynak mondható anyagi támogatást sem: Torma Károly nagyrészt, — ha nem kizárólag — a maga pénzén ásatott, a többinek pedig nem a munka elvégzése volt teher, hanem az ahhoz szükséges minimális összeg előteremtése.

Végül ne hagyjuk említetlenül, hogy a Dolgozatok körül csoportosulók közül nem csupán csekélységem foglalkozott római kutatásokkal, hanem Ajton mellett és a Zalatna melletti Petrosánban dr. Roska Márton is ásatott, ha nem is nagyszabású emlékeket, de különösen az utóbbi helyen előkerült köemlékek éppen nem jelentéktelenek. Magam pedig nemcsak Porolissumban ásatam, hanem Csákiigorbón, Tarcsapusztán, Mogyorósdon is, s megállapítottam a küllővári Várhegyen levő maradványokat, hogy egyebet ne említsek.

Befejezésül még annyit, hogy az Erdélyi Múzeum régiségtárának *megvolt a ma részletes terve és programja* az erdélyi rómaiakori maradványok felkutatására, s ahhoz részben hozzá is kezdtünk. Neveltünk a belső munkatársak mellett külsőket

is. Az utóbbiakat időnkinti tanfolyamokon kívántuk kiképezni; az első ilyen tanfolyamot 1911. nyarán tartottuk, amint arról tanuskodhatik pl. Ciura Sándor úr a kolozsvári Barutiu-liceum igazgatója, aki akkor mint balázsfalvi tanár vett részt azon.

Az elmondottak igazolják egyfelől azt, hogy távolról sem állhat meg az a felfogás, mely szerint az erdélyi magyar tudományosság szándékosan hanyagolta el a rómaiakori emlékek kutatását; másfelől bebizonyosodik az is, hogy ellenkezőleg — a maga lehetőségei között, mikor egy tudományos célú egyesület alapításáért majdnem háromnegyed évszázadon át kellett a bécsi hatalommal viaskodnia — mindig igyekezett ezen a téren is lépést tartani a Nyugattal. Panaitescu úr ezt nyilván nem tudja, ami nem is meglepő. Annyira nem, hogy amikor a limeskutatások megindításával kapcsolatosan a németföldi eredmények tanulmányozását ítéli legelső feladatnak, s hivatkozik a nagyon tiszteletre méltó Fabricius prof. úr tanácsára és az angolok példájára, — egy szót sem arról, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiség-tára is ezt tette éppen 20 évvel azelőtt, s az általa is emlegetett és jelenleg „gondozott” Dolgozatok éppen e sorok írójának erről a tanulmányútjáról szóló összefoglaló jelentésével indult meg 1910-ben.

Az, amit Panaitescu úr cikkének további részében programmal felállít, nagyon helyes, megvalósítása tudományos szempontból nagyon kívánatos, s aligha van még egy szakember, aki annak menetét nagyobb érdeklődéssel és várakozással kísérné, mint e sorok írója. Ami annál természetesebb, mert hiszen az a mi programunk további megvalósítása, a mi kezdeményezésünk folytatása. Készséggel ismerem el, hogy nem jelentéktelen folytatása. A bereczki, alsókosályi, sarmizegethusai és muncseli ásatásoktól méltán várunk számottevő eredményeket, s minél inkább várjuk ezeket, annál

őszintébben sajnáljuk, hogy csak nagyon is kivonatos kongresszusi, vagy szűkre szabott „előzetes” jelentésekből ismerjük azokat.

*
* *
*

Az itt elmondottakra azért volt szükség, mert a Panaiteşcu úr idézett összefoglalása még csak nem is sejtette azt, hogy Erdély földje rómaiakori emlékei kutatásának hosszú és tiszteletre méltó multja van, s e multnak nem megvetendő eredményei úgy a múzeumok, mint a publikációk terén. Ezek az eredmények kiállják az összehasonlítást a nyugattal is. *Panaiteşcu úr*

szempontjából azonban akkor lesznek valóban tiszteletre méltókká, ha összehasonlítjuk azzal, hogy ugyanakkor mit végeztek Erdélytől délre és keletre, román — és nem német! — szakemberek. Hol van az Erdélyi Múzeumnak, a Székely Nemzeti Múzeumnak, vagy akárcsak a dévai és gyulafehérvári múzeumoknak párja az ó-királyság területén, 1914. előtti időkben? Hol vannak a mieinket felülmúló kutatások és ezek eredményei — ugyanabból az időből?! Mert a mieinkkel való — és Panaiteşcu úr soraiból kiáradó — elégedetlenségre csak ez adna erkölcsi alapot.

Dr. Buday Árpád.

Randbemerkungen zu einem archaeologischen Aufsatz.

Im letzten Jahrbuche der Siebenbürgischen Section der rumänischen Commission für Historischen Monumente¹⁾ erschien unter dem Titel: *Archaeologische Probleme und Methoden in Dacia superior*²⁾ ein Aufsatz, dessen Verfasser Herr E. Panaitescu ist, Prof. der Alten Geschichte an der rumänischen Universität zu Kolozsvár.

1. *Unsere Randbemerkungen dürften wir gleich beim Titel beginnen.* Es ist nämlich auffallend, mit welcher staunenswerten Unterschiedenheit Verfasser Siebenbürgen kurzweg *Dacia superior* nennt. Denn von Dacien wissen wir nur soviel, dass es in den Jahren zwischen 129—168. n. Chr. in zwei Teile — D. superior und inferior — zerfiel; aber welches Territorium das eine, oder das andere war, wissen wir nicht. Nicht einmal das wissen wir, welcher Teil Daciens in der gesagten Zeit zum römischen Reich gehörte? Nicht einmal der Verfasser dieser Zeilen würde in dieser Beziehung wagen eine bestimmte Behauptung riskieren, obwohl er sich ziemlich gründlich mit der Geschichte der Eroberung Daciens befasste und seine Theorie bezüglich der stufenweisen Eroberung Daciens wiederholt darstellte. Doch

würde nicht wagen die Lage und Grenzen dieser zwei Territorien auf Grund der zur Verfügung stehenden Angaben festzustellen. Wir wissen ja nicht einmal, wie die Benennungen *superior* bzw. *inferior* zu verstehen seien: ob hinsichtlich der Entfernung von Rom, oder des Hauptflusses des Gebietes? Da haben wir das *hispanische* Beispiel mit den Benennungen *citerior* und *ulterior*, augenscheinlich von Rom gerechnet. In *Germanien* begegnen wir schon den Benennungen *superior* und *inferior*, ebenso in Moesien und Pannonien. In den drei letzten Fällen ist zweifellos, dass die mit superior benannten Teile näher zu Rom und auch hinsichtlich der Rhein und Donau Flüsse höher lagen. In Dacien aber steht die Sache ganz anders; denn hier müssen wir entweder die Entfernung von Rom, oder die Strömung der Maros als Hauptflusses in Betracht ziehen; wir wissen aber nicht, welches für die Römer massgebend war. Die uns zur Verfügung stehenden einigen Monumenten sind zur Lösung dieser Frage nicht genügend, somit die *Identifizierung Siebenbürgens mit dem römischen Dacia superior nicht genügend wissenschaftlich begründet ist.*

2. *Unsere zweite Bemerkung bezieht sich auf die Einleitung des Aufsatzes.* Der erste Satz lautet also: „Die allgemeinen archaeologischen Probleme von Dacia supe-

¹⁾ Anuarul Comisiunii Monumentelor Ist. Sectia pentru Transilvania, 1926—28. Kolozsvár (Cluj), 1929.

²⁾ Probleme și metode arheologice în Dacia superior, pag. III—XII.

rior können natürlich nicht andere sein, als die einheitlichen Probleme von derselben Natur des *geographisch, ethnographisch und geschichtlich einheitlichen ganzen daco-rumänischen Territoriums*". Weil: „*Man der Kultureinheit des Carpato-Danubian Territoriums von den für das rumänische Gebiet nur in letzterer Zeit festgestellten palaeolithischen Formen angefangen bis zur Zeit der Herrschaft der byzantinischen Civilisation auf der Spur folgen kann . . .*“ Bald weiter unten: „*Die prähistorischen mittelländischen Einflüsse und dieselben der Griechen und Römer ebenso, wie die westlichen Einwirkungen in den anfänglichen historischen Zeiten, die Einflüsse der Kelten, in der Zeit der Völkerwanderung die der Germanen, dann die der nördlichen und östlichen Slaven, ferner südlichen Byzantinen, taten nichts anderes, als dass sie dem ganzen Carpato-Danubian Territorium für die Entwicklung der einheitlichen Kultur, der Kunst und des Geistes einheitlichen Charakter den Stoff lieferten; dessen unveränderlich einheitlicher Kern daco-rumänisch ist*“.

Auf diese Citate bemerken wir nur: *Wenn dem nur so wäre!* Denn in diesem Falle würde sich die Beurteilung dieses archaeologisch vielleicht kompliziertesten Territoriums von Europa sehr einfach gestalten. Es ist aber nicht so.

Erst von einigen Tagen erschien ein dicker Band in englischen Sprache: *Die Donau in der Urzeit*.³⁾ Verfasser dieses Werkes ist V. Gordon Childe, Professor der praehistorischen Archaeologia an der Universität von Edinburg. Das Werk ist das Resultat einer gründlichen Studienreise. Verfasser ist somit ein gründlicher Kenner der Urzeit des in Rede stehenden Gebietes,

aber ist in dieser Frage ganz anderer Meinung. Das Buch Childe's enthält Teile, die noch einer lebhaften Diskussion unterworfen werden und auch er selbst wird einige seiner Behauptungen modifizieren müssen. Das pflügt immer und mit jedem zu geschehen. Es ist aber zweifellos, dass das durch ihn bearbeitete und angeführte Material nie so wird gruppiert werden können, dass es die These des Herrn Panatiescu zu beweisen imstande wäre, nach welcher *die kulturelle Einheit des Carpato-Danubian Gebietes vom Palaeolithikum bis zur Herrschaft der byzantinischen Zivilisation zu verfolgen sei*. Im Bronzezeitalter und in den daran sich anschliessenden Epochen kann man ja von auf grössere Gebiete sich ausdehnenden kulturellen Einheiten sprechen, aber auf dem Carpato--Danubian Gebiete sind auch in diesen Epochen 4—5 klar bestimmbare Kulturkreise und ausserhalb diesen setzt der im Bewusstsein seiner Verantwortlichkeit sich äussernder Fachmann für bedeutende Gebiete ein Fragezeichen.

Wie scheint hält auch H. Panatiescu selbst seine zuvor ausgesprochene Meinung doch für ein wenig übertrieben, in dem er hinzufügt: „*Die auffallenderen und ansehnlicheren Formen scheinen nicht immer einheitlich zu sein. Aber die Frage des Ursprungs und das ewig Bestimmende soll man nicht unter dem Eindrucke dieser mit grosser Heftigkeit auftretenden Formen beurteilen, sondern auf Grund der primären Ausserungen der schaffenden Kultur*“. Unsere Bemerkung darauf ist, dass die primitivsten urzeitlichen Formen nicht nur auf dem Carpato-Danubian Gebiete, sondern überall identisch sind. Eine der wichtigsten und schwierigsten Aufgaben der methodischen Forschung auf dem Gebiete unserer Wissenschaft besteht ja eben darin, aus dem uns zur Verfügung stehenden Vermächtnis dasjenige festzustellen, was das primitivste, ursprünglichste sozusagen trieb-

³⁾ The Danube in prehistory. By V. Gordon Childe. Oxford, 1929. 8°, XX. und 479 S., 15 Tafeln und 217 Bilder in Text, mehrere Karten.

artige Element ist, also auf einer gewissen Stufe der Kultur überall dieselbe Bedürfnisse befriedigt. Diese sind dann ganz anders zu beurteilen als die individuellen Züge der Kultur, die sich in der Befriedigungsart der geistigen und physischen Bedürfnisse der gerade nicht auf der primitivsten sondern auf einer gewissen entwickelteren Stufe Lebenden äussern. Wie es richtig ist, dass nicht immer die am heftigsten erscheinenden Formen die entscheidenden sind, so ist es ebenso wahr, dass auch die primitivsten es nicht sind. Die Wahrheit steckt immer irgendwo in der Mitte, und gerade diese Mittelfaktoren sind in Hinsicht auf jedes Gebiet, zu bestimmen bevor man der zitierten ähnliche Äusserungen macht. Das ist das punctum saliens für den Wert der wissenschaftlichen Forschung, für den Forscher: Hic Rhodus, hic salta!*)

Endlich sagt er noch: „*Es ist evident, dass hinsichtlich der historischen Entwicklung und des archaeologischen Gesichtes die Dobrogea von Siebenbürgen grundverschieden ist.* Aber der mächtige, reiche und glänzende griechische Einfluss von den Küsten des Schwarzen Meeres ist nach neuerer Feststellung im kommerziellen Wege bis in die Hunyader Gebirge eingedrungen; anderseits war die politische, ethnische und kulturelle Macht der Daken

und Römer in den siebenbürgischen Gebirgen gerade so intensiv und bestimmend, wie in der Dobrogea“.

Verfasser dieser Zeilen acceptiert vollständig den ersten Satz und unterstreicht ihn als nach den Praemissen wahrlich überraschende Conclusion — *sonst ganz richtige Tese* —, woraus folgt, dass die Praemissen unrichtig sind. Wie weit die griechischen Handelsadern in die Hunyader Gebirge vorgedrungen sind, ist heute noch nicht genügend klar. Aber dass die dakischen Waffen bis zum Schwarzen Meer, ja sogar bis zum Golf von Korinthos gelangten, ist eine schon seit lange bekannte Tatsache. Und hinsichtlich der intensiven ethnischen und kulturellen Macht der Daker und Römer, würde es nicht schaden, *besonders den dakischen Einfluss etwas gründlicher und ausführlicher darzustellen*, denn bis jetzt wissen wir davon nicht einmal Allgemeinheiten. Von den Römern wissen wir ganz genau, dass zur Zeit ihrer Herrschaft das Ethnikum Siebenbürgens undenkbar bunt und eben aus diesem Grunde die kulturelle Wirkung dieser Herrschaft derart oberflächlich war, dass nach dem Sturze des römischen Reiches daselbst *keine lebende Spur von römischer Kultur hinterblieben ist*. Denn heute schon stimmen wir gewiss darüber überein, dass die Theorie der daco-rumänischen Continuität unhaltbar ist. Und dies also mehr, weil unlängst auch Prof. Sextil Pușcariu erklärte, dass „Diese Theorie für uns weder eine fixe Idee, noch ein Programm ist, somit wir davon kaltblütig sprechen können. Rumänien verdankt seine territoriale Einheit einem ganz andern Rechte und nicht dem historischen . . . Und wer könnte beim heutigen Stande der Wissenschaft entscheiden, wer eigentlich recht hat.“ (Ob die Behaupter oder die Lügner.“) — Übrigens *hinsichtlich*

*) Nach dem Setzen des Obenstehenden finde ich bei Ed. Meyer (Geschichte des Altertums, 5. Ausgabe [1926] I. 2. S. 753—4.) Folgendes: „*Verbindung eines bestimmten Stils mit einem bestimmten Volkstum, ist nur da möglich, wo er aus einer bereits zu höheren Stufen gelangten Kultur erwächst u. zum charakteristischen Ausdruck des sie tragenden Volkstums und seiner Anschauungen wird . . .*“ Es kommt mir sehr gelegen mich auf diese Äusserung berufen zu können, denn sie weist auf den Grundthese-Charakter meiner obigen Behauptung hin und schützt vor der Annahme, als ob diese nur eine Gelegenheits-These wäre.

*) Dacoromania. IV. (1924—26.) 1401. S.

der Behauptungen des H. Panaitescu ist nur das wichtig, dass er selbst den Unterschied der historischen Entwicklung und des archaeologischen Gesichtes zwischen Dobrogea und Siebenbürgen zugibt. Nun wenn einmal zwischen zwei verhältnismässig so nahen Territorien ein solcher Unterschied existiert, wie kann man dann auf einem so riesigen Gebiete, welches er Carpato-Danubian nennt, von Einheitlichkeit sprechen? Auf einem so grossen Gebiete können wir natürlich von gegenseitigen kulturellen Einwirkungen und kulturellen Zusammenhang, aber keinesfalls von Einheit sprechen.

Gar Manchen dürfte es unverständlich sein, wie jemand bei der Frage der Forschung der siebenbürgischen römischen Reste die unveränderliche Einheit des Carpato-Danubian Gebietes betonen kann? Nun wir sind in der Lage, hierauf zu antworten, obwohl wir uns damit eine kleine Abweichung erlauben müssen.

Im Jahre 1928. erschien in Cambridge ein Buch mit dem Titel: *Dacien, Grundriss der frühen Kulturen der Carpato-Danubian Gebiete*.⁵⁾ Als Verfasser des Buches figuriert Vasile Pârvan ehemaliger Prof. der Alten Geschichte an der Universität zu Bukarest, welcher aber Erscheinung seines Buches nicht erlebte, weil er schon früher, in seinem 45. Lebensjahre verschied. Seine englischen Freunde huldigten mit diesem Buche seinem Andenken, indem sie darin diejenigen Vorträge zusammenfassten, welche Pârvan im März des Jahres 1926 im St. John College von Cambridge, von den dortigen klassischen Philologen eingeladen, als Gast hielt. Es wird nicht schaden, uns ein wenig mit diesem Werke zu befassen, weil H. Panaitescu augenscheinlich daraus seine Inspiration für die Einlei-

tung seines vorliegenden Aufsatzes schöpfte. Von Prof. Pârvan kann auch Verfasser dieser Zeilen nicht umhin alle Anerkennungen zu bestärken, womit sowohl H. Panaitescu, als auch seine englischen Freunde seinem Andenken huldigten. Derselbe hat wirklich viel studiert, besass viele Kenntnisse, war ein grossartiger Organisator welcher ungemein viel arbeitete. Er besass aber eine Eigenschaft, welche H. Panaitescu — natürlich — ihm als Verdienst anrechnet und welche auch die englischen Freunde vorheben, nämlich „er war instinktmässig vom Bewusstsein seiner Latinität durchdrungen“. Dem ist auch so und eben diese Bewusstsein offenbarte sich auch in diesen seinen Vorlesungen, ja sogar dasselbe bewog ihn zweifellos sich diese Tese zu wählen. — Gegenstand seiner Vorlesungen ist die Praehistorie, Protohistorie und Historie Daciens durch 3000 Jahren hindurch. Unter Dacien versteht er dasjenige Gebiet, welches sich vom Adriatischen Meere bis zum Schwarzen Meere, dann vom Aegaeischen Meere bis zu den Karpaten (nicht südlichen Karpaten, sondern Hauptlinie des Gebirges) erstreckt. Das nennt er Carpato-Danubian Gebiet. Darin unterscheidet er zwei Dacien. Das eine ist das Burebistas Reich, welches das heutige Böhmen, Westungarn, Bessarabien und Bulgarien in sich fasste. Das andere ist das eigentliche Dacien, welches ungefähr wie das heutige Rumänien sich vom Tiszafluss bis zum Dnyesztzer und von den Karpaten bis zur Donau erstreckte. Dies ist der Kern des im weitern Sinne des Wortes genommenen Daciens. — Das Buch behandelt aber in fünf Kapiteln besonders das Verhältniss des im weitern Sinne genommenen Territoriums zu den Villanova, Skythen, Griechen-, Kelten- und Römer-Kulturen. Riesiges Unternehmen also, obzwar man sich denken kann, dass Verfasser auf 200 Seiten vom kleinen Format (13 × 8 cm.) und in fünf Vorlesun-

⁵⁾ *Dacia an outline of the early civilisations of the Carpato-Danubian countries, by Vasile Pârvan.*

gen wahrlich nur eine Skizze liefern und nur Allgemeinheiten sagen kann. Aber auch der Gegenstand selbst ist ungeeignet mit dem Wahlspruch der *einheitlichen Kultur* systematisch behandelt werden zu können.

Übrigens wäre es nicht die Gelegenheit, jetzt uns mit der Kritik des Werkes ausführlicher zu befassen. Wir wollen eben nur darauf hinweisen, — was zugleich auch eine Herrn Panaitescu lautende Randbemerkung sein soll —, dass z. B. das Vorkommen der Goldmünzen besonders der Diadochos-Fürsten in den Hunyader Bergen, oder z. B. das Erscheinen der Bronzhydria von Bene, — nicht notwendigerweise Kulturwirkung, umso weniger Kulturinheit bedeuten. Die Bronzhydria von Bene ist eine so allein da stehende Erscheinung, wie manchmal das Erscheinen eines Meerfisches in der Tisza: Das eine, wie das andere trieb irgend ein Sturm vom Schwarzen Meere hieher. Selbe sind aber ebenso nicht notwendigerweise hier, wie auch der Silberfund von Hildesheim nicht bezeugt, dass sich dort die Kunst Alexandriens ansässig machte. Noch mehr gilt das Gesagte für Münzen. Das Geld, besonders das gute Geld- und die Lysimachos-Goldmünzen sind fürwahr gut! — bahnte sich immer schneller einen Weg, als die Kultur. Daraus, dass bei einigen afrikanischen Völkern lange Zeit hindurch die Maria Theresie-Silbermünzen sehr beliebt waren, ist noch Niemanden eingefallen, zu folgern, dass sich jene Völker auch „die österreich-ungarische Kultur“ angeeignet hätten. — Dann gibt es Sachen, welche wir, wenn jemand ohne zu detaillieren und zu beweisen sich leichtthin eine Behauptung erlaubt, nur mit heftigem Zweifel empfangen. Derartig ist z. B. die Behauptung des H. Pârvan, dass „*Mithras und Anaitis in Dacien schon vor der römischen Eroberung bekannt gewesen wären*“. Woraus folgert er dies und womit beweist er dies für das im weiteren

Sinne genommene Dacien? Ebenso leichtthin spricht sein Buch vom „*Grossen hun-garo-rumänischem Bronzezeitalter*“, dann vom „*Carpato-Danubian Goldzeitalter*“, und zwar vom letzteren nicht im Sinne des *aurea aetas* oder des Goldzeitalters der Millenisten, sondern so, wie wir gewohnt sind vom Stein-, Kupfer-, Bronz-, und Eisenzeitalter zu sprechen.

Da liegt der Kern des „Carpato-Danubian“ technischen Ausdruckes und des ganzen Gedankenganges des Herrn Panaitescu. *Nur dass er statt dem im engeren Sinne genommenen Pârvan'schen Dacien einfach daco-rumänischen substituierte und somit das ganze Gebiet mit dem „geographisch, ethnisch und geschichtlich einheitlichen daco-rumänischen Mantel bedeckte*.

Diese Einheit kann er nicht beweisen, weil es unmöglich ist. Im Gegenteil ist er gezwungen einige Concessionen zu machen. Aber nur so viel, als das schon erwähnte „Instinctive Latinitäts-Bewusstsein“ erlaubt. Wir haben das „Instinctive Gefühl“, dass hier nur der Ausdruck *Dacia* d. i. „*Carpato-Danubian*“ das wichtige ist, welcher eingebürgert und *statt daco-rumänischer Continuität* gebracht werden soll. Das letztere hat wie H. Puscariu — als in erster Reihe Kompetent aussagt — das Loos der discreditierten Fetischen ereilt, d. h. nachdem er schon seine guten Dienste getan, beiseite geschafft wurde. „Und jetzt sprechen sie kaltblütig und ohne Sentimentalität davon“.

3. Unsere *dritte Randbemerkung* gilt den folgenden Sätzen des Aufsatzes: „*Obwohl die Beschäftigung mit siebenbürgischen archäologischen Fragen in der Vergangenheit ernste Resultate erzielt hat, was dem Verdienste ungarischer, sächsischer und rumänischer Gelehrten zu verdanken ist; obwohl in den letzten Jahren vor dem Kriege neben der Universität von Kolozsvár ein Fachinstitut sich mit archäologischen For-*

schungen beschäftigte und in den Jahren 1910—1919, in seiner wissenschaftlichen Zeitschrift (unter dem Titel *Dolgozatok — Travaux*) von seinen Forschungen Bericht erstattete, dennoch kann man nicht sagen, dass die archäologischen Forschungen, Grabungen und Studien organisiert, in Continuität und mit klarer Einsicht der Fragen geschehen worden wären. Die um die „Dolgozatok“ gruppierten ungarischen Gelehrten haben sich vornehmlich mit Fragen der prähistorischen und völkerwanderungsalterlichen Archäologie befasst . . . „Forschungen und Grabungen (Porolissum) hinsichtlich des römischen Zeitalters hat nur H. A. Buday unternommen“.

Als ich dies las, ist mit ein Zeitungsartikel des H. Julian Martian eingefallen, welcher vor etwa 8 Jahren im Kolozsvärer rumän. politischen Journal „Patria“ erschienen ist, worin derselbe die ungarischen Gelehrten damit beschuldigte dass wir die Forschung der siebenbürgisch-römischen Überreste absichtlich, aus Rücksichten gegen das rumänische Volk vernachlässigten. Nur dass er nicht offen heraus sagte, dass die ungarischen Gelehrten befürchteten, dass die gründliche Forschung der siebenbürgisch-römischen Überreste eventuell solche Resultate erzielt hätte, welche geeignet gewesen wären, die daco-rumänische Continuität zu beweisen. — Dieser Gedanke leuchtet auch aus jener Behauptung des H. Panaitescu hervor, als er sagt, dass die Kolozsvärer Archäologen sich vornehmlich um die prähistorische und völkerwanderungsalterliche Archäologie gruppierten.⁶⁾ Die Sache in den letzte-

ren Zeiten stand nämlich so, dass das Institut einen ordentlichen Professor als Director (*Pósta Béla*) hatte, dann einen tit. ausserord. Professor (*Buday Árpád*) und zwei Privatdocenten (*Kovács I.* und *Roska M.*) als dipl. wissenschaftliche Beamten, ferner vier Practicanten (*Ferenczy Sándor*, *Herepey János*, *Létay Balázs* und *Schneller Vilmos*). Die Spezialisierung war folgende: *Buday* befasste sich mit klassischer Archäologie und unter seiner Leitung bildete sich zuerst *Létay B.* heran, dann als sich *Létay* für östliche Archäologie vorbereitete, *Ferenczy*. *Kovács* beschäftigte sich mit Numismatik und neben ihm praktizierte *Herepey*. Endlich *Roska* befasste sich Praehistorie und Ethnographie. *Schneller* hingegen besorgte die Kunstsammlungen des Museums, als Beamter des „*Erdélyi Múzeum — Vereines*“, von welchem er auch seinen Gehalt bezog. Natürlich existierte diese scharfe Abgrenzung der Beschäftigungen nur in der Theorie, denn falls es dringend notwendig war, irgendwo zu erscheinen, so ging derjenige, der eben bei der Hand war. Denn wenn z. B. *Buday* gerade zu tun hatte und in Ajton oder Petrosán man römische Funde retten musste, so ging *Roska* hin. Und *Kovács*, der Numismatiker liess graben in Apahida, Korpád, Mezőbánd, Marosvásárhely, Marosszentanna etc. gut und immer mit schönen Erfolg. Nämlich ein solches Programm, welches H. Panaitescu vorschreibt, kann man sehr leicht am Schreibtische machen, aber das Pflügen und der Spaten etc. kümmern sich kaum darum, ob jetzt nach Programm prähistorische, römische oder völkerwanderungszeitliche Forschung an der Reihe ist, sondern bringt das zum Vorschein, auf was eben es stösst. Das Museum ist verpflichtet, allsogleich an Ort und Stelle zu sein um die Beschädigung oder Vernichtung der Funde zu verhindern. Man kann nicht warten, wie in der spanischen Etikett, bis ge-

⁶⁾ Er nennt uns „um die „Dolgozatok“ gruppierten Gelehrten“. Aber umgeht vorsichtig die Tatsache, dass „Dolgozatok“ die Zeitschrift der von der Universität gemieteten Münzen- und Archäologischen Sammlung des „*Erdélyi Múzeum-Vereines*“ war, über deren hinterbliebenen Exemplaren ohne irgend einem Rechtsgrund das gegenwärtige Institut de Studii Classice verfügt.

rade derjenige Beamte hervorkommt, „dessen Beruf ist die Glut vom Fusse Seiner Majestät zu entfernen“. Denn sonst geht „Seine Majestät der Fund zugrunde“. — Dann, wo befindet oder befand sich der glückliche Ort, wo die archaeologischen Forschungen, Grabungen und Studien ohne Unterbrechung dauerten, dauern werden? Nirgends. Denn die fortwährende Arbeit erfordert gewöhnlich so viel Geld, wie viel zu diesem Zwecke nirgends zur Verfügung steht. Und was die Probleme anbelangt, steht die Sache so, dass die Funde es sind, welche die die Probleme erzeugen und uns helfen dieselben zu lösen, welche somit sehr veränderlich sind und deren Natur und Anzahl wir nicht im vornhinein bestimmen können. Somit jener „Mangel“, wovon H. Panaitescu spricht, nicht jenen um die „Dolgozatok“ gruppierten ungarischen Fachmännern, sondern der allgemeinen menschlichen Schwäche zuzuschreiben ist.

Übrigens, wie aus dem Citate erhellt, spricht H. Panaitescu mit Anerkennung sowohl vom Archaeologischen Institut der ehemaligen Kolozsvärer Franz Joseph Universität, als auch von der Tätigkeit des Unterzeichneten. Somit habe ich keinen persönlichen Grund zu diesen Randbemerkungen. Aber seine Irrtümer muss ich doch korrigieren. Denn augenscheinlich urteilt er nur nach der „Dolgozatok“ Zeitschrift, aber auch diese nimmt er nur allgemein zugrunde. Andererseits will er auch „den heutigen drei siebenbürgischen Nationen“ gegenüber „gerecht sein“ und deswegen anerkennt er gleichmässig die Verdienste der ungarischen, sächsischen und rumänischen Gelehrten, ohne Rücksicht darauf, dass er somit die Verdienste unverhältnissmässig würdigt.

Rumänische Gelehrten z. B. kenne ich überhaupt nicht, welche sich mit der Forschung der römischen Überresten Sieben-

bürgens beschäftigt hätten. Möglich, dass „vorübergehende politische Gründe obwalteten“, so wie er sich anderwärts und in anderer Beziehung äussert. Dies ist aber Tatsache. Mit grossem Fleiss und Gewogenheit beschäftigte sich mit diesen Denkmälern H. Major *Martian* Julian, welcher mit der Erweiterung des *Goos'schen Repertoriums* der Sache gute Dienste geleistet hatte, obwohl in seine Arbeit auch manche Fehler vorkamen, was übrigens bei solchen Arbeiten auch fast unvermeidlich ist. Dann schrieb er einige Artikel in „Convorbiri Literare“. Zur Anerkennung seiner Verdienste wurde er zum Mitgliede der ung. Landes-Comision für Kunstdenkmale ernannt. Aber in der römischen Archaeologie hielt er sich nie für einen Fahgelehrten. — H. *Filimon* Aurel interessierte sich nur so nebenbei für Münzen und Ethnographie. Übrigens übersiedelte er schon früher von Siebenbürgen nach Rumänien und lebte in Bukarest, bis er dann die Leitung des Kulturhauses von Marosvásárhely übernahm. — Ähnlich steht die Sache mit H. *Moisil*, der sich als Numismatiker Verdienste erwarb, aber soviel ich weiss, auch er in Bukarest lebte. Von seiner archaeologischen Forschung weiss ich nichts. — Schliesslich ist mir bekannt, dass H. *Antonescu* ein kleines Heft über Sarmisegethusa schrieb, was ich seiner Zeit auch las, infolge dessen ich es für übertrieben erachte ihn für einen Gelehrten zu halten. Meines Wissens hat er keine andere Arbeit in dieser Richtung aufzuweisen und ist übrigens auch kein Siebenbürger. — Möglich, dass ausser den Gennanten auch noch andere in diesem Fach tätig waren, aber nicht vor die Öffentlichkeit der Fahgelehrten traten, sonst würde ich davon wissen, weil wir uns für jeden Arbeiter, ohne Rücksicht auf seine Nationalität, am lebhaftesten interessierten.

Bei den Sachsen ist seit den Ackner-Mül-

ler-Teutsch Zeiten jenes Interesse ebenfalls erschlaft, welches Jahrhunderte lange rege war. Sie befassten sich eher mit Prähistorie, National- und Kunstgeschichte, worin sie auch grossartiges leisteten. Als gerechte Menschen werden sie gewiss darauf verzichten, aus dem gemeinsamen Lorbeer mehr zu beanspruchen, als ihnen zukommt.

Die Tätigkeit der Ungarn in der Forschung der siebenbürgisch-römischen Überreste müssen wir deswegen etwas ausführlicher behandeln, um gegen die oben angeführten unwürdigen Verdächtigungen neuere Beweise zu liefern und zu demonstrieren, dass H. Panatiescu, als er nach seiner Art urteilte, die Vergangenheit durchaus nicht kannte. Dies ist einesteils auch erklärlich, weil er nicht ungarisch kann und in seiner Umgebung jene Kenner der ungarischen Sprache deren Aufschlüsse er annimmt, ebenfalls keine Idee von der Vergangenheit der ungarischen siebenbürgischen Archaeologie und von jenen Bestrebungen haben, denen wir die gegenwärtigen archaeologischen Museen und die allgemein bekannten wissenschaftlichen Erfolge zu verdanken haben.

Aber lateinisch kann auch H. Panaitescu und wenn er *im III. Bande* des *Corpus Inscr. Latinarum* die litterarische Einleitung liest, so wird er sehen können, dass:

In Siebenbürgen die Ungarn schon seit dem XV. Jahrhunderte sich beständig für römische Überreste u. Monumente interessierten. Abgesehen von Bonfini, welcher weder ungar, noch siebenbürger war, müssen wir erstens *Megyericsi* (Merzerzius) J. Erzpriester von Kolozs und Domherr von Gyulafehérvár erwähnen; dann den im Hunyader Komitat gebürtigen Fr. *Csulai Mór*, welcher als Erzbischof von Kalocsa bei Mohács gefallen ist (1526). Der siebenbürger Sachse Sigler M. († 1585) ist kein ungar, somit wollen wir auch seine Tätigkeit nicht aneignen. Aber darauf können wir uns ganz

getrost berufen, dass *in den Jahren 1587 und 1591 Menabenus und Hogelandius in Gyulafehérvár waren*, um daselbst *in den zwei Museen der Stadt die römische Inschriften* studierten. Das eine der zwei Museen gehörte dem Fürsten, das andere einem Kovachóczy (Farkas?). Also am Ende des XVI. Jahrhunderts interessierte man sich derart für römische Denkmäler, dass man sie nicht nur in Copien sammelte, sondern auch wirkliche archaeologische Sammlungen gründete. Zweifellos waren diese Sammlungen nicht im modernen Sinne genommene Museen, sonder gewiss nur „Raritäten-Sammlungen“, wie auch alle übrigen in dieser Zeit. Genug andem, es gab deren einige auch bei uns, ebenso, wie bei den civilisier-testen westlichen Völkern. Auch der Fürst Gabriel Bethlen besass eine archäologische Sammlung, wie das aus seinem Testament erhellt und schon am Ende des XVIII. Jahrhunderts hatte das Bethlen-Collegium von Nagyenyed, fast zu gleicher Zeit mit den berühmtesten westlichen Hochschulen — auch ein Schul-Museum worin sich auch eine „Raritäten Sammlung“ befand. Dieses Museum existierte schon im Jahre 1770, wurde also nur um etwa 30 Jahren später, als das von London gegründet. Nach einem vom Ende des Jahrhunderts stammenden Verzeichniss waren darin auch griechische und römische Antiquitäten. Dies alles schilderte sehr schön H. Dr. Szilády Z. im Jahresbericht vom Jahre 1904 des Bethlen-Collegiums.

Nun sehen wir weiter, was uns noch der C. I. L. sagt?

Wir erfahren noch, dass der siebenbürger Ungar St. *Szamosközi* (Zamosius) im Jahre 1593 in Padova ein Werk über siebenbürgisch-römische Stein-Denkmäler herausgab. M. Opitz, Professor des Bethlen-Collegiums wollen als Fremden betrachten und auch auf G. Schochter (Soterius) Pfar-

rer von Szászkeresztúr wollen wir uns nicht berufen. Aber *Köleséri J.* (Auraria Romano-Dacica, 1717.) und *Husztí A.* (O- és Új-Dacia = Alt- und Neu-Dacien, Manuscript im Brukental'schen Museum) sind schon ungarisch und der Titel ihrer Arbeiten beweist, dass sie sich für römische Monumente Siebenbürgens „interessierten“. Ihnen schliesst sich der Jesuit *Friedwalszky J.* an, dessen Werk in 1767 in Kolozsvár erschienen ist. Seivert J. Pfarrer von Szászsebes (Mühlbach) war ein Sachse, aber I. *Reinbold* hielt sich für ungar, und ungar war *Halmágyi J.*, *Fodor A.*, gr. *Kemény J.*, *Váradý A.*, und *Torma K.*, um die Sachsen Ackner M. J. und Müller Fr. nicht zu erwähnen.

Im C. I. L. ist auch eine kritische Würdigung der Arbeiten aller dieser genannten Männer zu lesen, welche kein kleinerer Mann, als Teodor Mommsen schrieb. Und Mommsen interessiert sich nur für diejenigen, die Inschriften sammelten. Obzwar ein Teil der oben Genannten sich nicht nur damit, sondern auch mit anderen römischen Fragen befasste. Wenn z. B. jemand die vor einem Jahrhunderte erschienenen Bände des „*Nemzeti Társalkodó*“ hervornimmt, begegnet er in einemfort solchen Mitteilungen; wovon H. P. sich leicht überzeugen kann weil diese Bände sich in der Bibliothek des „*Erdélyi Múzeum-Vereines*“ befinden. Besonders beachtungswert ist *Nagyajtai Kovács I.*, (Stefan Kovács von Nagyajta) welcher vor hundert Jahren wahrlich auch eine Limes-Forschung unternahm.⁷⁾ — Nur unlängst schilderte ich die Korrespondenz⁸⁾ welche die Gräfin Rosalie französisch vor hundert Jahren mit dem französischen Lajard, Mitglied und proviso-rischen Secretär des französischen In-

stituts führte, deren Gegenstand die in Siebenbürgen entdeckten römischen Denkmäler waren, welche die Gräfin für den französischen Gelehrten copieren liess. H. Panaitescu soll sich nur die Mühe nehmen, die Äusserung des französischen Gelehrten zu lesen, nach welcher er nicht einmal in Frankreich für seine Wissenschaft ein regeres Interesse hofft, als welches sich in Siebenbürgen offenbarte. — Bald muss H. Panaitescu auch das erfahren, welche wertvolle Weisungen das grosse Werk des br. Orbán Balázs: *die Schilderung des Seklerlandes* (Székelyföld leírása) enthält, und wenn er damit nähere Bekanntschaft machen und auch die Verhältnisse seiner Erscheinung erfährt, so wird er gewiss auch selbst die Ernsthaftigkeit jener Bestrebungen erkennen, deren Resultat das Werk ist.

Darauf könnte freilich H. Panaitescu sagen, dass: das sehr schön ist, aber keiner der Genannten war Fachgelehrter, — worin wir ihm auch unbedingt recht geben müssen. Aber zugleich müssen wir ihn auch darauf aufmerksam machen, dass dem auch anderswo, im Westen gerade so war. Z. B. die *Dilettanti* von London, (1733) — wie gross immer ihr Verdienst auch gewesen sein mochte — hielten sich nur für Amateure und die zu ihnen gehörenden Sammler sind gerade so nicht als Fachmänner (im heutigen Sinne) zu betrachten, wie *Dawkins* und *Wood*, die Entdecker von Palmyra und Baalbek. System und Methode im Sammeln der Denkmäler vor Winckelmann zu suchen, wäre selbst in Italien ein Fehler, obzwar wir wissen, dass sich dort in garmanchen der unzähligen Sammlungen Tausende solche Denkmäler befanden, welche sich später alt sehr wertvoll erwiesen. Planmässigkeit und wissenschaftliche Methode in den damals schon im vollen Gange gewesenenen Forschungen brachte erst das im Jahre 1829. gegründete *Instituto di Cor-*

⁷⁾ Római útnyomozás. (Nemzeti Társalkodó, 1830.)

⁸⁾ Napkelet, 1929. szept.

rispondenza Archaeologica. Natürlich nicht allsogleich, sondern nur mit der Zeit.

Die ersten planmässigen Grabungen begannen in Aegypten und Mesopotamien in den fünfziger Jahren. Von ernsthafter archäologischer Arbeit vor dem letzteren Viertel des vorigen Jahrhunderts können wir nur in Italien, Hellas, Aegypten, Kleinasien und Mesopotamien sprechen. Die Provinzen kamen nur in dieser Zeit an die Reihe, obzwar man einige berühmteren Monumente schon früher kannte (wie z. B. in Nordafrika, Hispanien, Provence und längs des Rheines), ferner hie und da gab es auch kleinere oder grössere Museen.

Das Ungarnum Siebenbürgens hielt hinsichtlich der öffentlichen Museen immer mit dem Westen Schritt, wie das Ludwig *Kelemen* im Jahrgang 1909. (XXVI.) des „Erdélyi Múzeum“ unter dem Titel „Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására“ (Bestrebungen für die Gründung eines siebenbürgischen Museums) ausführlich behandelt. Darin beweist er, dass nicht nur die Bestrebungen für eine wissenschaftliche Akademie — *Sodalitas Septem-castrensis*“ bis zum Beginn des XVI. Jahrhunderts zurückgreifen, sondern auch der Gründung des „Erdélyi Múzeum-Vereines“ (1859) die diesbezüglichen Bestrebungen fast mit hundert Jahren vorangegangen waren. Nach den damaligen Begriffen war auch die historische Quellensammlung des *Hermányi Dienes J.* (Jos. Dienes von Hermány) ref. Pfarrer von Nagyenyed ein Museum, welches den Stoff zur „Transsylvania“ des Jos. *Benkő* lieferte. Aber auch im heutigen Sinne genommenes Museum ist die in 1798 gegründete *Teleki-téka* (gr. Teleki Bibliothek, Marosvásárhely) und noch mehr das *Batthyaneum* von Gyulafehérvár (1781), welches auch eine archäologische und Mineraliensammlung enthält. Das Programm der durch Aneiferung des *Aranka György* gegründeten *Nyelvmívelő Társas-*

ság (Verein für Sprache) enthält auch das Sammeln der Bilder, Münzen, Inschriften und Antiquitäten, und wenn auch die Idee — Dank dem Wiener Hof — nicht verwirklicht werden konnte, doch lebte sie weiter. Wenigstens im Titel vertrat dieselbe Idee die von *Döbrentei Gábor* in 1814. gegründete „Erdélyi Múzeum“ eine wissenschaftliche Zeitschrift. Eben derselbe hat auch die Statuten einer aus fünf Sectionen bestehenden wissenschaftlichen Gesellschaft ausgearbeitet. In 1819 constituirte sich auch die Gesellschaft mit einem Fond vom 30.000 Gulden, aber aus Wien wurde die ganze Formation durchkreuzt.

Nach solchen Vorgängen, trat in 1829. — im Jahre der Gründung des Instituto di Corrispondenza Archaeologica — *Bölöni Farkas Sándor* (Al. Farkas von Bölön) mit seinem rein musealischen Gedanken hervor, worüber er ein Memorandum an den siebenbürgischen Kanzler richtete. Es ist zwar gelungen den Eingebener dieses Entwurfes zu verstimmen und zu beseitigen, aber der Gedanke war schon so fest, dass seine Verwirklichung nicht mehr lange verhindert werden konnte. Die damalige siebenbürger Presse hebt mit grosser Begeisterung die Opferwilligkeit der beiden Grafen *Kemény* (Josef und Samuel) hervor, mit welcher sie ihre Bibliothek und andere Sammlungen zum Fond des in Kolozsvár zu gründenden National Museums darboten. Zu ihnen schloss sich dann bald auch der Graf *Ludwig Gyulay* mit seiner gut geordneten reichen Sammlung an. Die Komitate und das Seklertum (also das Magyarentum) erklärten sich begeistert für die Idee, welche neben der periodischen Presse jetzt schon auch durch Flugschriften verbreitet wurde (Gebbel Fr. und Nagyajtai Kovács J.), in welchen schon ausdrücklich der musealische Gedanke betont wird. Es kann nicht unsere Aufgabe sein hier ausführlich darzustellen, auf welche Weise die Frage vor

die Sitzung vom 21. Juni 1842. des siebenbürgischen Landtages kam. Es wurde uns zu weit führen uns mit den Reden zu beschäftigen, welche zuerst in den Commissionen, dann in der plenaren Sitzung des Landtages verlauteten. Obzwar dies auch nicht uninteressant wäre. Begnügen wir uns damit, dass am 23. Dezember 1842. die Errichtung des Museums beschlossen wurde. Die Sachsen machten schon im Laufe der Sitzungen Schwierigkeiten und die Sanctionierung des Gesetzes ist auch nicht erfolgt. Obwohl die Stände dies wiederholt urgieren, wurde die Sache in Wien immer verschoben.

Da kamen die Ereignisse von 1848—49. und bis diese dahinzogen, hatte das Museum, welches noch gar nicht constituirt war, schon ungeheure Verluste zu verzeichnen. Das Schloss von Gerend des Grafen Kemény S. und die darin befindlichen, für das Museum bestimmten Sammlungen vernichteten die Walachen; die Münzensammlung des Lészay D. plünderte ein russischer Offizier, welcher dort eingekurtiert war.

Doch kaum dass das siebenbürger Ungarnthum zu sich kam, ist der Gedanke des Museums schon wieder in den Vordergrund getreten. Die Idee wurde erstens (1852) von Kövály L., dann (1854) von Grafen Mikó Imre auf das Tapet gebracht. Beide beteiligten sich schon auch an der Vorarbeit. Da können wir wieder nicht jene Kämpfe detailliren, als deren Resultat unter Anführung des Grafen Mikó I. und infolge seiner riesenhaften materiellen Opfer am 23. Nov. 1859. der „Erdélyi Múzeum-Verein“, als Eigentümer des „Erdélyi Nemzeti Múzeum“ endlich doch constituirt wurde.⁹⁾

⁹⁾ Somit nicht als Staats-Eigenthum, sondern als Eigenthum der siebenbürgischen ungarischen Gesellschaft, was heute sehr zeitgemäss und notwendig ist, ausdrücklich zu betonen. Und zwar besonders darum, weil

Der Verein begann gleich nach seiner Constituierung eine fieberhafte Tätigkeit zu entfalten, deren Wirkung am wissenschaftlichen Leben Siebenbürgens auch gar bald fühlbar wurde. Wie zielbewusst man arbeitete, beweist unstreitig auch das Werk des Vas J., welches in 1863. unter dem Titel „Erdély a rómaiak alatt“ (Siebenbürgen unter den Römern) in Kolozsvár erschienen ist. Dies ist nämlich die Frucht eines wissenschaftlichen Concurses, welches der „Erdélyi Múzeum-Verein“ ausgeschreiben hat,

H. Prof. Panaitescu in seinem vorliegenden Aufsätze, wie auch H. Nestor Covaciu auf den 218—223. Seiten desselben Bandes nie von dessen archaeologischen Sammlung sprechen, sondern nur vom Lapidarium der Universität und des Istitutul de Studii Clasice. Dieses Irrereden ist weder Zufall, noch Unwissenheit.

Für die nicht Orientierten müsten wir nämlich bemerken, dass der „Erdélyi Múzeum-Verein“ in 1872, bei der Gründung der Kolozsvärer Universität seine Sammlungen, namentlich seine Bibliothek, Münzen- und Antiquitäten-Sammlung, ferner zoologische, mineralische und botanische Sammlungen an die kön. ung. Franz Josef Universität vermietet hat. Also nur vermietet ausdrücklich an jene Universität, bis zu deren Bestehung, aber für sich vorbehalten nicht nur das Eigentumsrecht, sondern auch das Controlrecht. Und als am 12. Mai 1919. im Namen des Consiliul Dirigent von Nagyszeben H. Ghibu Onisifor dermaliger Staatssecretär (heute Universitätsprofessor) die Franz Josef Universität mit Militär besetzte und in Besitz nahm, tat er dasselbe auch mit den Sammlungen, welche Eigentum des „Erdélyi Múzeum-Vereines“ sind. Seit dem sind schon zehn Jahre vergangen, Regierungen kamen und gingen, aber dem „Erdélyi Múzeum-Verein“ gegenüber ist noch immer die Revolution die Rechtsquelle, welche weder das Recht zur Control dem Eigentümer einräumt, noch die Mietzins-Verpflichtung des Staates als angeblichen Rechtsnachfolgers anerkennt. Sogar consequent den auch für die Universität sehr billigen und mehrmals erneuerten Vorschlag des Vereines hinsichtlich der Ordnung des Rechtsverhältnisses immer ausweicht.

und welches Werk sehr gründlich alles das zusammenfasst, was dann in dieser Frage überhaupt bekannt war.

Infolge der Sammlungen des „Erdélyi Múzeum-Vereines“ sind auch noch mehrere Museen entstanden, von denen genügt die „Székely Nemzeti Múzeum“ die *Gyulafehérvár* und *Dévaer* Museen hervorzuheben. Letztere zwei sind ausdrücklich römischen Characters, d. h. ihr archaeologischer Stoff ist überwiegend römisch und wetteifern hinsichtlich ihrer Reichhaltigkeit und Bedeutung mit den meisten provinziellen archaeologischen Museen des Westens. Die andern, welche bedeutendere römische Sammlung nicht besitzen, können wir bei dieser Gelegenheit ausseracht lassen.

Wir dürfen aber nicht vergessen, dass der wissenschaftliche Verein, der Rumänen die ASTRA (Asotiațiunea pentru Literatura Română și Cultura poporului Român-Verein für die rumänische Literatur u. Kultur des rumänischen Volkes), die nur um zwei Jahre (1861) jünger ist als der Siebenbürgische Museum-Verein gar kein Interesse für die römische Denkmäler bekundete. Dafür konnte sie keine materiellen Gründe haben, denn ausser ihrem eigenen Palaste (wo sich auch ein Museum für Volkskunde befand) besass sie ein Vermögen um eine Million Goldkronen; dabei hatte sie mehr als zweitausend zahlende Mitglieder und seit 1869 eine Zeitschrift. Meines Wissens aber hatten sie keine Ausgrabungen betreffend des römischen Zeitalters ausgeführt, sie bewahrten nur die aus zerstreuten Funden erhaltenen Denkmäler auf. Wenn es nämlich wahr gewesen wäre, dass die ungarische wissenschaftliche Welt die Erforschung der Reste des römischen Zeitalters vernachlässigt habe, so wäre es nicht nur in ihrem Interesse, sondern auch ihre Pflicht gewesen dieser Vernachlässigung entgegenzuarbeiten.

Dies alles hat Rumänien fertig bekom-

men, als es noch vor dem Friedensschluss Siebenbürgen in Besitz nahm.

Da erwachte das Interesse der alt-regatischen Intelligenz für unsere Museen. Nach einander besuchten uns Kenner und Nichtkenner und die oft verlauteten unwillkürlichen Anerkennungen hätten uns auch wohlgetan, wenn die Verhältnisse dazu geeignet gewesen wären und wenn unter den offiziellen Factoren nicht auch solche gewesen wären, denen mit Ausserachtlassung jedes wissenschaftlichen Standpunktes das wichtigste war, das Äussere unserer Sammlungen umzuformen um dieselben mit Verhöhnung jedes Privatrechtes als Eigentum des neuen Staates erscheinen zu lassen. Doch wahrheitsgemäss muss ich auch erklären, dass die „neuen Offiziellen“ nicht alle so waren, aber die meisten so waren und heute noch so sind. Es ist nur natürlich, dass der Wille dieser sich Geltung verschaffte und die Gerechten auch heute noch im Hintergrund bleiben müssen.

* * *

Aber auch römische Forschungen und Grabungen wurden unternommen und nicht nur ich arbeitete und auch ich nicht nur in Porolissum. Obwohl beinahe ich der einzige war, dessen Arbeiten nicht nur in ungarischer, sondern auch in französischer Sprache erscheinen sind, somit auch H. Panaitescu in der Lage gewesen wäre, sich darüber auch ausführlicher zu orientieren. Aber von mir wäre es sehr immoralisch, wenn ich von der mir gebotenen Anerkennung berauscht allein den mir einzigen zukommenden Ruhm geniessen wollte. Wenn jemand nur die Jahrbücher des „Erdélyi Múzeum-Vereines“ und: Archaeologiai Értesítő, Archaeologiai Közlemények, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, dann die Jahreshefte des Österr. Arch. Instituts und die früheren Arch. epigr. Mit-

teilungen, ferner die Jahrgänge vom *Archaeologischer Anzeiger* durchblättert, oder das erst in deutsche Sprache erschienene, dann ins rumänische übersetzte *Repertoriul* des H. Martian Julian studiert, erhellt, dass in Siebenbürgen schon seit den sechziger Jahren des XIX. Jahrhunderts römische Forschungen und zwar mit nicht geringern Erfolg im Gange sind. Besonders seitens der Ungarn, was wir ganz getrost behaupten können, ohne die Verdienste der H. Ackner, Goos, Müller und Teutsch zu bestreiten. In allen Arbeiten begegnen wir dem Namen des *Torma K.*, welcher das Lager von *Csicsókeresztúr* aufgraben liess und zuerst den *Meszeslimes* festgestellt hat. Da ist auch *K. Finály Henrik*, welcher unter andern die Grabungen von *Kissebes* leitete und sein Sohn *Gábor*, welcher bei *Apahida*, ferner an der *Erdverschanzung* von *Pogujor* Grabungen verrichtete und für dessen „*Forma Partium Imperii Romani*“ — Landkarte sammt der Erklärung in lateinischer Sprache, H. Patănescu sehr dankbar sein wird, wenn er die von ihm geplante Dacia-Landkarte zustande bringen will. Wenn er dann die Tätigkeit des *Cserni Béla* kennen lernen wird, welcher ein ganzes Leben den *Forschungen von Apulum und Umgebung* opferte und dessen aufopfernde Arbeit auch den schönsten Erfolg hatte, glauben wir kaum, dass er ihm seine volle Anerkennung verweigern könnte. Mit den *Téglás G.* und *Király P.* waren wir öfters unzufrieden, aber nicht deswegen, als wenn sie nicht mit Begeisterung gearbeitet hätten. *Téglás G.* forschte ausser dem Hunyader Comitatus in ganz Siebenbürgen und in der Banat, ja sogar in Alt-Rumänien röm. Wege, Limesreste und unterhielt wissenschaftliche Freundschaft mit H. Tocilescu und Antonescu, welcher letzterer eben Dank dieser Freundschaft sein kleines Werk über *Sarmizegetusa* schreiben konnte. Dann dürfen wir nicht vergessen auch *Ornstein J.*

zu erwähnen, welcher mit *Orosz E.* das *Lager von Szamosújvár* aufdeckte und auch publizierte. Diese letztere Tatsache ist bedeutungswoll, obzwar wir mit den in der Mitteilung gezogenen Schlüssen nicht immer einverstanden sind. Wir müssen noch erwähnen, dass gerade dort, wo auch H. Panaitescu graben liess, — nämlich im Becken und *Alsókosály* — schon ebenfalls — wenn auch nicht systematische — Grabungen geschahen. Das Museum von *Sepsiszentgyörgy* — *Csutak V.* — hat in *Komolló* Lagerreste aufgedeckt. In der Banat hatten unter andern *Ortvay T.*, *Frolich R.* und *Berkeszi J.* römische Forschungen unternommen und ihre Erfolge auch publiziert.

Dann dürfen wir auch *br. Orbán B.* nicht vergessen, dessen Werk mit dem Titel „*A Székelyföld leírása*“ noch lange ein Wegweiser allen denjenigen sein wird, die hinsichtlich des Seklerlandes welche historische Spuren immer suchen. Der nächst liegende Beweis hiefür ist der auf den 242—46. Seiten des in Rede stehenden Anuarul mitgeteilte Bericht.

Gedenken wir hier der zwei Werke von *Király P.*, deren eines „*Ulpia Traiana Augusta Sarmizegethusa*“ (1891, Budapest), anderes „*Dacia prov. Augusti*“ (2 Bände, 1893. Nagybecskerek) ist. Heute sind diese Werke schon veraltet, aber dann waren sie von Bedeutung und ersteres ist gewiss wertvoller, als das, welches Antonescu über denselben Gegenstand schrieb.

Und allen diesen Forschern gereicht es zur grossen Ehre, dass sie weder Diurnen, noch irgend eine namhafte materielle Unterstützung erhielten. *Torma K.* liess grösstenteils — wenn nicht ausschliesslich — auf seine eigene Kosten graben und auch den übrigen war *nicht* die Arbeit eine Last, sondern das Herbeischaffen der dazu erforderlichen Minimal-Summe. (Nebenbei bemerkt ist auch unsere Lage dieselbe.)

Endlich dürfen wir nicht unerwähnt lassen, dass von den „um die „Dolgozatok“ Gruppiereten“ sich nicht nur meine Wenigkeit mit römischen Forschungen beschäftigte, sondern bei Ajton und in bei Zalátna liegenden Petrosán auch *Dr. Roska M.* graben liess und erzielte — besonders an letzterer Stelle — nicht unbedeutende Stein- und Denkmäler. Ich selbst liess nicht nur in Porolissum graben, sondern auch in Csáki-gorbó, Tarcapuszta und Mogyorósd, ferner um nichts anderes erwähnen, hatte ich auch die am Kokelburger Schlossberg aufgefundenen Reste bestimmt.

Schliesslich noch so viel, dass die archäologische Section des „Erdélyi Múzeum“-s ein detailliertes Project und Programm für die Forschung der römischen Überreste hatte, dessen Ausführung wir einestheils in Angriff nahmen. Nämlich wir wollten uns ausser den innern Mitarbeitern auch äussere heranbilden und zwar in zeitweise gehaltenen Kursen. Den ersten solchen Kurs hielten wir im Sommer des Jahres 1911., was z. B. auch H. Alex. Ciura, Director des kolozsvärer Bariju-Lyceums bestätigen kann welcher damals sich als Prof. von Balázsfalva an dem Kurs beteiligte.

Das Gesagte bestätigt einestheils, dass die Auffassung durchaus nicht bestehen kann, nach welcher das siebenbürgisch-ungarische Gelehrtentum absichtlich die Forschung der römischen Überreste vernachlässigte; andererseits ist auch evident, dass es im Gegenteil, selbst dann, als es gemüssigt war fast durch dreiviertel Jahrhundert hindurch für die Gründung eines wissenschaftlichen Vereines mit der Wiener Macht zu kämpfen, — nach seinen Möglichkeiten immer bestrebt war, auch in dieser Hinsicht mit dem Westen Schritt zu halten. Das weiss H. Panaitescu nicht, was auch nicht zu wundern ist. Denn als er beim Beginn der Limes-Forschungen das Studium der

deutschländischen Resultate für die erste Aufgabe erachtet und sich auf den Rat des sehr achtungswerten H. Prof. Fabricius und auf das Beispiel der Engländer beruft, erwähnt er mit keinem Worte, dass die Münzen- und Antiquitäten Section des „Erdélyi Nemzeti Múzeum“ *eben dasselbe schon vor 20. Jahren getan hatte* und dass die auch von ihm erwähnten und gegenwärtig von ihm „bewahrten“ *Dolgozatok* gerade mit dem zusammenfassenden Bericht über die diesbezügliche Studienreise Verfassers dieser Zeilen, im Jahre 1910. begonnen hatten.

Was H. Panaitescu in seiner Mitteilung noch als Programm aufstellt, ist sehr richtig, dessen Verwirklichung für die Wissenschaft sehr wünschenswert und kaum gibt es noch einen solchen Fachmann, welcher desser Gang mit grösserem Interesse und Erwartung verfolgte, als eben Verfasser dieser Zeilen. Was umso natürlicher ist, *da es sich um die weitere Verwirklichung unseres Programmes, um Fortsetzung unserer Initiative handelt.* Und bin auch bereit anzumerken, dass diese Fortsetzung — in wie weit mir bekannt ist — keine unwürdige ist. Von den Grabungen von Bereck, Alsókosály, Sarmizegetusa und Muncsel erwarten wir bedeutende Resultate. *Eben deswegen müssen wir aufrichtig bedauern, dass wir dieselben nur aus congressartigen Auszügen oder kurzgefassten „vorläufigen“ Berichten kennen.*

*
* *
*

Das hier Gesagte hielten wir deswegen für notwendig, weil die angeführte Zusammenfassung des H. Panaitescu nicht einmal ahnen liess, dass die Forschung der römischen Überresten in Siebenbürgen eine lange und achtungswerte Vergangenheit aufzuweisen hat, dessen nicht geringe Resultate sowohl die Museen, als auch die Publicationen sind. Diese Resultate halten selbst der Vergleichung mit dem Westen

Stand und werden aus dem Gesichtspunkte des H. Panaitecu genommen erst dann noch viel mehr achtungswert erscheinen, wenn er sie damit vergleicht, was eben in jener Zeit die rumänischen — aber nicht die deutschen! — Fachmänner süd- und ostwärts von Siebenbürgen produzierten. Wo finden wir in den Zeiten vor 1914. in

ganzen alten Rumänien solche Museen, wie das Erdélyi Múzeum, Székely Nemzeti Múzeum, oder wenigstens die Museen von Déva und Gyulafehérvár? Wo sind aus jener Zeit die Forschungen und deren Resultate, welche die unsrigen übertreffen? Denn nur dies könnte Herrn Panaitecu moralisch berechtigen, mit uns unzufrieden zu sein.

Dr. Árpád Buday.

A C. N. H. 59. szíglái.

A hallgatóság gyakorlati kiképzése céljából tartott numizmatikai gyakorlaton, a múlt félévben, középkori érmészettel foglalkoztak a résztvevők. Lehetővé tette ezt az, hogy a Nemzeti Múzeum Érmészeti Osztályának igazgatója, boldogult Harsányi Pál úr, dr. Hóman Bálint főigazgató úr engedélye alapján nagyobb mennyiségű árpádkori és friesachi pénzeket, továbbá bécsi filléreket bocsátott rendelkezésünkre. E helyen is kedves kötelességünknek érezzük, hogy ezért a Főigazgató Úr Önméltóságának őszinte köszönetet mondjunk. Harsányi Pál dr. úrnak már nem fejezhetjük ki köszönetünket, de azokért az érdemekért, amelyekkel sok nehézséggel küzdő intézetünknek több ízben segítségére volt, emlékéit mindenkor kegyelettel fogjuk megőrizni.

A gyakorlaton 12 hallgató vett részt, és pedig: Benczur Béla, Bódi Ferenc, Buday Kálmán, Dániel György, Erdei László, Gebe László, Horváth János, Kis János, Párducz Mihály, Schupiter Elemér, Szalkai Zoltán és Szigeti István. Az érmek osztályozását valamennyien közösen végezték, a rendszerbe foglalást és a táblázatokat Buday Kálmán, Párducz Mihály és Schupiter Elemér készítették. A gyakorlati osztályozás menetét Párducz Mihály szövegezésében az alábbiakban adjuk.

A Magyar Nemzeti Múzeum adta 1050. árpádkori érmet dolgozta fel a múlt félévben a Ferencz József-Tudományegyetem Archaeologiai Intézetének Szemináriuma. A feldolgozott érem csoport a richardpusztai leletanyagból való, ideje II. Béla kora. Az elv, amelyen a richardpusztai lelet osztályozása felépült, a szíglák rendszerére támaszkodik és nincs tekintettel azokra a vérségi típusokra, amelyekből Szentgáli Károly a Numizmatikai Közlöny 1916. évfolyama 53. oldalán négy változatot közöl.

Mindenekelőtt a rendezés szempontjából szükségesnek mutatkozott az érmek lapját két részre osztani, még pedig egy belső magra, melyet a stilizált emberarc s a hozzátartozó korona tölt ki, s egy külső mezőre, melyet a *Rex Béla* körirat foglal el. Ez a kettéválasztás azért volt szükséges, mert míg a külső körben a szíglák nagy változatban jelentkeznek kis és nagy alakban, addig a belső magban a jelek mindig kis alakúak, ami talán a hely szűkével magyarázható. Nagy változatot nem adnak.

Az áttekintő vizsgálat során az tűnt ki, hogy az érmek valamennyien a fej alatti részen mindig van szígla. Egyébb helyen ha gyakori is a jegy, azért sok példány van, melyeken ugyanazon betűnél semmi jel

nincs. Az első osztályozásnál csupán a fej alatti rész szígláira voltunk tekintettel s megállapítottuk azokat a csoportokat, amelyeket az I-ső és II. tábla első sorában látnunk.

Az I-ső táblán az első sorban csupán egy érem rajz (fej alatt egy pont), a másodikon 23 éremrajz, az első helyen lévő azonban az első táblán is szerepel; így 22 a II. t. új típusainak száma (fej alatt két pont; fej alatt három pont, háromszög alakban; fej alatt három pont, egy sorban; fej alatt négy pont, négyzet alakban; fej alatt négy pont, egy sorban; fej alatt öt pont, négyzet s közepén egy pont; fej alatt öt pont, egy sorban; fej alatt egy ék; fej alatt két ék; fej alatt három ék; fej alatt egy ék, mellette balról két pont; fej alatt két ék, csúcsaik között egy pont; fej alatt három ék, csúcsaik között egy pont; fej alatt egy vízszintes duc; fej alatt egy függőleges duc; fej alatt két vízszintesen párhuzamos duc; fej alatt két függőlegesen párhuzamos duc; fej alatt egy vízszintes duc, rajta két pont; fej alatt egy félkör, nyitott oldala az érem széle felé; fej alatt két félkör, nyitott oldaluk az érem széle felé; fej alatt egy félkör, benne egy pont; fej alatt két félkör, közöttük egy pont.)

Szentgáli még nyolc változatot ismer (N. K. 1916. évfolyam 52. l.), amelyek a Szeminárium által feldolgozott anyagban nem fordultak elő.

Ez osztályozás után anyagunk 23 részre oszlott, s a további rendszerezés az egyes csoportokon belül végeztetett el. A további haladás a csoportosításban úgy történt, hogy a 23 csoport mindegyikében a köriratban szereplő Rex Béla felirat egyes betűi között lévő szíglákat vettük figyelembe. Így kaptuk elsőül:

a fej alatt egy pont, L-ben egy pont (I. tábla, 2. sor, I. érem.) (Tábla = t, sor = s., érem = é.)

A következő változat (az egyes változatokat a kettős körrel rajzolt érmek adják) fej alatt egy pont, L-ben egy pont, E előtt egy pont (I. t. 6. s. 5. é.).

A továbbiakban a fej alatt egy pont s L-ben egy pont oda értendő.

E előtt egy pont, B előtt egy pont s R előtt egy pont (I. t. 8. s. 3. é.).

E előtt egy pont, B előtt két pont (I. t. 9. s. 1. é.).

E előtt egy pont, B előtt három pont (I. t. 9. s. 5. é.). E előtt egy pont, X előtt egy duc (10. s. 2. é.).

E előtt két pont (10. s. 4. é.). E előtt két pont, B előtt egy pont (11. s. 2. é.). E előtt két pont, B előtt egy pont, R előtt egy pont (11. s. 4. é.). E előtt két pont, R előtt egy pont (12. s. 1. é.).

E előtt három pont (egy sorban), (12. s. 3. é.). E előtt három pont (de itt már háromszög csúcspontjait adják elhelyezkedésükkel), B előtt egy ék (13. s. 4. é.).

B előtt egy pont (14. s. 1. é.). B előtt két pont (14. s. 3. é.). B előtt három pont (15. s. 5. é.). B előtt három pont (más helyzetben), (16. s. 5. é.).

B előtt E betűt formáló négy pont (17. s. 2. é.). X két hajlásában egy-egy pont, R előtt egy pont (18. s. 2. é.), jobb hajlásában egy duc (19. s. 1. é.). E előtt egy kereszt, B előtt egy kereszt (20. s. 1. é.).

Eddig a körirat L betűjében mindig egy pont volt. Az ezután felsorolandó változatoknál nem egy pont, hanem vagy kettő, vagy nem is pont, hanem ék, pont, félkör stb. . . . találhatók.

L-ben kis és nagy pont, a körirat többi részeiben semmi (I. t. 2. s. 2. é.). L-ben kis és nagy pont, E előtt egy pont (5. s. 6. é.). L-ben kis és nagy pont, E előtt két pont (7. s. 6. é.). L-ben kis és nagy pont, E előtt két pont, R előtt egy pont (11. s. 6. é.). L-ben kis és nagy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont, R előtt egy pont (14. s. 6. é.).

L-ben ék, a körirat többi részeiben sem-

mi (2. s. 3. é.). L-ben ék, R előtt egy pont (7. s. 7. é.). L-ben két ék (2. s. 4. é.).

L-ben három ék, a körirat többi részeiben semmi (2. s. 5. é.). L-ben három ék, E előtt egy pont (6. s. 8. é.). L-ben egy ék, mellette egy pont (2. s. 6. é.).

L-ben egy duc (az L két szára közti szöveget felezi), (2. s. 7. é.). L-ben egy duc (az alsó szárral párhuzamos), (2. s. 8. é.). L-ben egy duc, E előtt egy pont (7. s. 9. é.).

L-ben két duc (T alakban), (2. s. 9. é.). L-ben egy duc, egy pont (a duc az L függőleges szárával párhuzamos), (2. s. 10. é.). L-ben egy duc, egy pont (a duc az L alsó szárával párhuzamos, közöttük a pont), (2. s. 11. é.).

L-ben egy duc, egy ék (2. s. 12. é.). L alsó szára előtt, nyitott oldalával a betű felé fordulva egy félkör (2. s. 13. é.).

L-ben két ék (egyiknek csúcsa a másik oldalának fordul), (2. s. 14. é.).

L előtt egy félkör, félkör fölött egy pont (2. s. 15. é.). L. előtt egy félkör, félkör előtt egy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont (3. s. 18. é.).

L-ben karika (2. s. 16. é.). L-ben karika, E előtt egy pont, B előtt egy pont (3. s. 19. é.). E előtt három ék (többi részben semmi), (2. s. 17. é.).

Ezzel a leírással az első tábla anyagát, amelynek főjellemezője a fej alatti egy pont, ismertettük. Áttérhetünk a II. tábla anyagára, amely 22 csoportot aliajaival együtt ábrázolja. Ad 43 változatot, míg az első tábla 45-öt.

Fej alatt két pont, L-ben egy pont, a körirat többi részeiben semmi (2. t. 2. s. 1. é.). Fej alatt két pont, L-ben egy pont, E előtt egy pont (7. s. 1. é.). Fej alatt két pont, E előtt egy pont (10. s. 1. é.).

Fej alatt három pont (háromszög alakban), L-ben egy pont (2. s. 2. é.). Fej alatt három pont (egy sorban), L-ben egy pont (2. s. 3. é.). Fej alatt három pont, L-ben egy pont, E előtt egy pont (8. s. 2. é.). Fej

alatt három pont, E előtt egy pont (11. s. 2. é.).

Fej alatt négy pont (négyzet alakban), L-ben egy pont (2. s. 4. é.). Fej alatt négy pont (egy sorban), L-ben egy pont (2. s. 5. é.). Fej alatt négy pont, L-ben egy pont, E előtt egy pont (7. s. 2. é.). Fej alatt négy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont (11. s. 3. é.).

Fej alatt öt pont (négyzet s közepén egy pont), L-ben egy pont (2. s. 6. é.). Fej alatt öt pont (egy sorban), L-ben egy pont (2. s. 7. é.). Fej alatt öt pont, L-ben egy pont, E előtt egy pont (6. s. 3. é.).

Fej alatt egy ék, L-ben egy pont (2. s. 8. é.). Fej alatt egy ék, L-ben egy pont, E előtt egy pont (7. s. 4. é.). Fej alatt két ék, L-ben egy pont (2. s. 9. é.). Fej alatt két ék, L-ben egy pont, E előtt egy pont (7. s. 5. é.).

Fej alatt három ék, L-ben egy pont (2. s. 10. é.). Fej alatt három ék, L-ben egy pont, E előtt egy pont (8. s. 6. é.). Fej alatt három ék, L-ben egy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont, R előtt egy pont (11. s. 4. é.). Fej alatt három ék, F előtt egy pont (14. s. 1. é.).

Fej alatt egy ék, mellette balról két pont, L-ben egy pont (2. s. 11. é.).

Fej alatt két ék, csúcsaik között egy pont, L-ben egy pont (2. s. 12. é.).

Fej alatt három ék (kettő egymás mellett, a harmadik velük szemben), csúcsaik között egy pont, L-ben egy pont (2. s. 13. é.).

Fej alatt egy vízszintes duc, L-ben egy pont (2. s. 14. é.). Fej alatt egy vízszintes duc, B előtt három pont (háromszög alakban), (7. s. 6. é.).

Fej alatt egy függőleges duc, L-ben egy pont (2. s. 15. é.). Fej alatt egy függőleges duc, L-ben egy pont, E előtt egy pont (8. s. 8. é.).

Fej alatt két párhuzamos vízszintes duc (2. s. 16. é.). Fej alatt két párhuzamos víz-

szintes duc, L-ben egy pont, E előtt egy pont, B előtt egy kereszt (5. s. 13. é.). Fej alatt két párhuzamos függőleges duc, L-ben egy pont (2. s. 17. é.). Fej alatt két párhuzamos függőleges duc, L-ben egy pont, E előtt egy pont (9. s. 7. é.).

Fej alatt egy vízszintes duc, rajta két pont, L-ben egy pont (2. s. 18. é.). Fej alatt egy vízszintes duc, rajta két pont, L-ben egy pont, E előtt három pont (4. s. 16. é.).

Fej alatt egy félkör (nyitott oldala az érem széle felé), L-ben egy pont (2. s. 19. é.). Fej alatt egy félkör, L-ben egy pont, E előtt egy pont (8. s. 9. é.). Fej alatt egy félkör, L-ben egy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont (11. s. 5. é.).

Fej alatt két félkör (nyitott oldaluk az érem széle felé), L-ben egy pont (2. s. 20. é.). Fej alatt két félkör, L-ben egy pont, R alatt egy duc (6. s. 9. é.). Fej alatt két félkör, L-ben egy pont, E előtt egy pont, B előtt egy pont, R előtt egy pont (9. s. 9. é.).

Fej alatt egy félkör (nyitott oldala az érem széle felé), benne egy pont, L-ben egy pont (2. s. 21. é.). Fej alatt két félkör (nyitott oldaluk az érem felé), közöttük egy pont, L-ben egy pont (2. s. 22. é.).

Ilymódon végig haladva, az egész anyagon 88 változatot kaptunk, amely változatoknál azonban csak a körirat szígláira voltunk tekintettel. Így még hátra volt a belső mag, amelyet a stilizált emberarc és a hozzátartozó korona tölt ki. Ennek a résznek, mint említettük, csak kisalakú szíglái vannak, amelynek változatai nem nagy számúak, mindössze 18. Most a 88 változat mindegyikében eme belső mag szíglái alapján alkottattak meg a csoportok. Így pl. az I. t. 15. sorának 5. érme, fej alatt egy pont, L-ben egy pont, E előtt három pont, a belső mag szíglái alapján négy csoportra osztható, melyekben a változatok: a magban ék, pont, semmi, vízszintes duc.

Nyilatkozat.

A *Dolgozatok* olvasói tudják, hogy alulírott évek óta foglalkozik a szegedi Szent Demeter-templom építéstörténetének kérdésével. A templom lebontása alkalmával gyűjtött helyszíni tapasztalataim, valamint a templom környékén több esztendőn át végzett ásatásaim alapján behatóan foglalkozom e tudományos kérdéssel, amely ma még nincsen teljesen megoldva, mert még hátra van egy utolsó ásatás. Ha majd ez is megtörtént, akkor — természetesen e folyóirat hasábjain — be fogok számolni kutatásaim végleges eredményéről.

Amióta ezzel a tisztán archaeológiai kérdéssel foglalkozom, bizonyos időközökben (leginkább a nyári vakáció idejében, amikor nem vagyok Szegeden) komolyan és tudományosnak látszó cikkek jelennek meg

a szegedi napisajtóban, melyek vagy a Demeter-templommal, vagy a templomból kihámozott és megmentett régi toronnyal foglalkoznak. Ezeket *Dr. Czimer Károly* nyugalmazott leányiskolai igazgató úr írja. Nem foglalkoztam eddig a bennük olvasható fantasztikus állításokkal és téves meghatározásokkal, mert szerintem ezt a tudományos kérdést nem lehet a napisajtóban eredményesen tárgyalni. Miután azonban látom, hogy legutóbbi elmefuttatásában kezdi elveszíteni a tárgyilagos tárgyalás hangját és burkolt személyi célzásokat kockáztat meg, kénytelen vagyok őt a küzdőterre szólítani.

A he nem avatott olvasók némi tájékoztatására és az ügy pillanatnyi megvilágítására csak azt említem meg, hogy Czimer

úr volt a szócsöve annak a törekvésnek, amely a már műemlékké nyilvánított régi torony lebontását kívánta. A XIII. századból való egyetlen ilyenmű al földi műemléket akarta lebontatni a történelem tanára, egy középiskolai művészettörténeti tankönyv szerzője! Legutóbb megjelent egyik eszmefuttatásában pedig olyan építészeti meghatározással lepi meg olvasóit a *bazilika* és a *csarnoktemplom* elnevezések alkalmazásával kapcsolatban, mely nemcsak az elfogadott tudományos terminológiával áll hadilábon, hanem azzal a középiskolai tankönyvvel is, mely annak idején az ő tollából jelent meg. (*A művelődés és művészet története*. Budapest, 1897. Franklin-társ. 72. és 108. II.)

Czímer Károly dr. úr a Szent Demeter-templomra vonatkozó írásaival óvatosan el-

kerülte a tudományos fórumokat. Helyi napilapokba helyezte el ezeket a kétségtelenül színes fantáziával megírt felfedezéseit. Én azonban nem vagyok hajlandó ezt a tisztára tudományos kérdést a napisajtó hasábjain tárgyalni s ezért tisztelettel kérem: terjessze tudományos bizonyítékait a tudományos nyilvánosság elé, közölje a szegedi Szent Demeter-templom építéstörténetére vonatkozó adatait valamely komoly tudományos folyóiratban, s ha bizonyítékai és érvei helytállóak, én leszek az első, aki zászlót hajtok a tudása előtt.

Addig azonban ne vegye az okoskodása előtt való meghódolásnak sem ő, sem más, ha ez irányú eszmefuttatásaival nem foglalkozom, hanem csupán annak, ami: önmegtartóztatásnak.

Cs. Sebestyén Károly.

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Dr. Albert Kieckbusch: *Das Königsgrab von Seddin.* Verlegt bei Benno Filser, Augsburg, 1928. 45 lap, 13 szövegek közti ábrával és 23 táblával. A *Hans Reinert* kiadásában megjelenő *Führer zur Urgeschichte* 1. köteté.

Hans Reinert kiadásában megjelenő ősrégészeti kalauzból már hat kötet forog közkezen s öt új van munkában, amiket mások fognak követni. Roppanó ügyes és egészséges vállalkozás, mert 2—3 márkáért világosan megírt, tanulságos dolgokat ad az érdeklődők kezébe.

Kieckbuschnak most említett munkája a *Seddin* mellett (Mark Brandenburg) ősidők óta ismert ú. n. királyhalomban feltárt sírkamra ásatásának történetével s a belőle felszínre került késő bronzkori emlékekkel ismerteti meg. A monda 3000 éven keresztül tartotta fenn az emlékét annak, hogy e sírban királyi személy nyugszik, hármás, réz-, ezüst- és aranykoporsóban. Kincskeresők is turkáltak a tetején, de szerencsére csak 1899-ben akadtak a bejáratára, kevés holmit ki is szedtek belőle, de az idejében értesített berlini Märkisches Múzeum kiküldöttjei hamar a helyszínén termettek s megkezdték a rendszeres ásatásokat. Ezek eredménye: a sírhalom természetes emelkedésén épült, fölemeléséhez felhasználtak kb. 30.000 m³ földet és erraticus követ, 150 ember egy álló évig dolgozhatott

rajta. Kőkoszorú veszi körül. Maga a kamra kilencoldalú, hamis boltozatú. Falait homokkal kevert agyag borítja, fenn vörös és fehér sávok festés nyomait lehetett rajta megállapítani. Magassága 1.6 m., szélessége kb. 2 m.

Legfontosabb lelete egy 46.5 cm. magas, fedővel ellátott agyagurna, melybe bele volt szorítva egy fedeles bronzurna. Ennek fenekén egy kb. 30—40 éves férfi égett csontvázmaradványait konstatálták s közöttük nyestujjakat is. E csontokra helyezve feküdt egy füles bronzcsésze, fülében bronzkarperccel, egy bronzkés és egy ugyancsak bronzból öntött tokos füles véső.

Lettek még két agyagurnát, melyek mindenikében égett emberi csontok pihentek, az egyikben egy kb. 20—30 éves asszonyé, a másikban egy valamivel fiatalabb nőé.

Egyéb leletek: bronzkard a földbe szúrva, hegyével felfelé állott, egy nagy és 3 kisebb agyagedény, bronzlancetta, keskeny tokos véső bronzból, bronzkés, bronzpincetta, bronzfésű, 2 bronzgomb, egy a köpeny összefoghatására szolgáló bronztag, egy horgas bronztag, egy tömörebb nyakpérec s egy másik, amit egyszerű bronzhuzalból hajlítottak, de erre kis bronzspirálisok és gyöngyök voltak húzva, — aztán 9 kisebb bronzkarika, melyek közül kettő spirálisan csavart, — végül két vastű.

A leletek kora a *Montelius*-féle felosztás

v. periódusa, tehát a Kr. e. 1000—800 közti időre tehető.

Kiebusch egyszerűen, világosan adja elő mondani valót, úgy ahogyan az igazság nyelve szokott lenni. Foglalkozik a sírhalomhoz fűződő mondákkal is s iskola-példáját adja, hogy másutt is hozzáfogjanak az időnkint felszínre kerülő fontosabb leletek hasonló mederben tartott közlésére, miáltal azok szélesebb körben lesznek hozzáférhetők és termékenyítő hatásúak.

Kolozsvár.

Dr. Roska Márton.

Dr. Hans Reinerth: *Die Wasserburg Buchau. Eine befestigte Inselsiedlung aus der Zeit 1100—800 v. Chr.* Verlegt bei Benno Filser, Augsburg, 1928. 69 lap + XXII. tábla.

Ez az előzetes beszámoló a szerző szerkesztésében s az augsburgi *B. Filser* kiadásában megjelenő *Führer zur Urgeschichte* 6. kötete gyanánt kerül az érdeklődők kezébe.

Szerzőt az erdélyi szász Beszterce adta a német tudományosságnak, melynek egyik legszebb ígérete.

A thüringiai Buchau mellett levő Federseemoor pereméről egész sor lelőhelyet ismer az ősrégészeti tudomány (Dullenried, Riedschachen, Tallbried stb.), fontosság tekintetében azonban valamennyi fölé emelkedik a szóban forgó szigetvár, mert ennek felásatása a stratigrafiai elvek oly szigorú betartásával történt, hogy hasonló, a legapróbb részletekre is kiterjedő gondosságot csak a tőszegi Laposhalom, a perjámosi Sánchalom és a pécska—szemlaki határban levő Nagysánc feltárásánál tapasztaltunk. *Reinerth* helyzetét megkönnyítette, hogy egy csomó szakember (geológus, botanikus, stb.) teljes lélekkel csatlakozott a munkához s mindenki legjobb tudását vitte bele ebbe a közmunkába, melynek eredményein biztosan építhet a szakember. Mert ennek a szigetvárnak háromnegyed részben való fel-

tárása *közmunkával* történt: Buchau polgársága becsületbeli ügyvé avatta, mindenki iparkodott kivenni a részét belőle tehetsége szerint. Olyan példa, amely nemcsak vonz és fölemel, hanem emeli a munka erkölcsi értékét is. Minden dicséretünk a derék buchauer polgároknak és minden elismerésünk a fiatal tudósoknak, akik egész lélekkel, szeretettel oldotta meg nehéz feladatát.

A külső és belső palisadokkal hatalmasan megerősített, védő pódiumokkal és járatokkal ellátott, kapukkal áttört, hidakkal is megközelíthetővé tett szigetvár életében két periódus állapítható meg. A régebbi Kr. e. 1100 táján kezdődik, állattenyésztők, vadászok, gyűjtögetők lakják, kiknek egyosztatú házaik vannak s akik földművelést még nem folytatnak, — az újabb periódus Kr. e. 900 táján kezdődik s kb. 100 esztendőig tart, ennek képviselői már földműveléssel is foglalkoznak, udvaros, több osztatú házakban laknak, melyekhez istállók, csűrök, kamrák is csatlakoznak s valamennyi U-alakban sorakozik a központi fekvésű udvar körül. Kiválik közülük a főnök lakása a maga nagyobb, kényelmesebb voltával. Valamennyi az ovális alakú, központi fekvésű piactér körül rendeződik el. Az épületek váza fa, a falak vagy fonottak, vagy boronából emelték azokat.

Az eltört, eldobott, elhullott leleteken kívül elrejtett holmikra is akadt *Reinerth*. Így egy esetben hat edényt egymásba helyezve, egy másik esetben pedig hat karperecből, egy lándsacsúcsból és egy szárnyas baltából álló bronzkincsre akadt.

Valamennyi a délnémet bronzkor urna-temetős periódusából származik.

Az iszapban tölgy-, bükk- és jávorlevelek lenyomatát konstataulta az iszapból nyert himporból pedig meg lehetett állapítani, hogy hogyan változott a környék növényzete s hogy a sziget 2200—1800 táján Kr. e. keletkezett, tehát az itteni neolithikus periódus végén jött létre, de még nem volt

lakható. Lakhatósága csak a település idején állott elő, a tőzeges felület kiszikkadása után.

Reinerth azon a véleményen van (v. ö. 46. l.), hogy a boronaeépítkezés a késő bronzkor találmánya. A perjámosi Sanchalmon már az aeneolithikus periódus rétegeiben is ismételtelen konstatáltam.

Nagy érdeklődéssel várjuk szerzőnek a részletes feldolgozást tárgyaló munkáját, mely temérdek részletkérdésre fog teljes világosságot deríteni s mélyebb betekintést fog nyújtani a délnémet bronzkor végén élt ősember belső életébe is.

Kolozsvár. *Dr. Roska Márton.*

Magyarország régészeti irodalma 1928-ban.*)

I. Öskor.

Dr. Hillebrand Jenő: *A nyirlugosi obsidian nucleus-depotteletről.* (Arch. Ért. 1928. évf. 39—42. old.)

Európa legszebb obsidián-nucleus leletét a Debrecen és Nyírbátor között fekvő nyirlugosi „Erzsébet-hegyen” még 1923-ban találták. 12 darabból áll, hosszúságuk 19—11 cm., súlyuk 2200—720 gramm között változik. Anyaguk valószínűleg a tokaji hegyekből származik. A készítési mód nagyon jól felismerhető rajtuk.

Dr. Zoltai Lajos: *Régészeti ásatásaink 1928-ban:*

a) *III. Hajduhadházon: rézkori tűzhely.* Debrecen szab. kir. város múzeumának (a Déri-múzeumnak) kiadványa, XXIII. 43. oldal.

A hajduhadházi állomás mellett a téglagyár területén 5 m. mélységben három darab elentett élő rézcsákányt találtak. A csá-

kányok alatt egy kb. 24 négyzetméter kiterjedésű tűzhely volt, amelyen 2—8 cm. vastag égett föld, korom és faszén keverék rétege húzódott, benne néhol fatörzsmaradványokkal. Magában a tűzhelyben semmi sem volt. A csákányoknak tokos nyéllyuka van és mesterjegy-féle beütemezett körös-dísz van rajtuk.

b) *V. Hajduszoboszlón: rézkori temető és telep.*

A hajduszoboszlói állomás mellett csatorna-ásás közben bukkantak a temetőre és telepre. A temetőből 12 sírt tártak fel rendszeresen, melyek mélysége 60—90 cm. között váltakozott. A sírokban a férfiak épűgy, mint a bodrogkeresztúri és pusztaitvánházi temetőkben, a baloldalukon, míg a nők jobboldalukon feküdtek, Dk.-Ény.-i irányban, zsugorítva.

A mellékletek: a férfiaknál az edényeken kívül kőbalta, kőbuzogány és nyílcsúcs, a nőknél a gyöngyök gyakoriak. Három sírban rézszerszámokat is találtak (vést, tűt és árat). A talpcsöves edény, kova-penge és nyílcsúcs jellemző a temetőre.

Dr. Hillebrand Jenő: *A pusztaitvánházi kora rézkori temető.* (Archaeologia Hungarica, 1929. IV. füzet.)

Szerző arra való hivatkozással, hogy a pusztaitvánházi temetőről az Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyvének II. folyamában és a Wiener Praehist. Zeitschr. XIII. kötetében, továbbá az Archaeologiai Értesítő 1928. évfolyamában már beszámolt, csak német nyelven írja le összefoglaló monografiájában e korarézkori temetőt. A monografia kilenc fejezetében az ásatás területén kezdve, végig vezet a sírok leírásán. A megállapítható temetkezési rítus után az eszközök, fegyverek, ékszerek és a kerámia leírásával megállapítja azt a kultúra-kört, amelybe a temető tartozik. Majd a hazai rézkor felosztásával, abszolút és relatív kro-

*) Az ismertetésben csak az 1929. év júniusáig beérkezett folyóiratok cikkei vannak.

nológiájával foglalkozik, végül az önálló rézkor kérdésénél fejt ki a maga nézeteit.

A mű 51 negyedréte ivoldalon, 7 táblával és 70 képpel van illusztrálva.

Szerző 1925. év szeptemberében és 1927. májusában összesen 32 sírt tárt fel.

A sírok általában 1 méter mélységben és K.-Ny.-i irányban, sárgás agyagban voltak. A férfiak a jobb oldalukon, míg a nők a bal oldalukon, mindig zsugorítva feküdtek. Férfi sírokban többnyire kopapengéket (fej alá téve), a nők nyakán márvány gyöngyöket találtak. A csontvázak lábainál disznó-, vagy juh-csontok feküdtek, amiből megállapítható, hogy ételt tettek a halott mellé. A visszajáró lélektől való félelmükben a halottat zsugorítva, szinte guzsbakötve temették el, sőt nem egy esetben a lábfejet is megcsontkították.

Legérdekesebb a 6-os jelzésű sír, amelyben a csontváznak még csak a nyomát sem találta. Jelképes temetkezésnek mondja ezt Hillebrand. Az edény mellékletek a sír hossz tengelyében vannak felállítva (6 darab). A fej helyén egy törött kopapenge, rajta keresztben egy dupla hegyű réz-ár volt.

Volt a temetőben két kettős és egy hármas sír is.

A talált *eszközök* leírásánál behatóbban a réz késekkel foglalkozik és kimutatja, hogy azok a neolitikori sílex-pengéknek az utánzatai.

A sírokban talált *edények* két fő formát mutatnak. Az egyik köcsög-forma, két kis füllel; a másik fajta pedig a mi virágcserepeinkre emlékeztet és bütyökfüles. Ez a két forma az egész kultúra-körre jellemző, mert ugyancsak ezeket a formákat találták Bodrogkeresztúron is. A legtöbb edény díszített. Egyik edény mészbetétes. Általában az edényeken a minták olyan szépek és tökéletesek, hogy szerző arra a következtetésre jut, hogy azokat nem otthon, az asszonyok,

hanem vándor gerencserek, még pedig férfiak készítették.

A talált edények és réztárgyak vizsgálata arra a megállapításra vezet, hogy a pusztai várházai temetőt, illetve annak anyagát csak a teljesen hasonló kultúra-körű bodrogkeresztúri körbe lehet sorozni, amely kultúra-kört még akkor állapította meg a szerző, amikor a pusztai várházai temető ásatásához hozzá sem kezdett. A magyarországi rézkorszakot az irodalom beható tanulmányozása után a következőképpen osztja fel: 1. *Körézkor* (Erőd, Tiszapolgár?), 2. *Korarézkor* (Bodrogkeresztúr, Pusztai várház, általában bodrogkeresztúri kultúra), 3. *Javarézkor* (szórványos leletek, talán Erőd legfelső rétegei?).

Dr. Roska Márton: *A kettős, ellentett élő vörösréz csákány stratigrafiai helyzete Erdélyben.* (Arch. Ért. 1928. évf. 48—53. old.)

Erdély területéről több ellentett élő vörösréz csákány került elő s a szerző leggyakoribb előfordulás helyéről *erdélyi típusnak* nevezte el. Két változatban található aszerint, hogy a nyél-lyuk hol van fúrva a csákányon? Az egyiknél a lyuk a hossz tengely közepén van. Ennek a típusnak stratigrafiai helyzete Erdély területén megállapítható. A másiknál pedig a nyélre merőlegesen álló élhez közelebb foglalt helyet. A közepén fúrt lyukúak közül egy Erősdön abból a rétegből került elő, ahol már nincs meg az edényfestés, azonban a zsinédíszítés hatása meglátszik. Aeneolithikus. A Brassóban talált csákány, az erdélyi barlangokban és a diluviális terraszokon található edény díszítésekhöz hasonló edény maradványokkal került elő. A harmadik darabot Marosdécsen aeneolithikus temetőben találták.

Erdélyen kívül eső területről, Târgu-Ocna városban festett kerámiás telepen 3 db. vörösréz csákány került elő s ezek kö-

zül az egyik, a közepén fúrt nyéllyukú típusnak fejlettebb formája.

Ezeket a csákányokat hosszú ideig használhatták. Egyszerre lépnek fel az „álfestést” jellemző agyagművességgel, bár nem hozhatók azzal összefüggésbe.

Használták só-, réz-, arany-bányászásra egyaránt, amit előfordulási helyük bizonyít.

Dr. Tompa Ferenc: *Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében.*

a) *I. A hangospusztai lelet.* (Arch. Ért. 1928. évf. 202—204. old.).

Még a múlt század 80-as éveiben találtak egy nagyobb zárt aranyeletet Uzdborjád mellett, Hangospusztán, Tolna megyében; azonban csak 1927-ben jutott, vásárlás útján a Nemzeti Múzeum régiségtárába. A sok csüngőből, láncból, töredékből és sok apró arany gyöngyszemből álló lelet, a hazai bronzkori kultúrára nagyon jellemző. Intenzíven Hubert Schmidt foglalkozott ezekkel és a leletet osztályozta is. Tompa az osztályozás nyomán ismerteti a lelet korát a magyarországi bronzkori kultúra III. periódusába sorozza.

b) *Az angyalföldi kincslelet.* (Arch. Ért. 1928. évf. 54—62. old.).

Angyalföldön még 1925. tavaszán, homokbányászás közben, négy őskori aranyedényt találtak egymásra borulva. A legalsóban gyöngyök, gombok és aranytöredékek voltak. A 3 csésze és 1 tál majdnem 1 mm. vastag aranylemezből vannak trébelve. Egy kivételével fülesek. Díszítés-formájuk azonos. Az edények szája mindjárt a hason emelkedik és kissé befelé húzott. A fenekük homorú. A trébelés kétféle számmal történt: hegyes árral, mellyel két apró pontsort és 4 mm. vastag tompa tárggyal, mellyel 3 sor lencse-formájú dísz domborítottak ki. A díszítés csak az edény

hasától kezdődik a száj felé, vízszintesen. A fenék és a has alsó része dísztelen.

A csészek fülei, helyesebben fogantyúi, négyszegletes csavart sodronyból készültek, amelynek két vége egészen laposra van kalapálva és 2—2 arany szeggel vannak az edény falához erősítve. A fogantyúk alakja olyan formájú, mint egy felül megnyújtott és így sarkot alkotó görög Ω , csak hogy az alsó része, ahol a sodrony vége laposra van kalapálva, kissé befelé hajló.

A négy edény közül az egyik, amelynek fogantyúján még négy darab négyszögletű huzalból készült gyűrű nagyságú karika van, érthetetlen úton-módon a londoni Britich-Múzeumba került.

Egy csészének fogantyúja nincsen, ennek magassága valamivel nagyobb (9.1 cm.), mint a többie (8.5 cm.).

Teljesen más alakú és díszítésű a 1.5 mm. vastag lemezből készült 16 cm. száj- és 4 cm. fenékátmérőjű és 4.7 cm. magas aranytál. A behajlított szája felé a benyomott fenékből 30 keresztben barázdált bordadíszítés indul radiálisan, amelyek egy-egy nagyobb dudorban végződnek.

Az edényekben talált tárgyak között egy bronzmagot vékony aranylemezzel borító, lapos testű 4 cm. hosszú madár alak van, amelynek feje hiányzik. A nyakán friss törésnyomok látszanak. Testét két koncentrikus pontkör díszíti, a nyakán és a farkán. Valószínűleg kacát ábrázolt, amely halstattkori edényeknek volt perem díszítője.

Találtak 7 darab gömbszelet alakú, színes felületű gombot is a kincslelettel. Az előkerült 3 aranygyöngyszem mind más formájú. A leletet még 7 tekercs aranyszalag egészítette ki.

Az edények minden valószínűség szerint magyarországi származásúak. A dudor és pontdíszítés, továbbá a forma és az arany finomsága, színe igazolja ezt. Az arany edények déli csoportjába tartoznak és a késő bronzkori és a halstatti formák kevere-

dését mutatják. A lelet korát szerző a korai vaskorszak első periódusába utalja.

c) *II. A felsőzsidi lelet.* (Arch. Ért. 1928. évf. 204—207. old.).

Felsőzsidén, Zalamegyében, földásás közben egy agyagedényt találtak, amelyben 14 darab aranyhuzalból álló gyűrű, 6 darab díszített aranylemezke és egy gombolyag aranszalag volt. A gyűrűk kettős aranyhuzalból spirálisan vannak fonva s hurokban végződnek. Teljesen hasonló gyűrűket Velemszentviden találtak, azok azonban bronzból készültek. Magyar típust képviselnek. Az aranylemezke koncentrikus körökkel díszítettek. Tompa úgy véli, hogy díszítárgyak voltak, vagy kultusztárgyak díszítésére szolgáltak. A korai vaskor legrégibb időszakából valók.

Dr. Tackenberg Kurt: *Néhány korai germánlelet Magyarországon.* (Arch. Ért. 1928. évf. 63—67. old.).

A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának gyűjteményéből ismertet szerző *egy sötét fekete edényt*, amely horogkeresztekkel fogaskerek technikával van díszítve. A díszítés formája ugyanolyan, mint a nyugatgermán kultúrának K. u. 100. körüli periódusaiban, amikor az akkor élő nyugatgermán quádok, akik ezt a kultúrát képviselik, nálunk Északmagyarországon laktak. Ezt a körülményt figyelembe véve szerző, a különben ismeretlen lelőhelyen talált edényt, Északmagyarországról származónak tartja.

Ismertet még *egy La-Tène korabeli vaslándzsahegyet*, amelyet a rajta edzés által keletkezett szabálytalan (kerék, ovális, három- és négyszögű) bemélyedések miatt, az országunkban tanyázó keletgermán törzsek művének tart.

Szerző ismertetését *egy hasas edény* bemutatásával zárja le s megállapítja, hogy az ú. n. korai román kultúra kiinduló helye

nálunk Nyugatmagyarországon van, s innen terjeszkedik szét a korai La-Tène korban.

II. Rómaikor.

Nagy Lajos: *Egy pannoniai terra sigillata-gyár.* Adatok a M. Nemzeti Múzeum szilasbalhási táljának műhelyéhez. (Arch. Ért. 1928. évf. 96—113. old.).

Az általában terra sigillata edényeknek nevezett és nálunk is elterjedt, vörösre égetett, esetleg domborművel díszített edényeket nagyrészt nem Pannonia területén készítették az egykori fazekas mesterek. Azokat részben a lakosság hozta magával, vagy pedig a kereskedelem révén kerültek hozzánk. Voltak azonban Pannonia területén is fazekasok, akik maguk is készítettek ilyen edényeket (szürkés, vagy barna színben). Szerző egy szilasbalhási tál és egy papföldi edény töredékeit veszi beható vizsgálat alá és megállapítja, hogy azok Domitianus császár uralkodása idejében készültek. Készítője a motívumokat délgalliai mesterek műveiről vette át. A díszítések nem relief-szerűen, élesen állanak ki, hanem laposan s ez jellemző a műhelyre. A gyár helyéül szerző — feltételelesen — Aquincum környékét állapítja meg.

Jankó László: *A kisdíósi „Petronius sírkő”.* (Arch. Ért. 1928. évf. 207—210. old.).

Még 1868-ban találtak Kisdíópusztán, Veszprém megyében egy sírkövet, amelyről azt tartották, hogy az Valens császár ipjié: Petroniusé lett volna. A feliratból azonban világosan látszik, hogy az Petronius libertusának: Licconak és feleségének: Gallának, meg unokájuknak: Gallionak készült. A felirat betű-formái, s alakja is az I. századot jellemzik s keletkezésének e korba helyezését a H · S · S formula is igazolja. — A sírkövet különben az Arch. Közl. 1868. évfolyamában Römer Flóris, majd a C. I. L. is közli III. köt. 6480. szám alatt.

Rhé Gyula: *Újabb ásatások eredményei Balázán.* Évi jelentés a veszprémi múzeum és múzeumi könyvtár 1927—1928. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról. (Veszprém, 1928. 48—59. old.).

Az 1926. évi ásatás egy 152 négyzetméter területű *nagyterem* maradványait hozta napvilágra, amely úgy a falak mentén, mint a terem közepén és hosszában légfűtéses csatornával volt ellátva. Leletek híján csak az tehető fel, hogy valami nagyobb gyűlekező terem lehetett. A falfelületein sok helyen meglátszik az egykori falfestés maradványa. A festéseken kevés a levél és virág-dísz. — Ugyanabban az évben egy másik épület romjait is ásták ki; *ez családi ház volt.* Az alaprajzból jól kivehető, hogy egy kettős kiképzési, 8 oszlopos épület volt, amelynek atriuma és peristiliuma volt. Az egyik helyiség sarkában nagyobb felületű téglá terazzo maradt meg. — Harmadik helyen ásatva egy folyosós-épület fala mellett *kővel burkolt úttestet* találtak, melyről szerző azt mondja, hogy az lenne a Balázán megállapítható első római útrészlet. — Az ásatási területen talált *érmek* az épületek építésének korát az I. század végére, a lerombolását pedig Marcus Aurelius és Probus császárok közötti időre datálják.

Herváth Tibor Antal: *Új szombathelyi Dolichenus-oltárkő.* (Arch. Ért. 1928. évf. 210—211. old.).

1928-ban Szombathelyen egy Jupiter Dolichenusnak állított márványoltárt találtak, melyen a felirat majdnem teljes. Két beneficiarius consularis állíttatta a leg. X. geminából. Készült — mint a feliratról kitűnik — Caracalla császár harmadik konsulsága idején, tehát 208-ban.

Nagy Lajos: *Pelta díszítés a pannoniai köemlékeken.* (Arch. Ért. 1928. évf. 68—95. old.).

Szerző azokat a köemlékeket, ill. leírás-

sukat mutatja be kevés kivétellel, amelyeken a feliratok mellett pelta-díszek (amazonpaizs) vannak. Tanulmányában azonban csak a Pannoniában előforduló emlékeket tárgyalja. A pelta-díszek a feliratos mező keretezésénél a háromszögű, vagy trapéz-alakú ansae helyetteseiként jelennek meg. Eredetileg a bronztáblákra vésett feliratok felerősítésére alkalmazták, amely azonban tovább fejlődik s a köemlékeken elvesztve eredeti rendeltetését, pusztán dísznek marad meg. Elterjed olyan formában is, hogy a peltának két szára állat- vagy madárfejen végződik s a közbelső, találkozó szárrak levél- vagy virágszirommá alakulnak át. A formák eredete a hellenisztikus korra vezethető vissza; a római birodalomban a Kr. u. II. században, mint a feliratos emlékek kereteinek díszei jelennek meg.

Paulovics István: *Köemlékek ürömi késő-római sírből.* (Arch. Ért. 1928. évf. 211—215. old.).

Üröm községben (Pest megye) 1926-ban 4 sírköből összeállított késő-római sírt találtak. A sírkövek közül az egyiket felírás nem volt, a másik kettő pedig, a rajtuk levő feliratok szerint, az aquincumi collegiumokra vonatkozik. A negyedik köemléket, amelyet Aelius Donatus készíttetett, úgy méregették, hogy valamibe beleilleszthessék.

III. Népvándorlaskor.

Fettich Nándor: *A zöldhalompusztai szkíta lelet.* (Archaeologia Hungarica III. 8. táblával és 3 szöveg közti képpel).

A Miskolctól délre fekvő Zöldhalompusztán, a tulajdonos Kubik-család családi sírkertjében dolgozó munkások egy szkíta halotthamvasztásos sírra bukkantak, amelynek mellékletei kis arany-gombok, szarvasalak és lánc töredékei voltak. A leletből a legfontosabb egy trébelt művi szarvasalak, amelyet a munkások ketté törtek. A két rész

37 cm. hosszú, a hátulsó résznek 14·8 cm., az elsőnek 20·5 cm. a magassága. Leroskadó szarvast ábrázol, amint fejével hátrafelé néz. Agancsa előre áll. A szörzetet bizonyos kubisztikus felülettel erősen hangsúlyozták. A szemet és fület külön rekeszekkel ábrázolják, amelyekben ma is meg vannak a világoskék színű berakások. Felerősítése a hátsórész szélére forrasztott arany karikák segítségével történt.

Szerző szerint a szarvaskép kompozíciója Dél-országból származó leletekkel azonos, s így nem önálló szkita elgondolás. Legközvetlenebb kapcsolatot a kotromskajai és tápiószentmártoni szarvasalakokkal és a vettersfeldi leletekkel mutat, s ezek egybevetésével megállapítja, hogy a „zöldhalompusztai szarvas abból a korból származik, amikor a szkíták az archaikus kor első nehézségein túljutva, a legkorábbi görög állatképeket és azok részleteit a maguk stílusába már átvették és a maguk barbár kubisztikus stílusát már kifejlesztették volt”.

A munkához függelékképpen a magyarországi szkita hialotthamvasztásos sírok kronológiáját adja s abban e leletet a tiszavidéki csoportban a 6-ik helyre sorozza. Megjegyzi azonban, hogy a szkita kultúrának a nyugati kultúrához való viszonya ez idő szerint még problematikus.

Fettich Nándor: *Öntött phalerák a lovas-nomádok magyarországi régészeti hagyatékában.* (Arch. Ért. 1928. évf. 114—127. old.).

A Hampel-féle kora-középkori II. emlékcsoport eddig ismert típusaihoz egy újabb lelet járul, amely Gyuláról származik. A lelet bár csonka, mégis megérdemli a vizsgáldást, mert újabb adatot szolgáltat a keleti lovasnomság kultúrtörténetéhez. Legfontosabb közülök 3 drb. bronzból öntött phalera (kerekalakú lószerszámdísz), amelyek díszítése jellegzetes vonása a nomád művés-

zet térkitöltő elvének. Azonkívül a díszítő elemek felépítésének rendszerében az első és másodlagos elemeket összesíti, s így új díszítményt hoz létre.

A phalera közepe egy koncentrikus körgyűrűvel rozettát alkot. Majd ismét két koncentrikus körgyűrű következik, amelyek egy új rozettát képeznek. A két rozetta egyesítése, ill. felülről való nézete pedig ismét új díszítményt, egy nyolclevelű virágot ad. Fettich alapos vizsgálat tárgyává teszi a lelet miliójét, amelyet az egyes darabok analógiájából határoz meg. Megállapítja, hogy a motívumok észak Mongólia és csatlakozó területek barbár népének Han-korszakbeli kultúrképeivel egyezők.

Szendrey Ákos: *A miszlai gót sírlelet.* (Arch. Ért. 1928. évf. 222—225. old.).

1920-ban a Tolnamegyei Mislán, egy értékes gót-sírleletet találtak, amelyben egy pár ezüst fibula, egy pár aranykosaras fülbevaló, bronztükrő, két darab karperec, ezüst csíptető és három darab borostyángyöngy volt. Majdnem teljes roillelte felszerelésnek mondható. A fibulából a lelet kora, bár az nem hiteles ásatásból származik, a VI. sz. második negyedére tehető és a dunapentelei, dombovári, továbbá a krimi kultúrkörhöz tartozik.

Dr. Zoltai Lajos: *Régészeti ásatásaink 1928-ban: I. Kabán: egy hunn-avarkori lovas-sír.* (Debrecen, 1928.)

Kabán község vasútra vezető utcájában, házépítés alkalmával egy hunn-avarkorbéli lovas sírt találtak, amelyben a kinyújtóztatva eltemetett 176 cm. magas halott 2·40 m. mélységben É.-Ék. felé feküdt. A melléje temetett kisméretű ló váza zsugorított helyzetben volt. A sír mellékletekben elég gazdag. A lószerszám tartozékain kívül egy keresztvas nélküli egyenes, hüvelyes vaskard, hüvelyes vaskés és vascsat, rossz

ezüsből készített (több darab) szíjvég került elő. A bal halántékon egy arany fülbevaló volt, öt gömbből összeferasztva. — Az utca másik oldalán, a térszín szemmel láthatólag lefelé lejt, ahol egy ér folyt. Az érnek távolabbi részén, a községtől Ény.-ra, még 1877-ben árpádkori sírokat bontottak fel.

II. Pusztá-Halápon: hunn-avarkori temető.

Pusztá-Halápon a vasúti megálló közelében, irtás és lehordás alkalmával emberi csontvázakra bukkantak. A hitelesítő ásatások alkalmával 12 sírt tártak fel, ezekből csak két sír mellett volt igen kevés melléklet. A csontvázak általában alacsonytermetűek; egynek kivételével mind nyújtózott helyzetben, hátán fekvé voltak. A domb tetején 170 cm. mélységben ismét csontvázra találtak, ennek a felső testrésze hiányzott, a rövid és vékony lábszárak pedig azt mutatták, hogy az eltemetett még gyenge és fejletlen lehetett. Úgy ennek mellékletei, mint a szórványos leletek a cikói, keszthelyi, mártélyi és regölyi hunn-avarkori leletekkel azonos.

Kiss Lajos: *Újabb honfoglaláskori leletek a nyíregyházai Jósza-Múzeumban.* (Arch. Ért. 1928. évf. 228—231.).

Beszteréd község határában levő nyíri-pusztán 1927-ben egy homokdombból honfoglaláskori sírt túrt ki a disznófalka. A lelet darabjait összeszedve kitűnt, hogy egy nagyon gazdag mellékletű, arany-ezüst-bronz és vastárgyakból összesen 102 db. tárgyat tartalmazó lovas sír került elő. A leletben szablya (arany verettel), öv és lószerszám díszek, továbbá ezüstveretű tarsoly s aranygombok vannak. A vastárgyak közül említendőek egy nyílcsúcs töredéke, rajta farostok maradványaival.

IV. Középkor.

Dr. Zoltai Lajos: *Régészeti ásatásaink 1928-ban.*

IV. Pusztá-Monostoron: középkori temető.

A hajdani monostorfalvi templom-rom ásatásakor, mely egy dombon fekszik, a gazd. akad. földjén, a nyírbátori vasút kanyarulatánál, a templom körül a széthányt téglák között sok emberi csont, sőt két érintetlen csontváz volt található. A néhol még meglevő téglasorból és egy összetört középkori edény töredékeiből szerző azt következteti, hogy a Zsigmond királynak egyik levelében idézett szentpál-telki pusztá ezen domb körül terült el, sőt nem lehetetlen, hogy a kis templom, illetve kis kápolna annak idején Remete-Szent-Pálról kapta nevét.

Dr. Bálint Alajos.

Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Az igazgató-választmány megbízásából szerkesztette Csutak Vilmos igazgató. A Székely Nemzeti Múzeum kiadása. Sepsiszentgyörgy, 1929. 780 l.

Mikor 1909-ben az Erdélyi Múzeum Egyesület fennállásának ötvenéves jubileumát ünnepelte, e sorok írója — mint egyetemi hallgató — boldognak érezte magát, hogy az egyetemi hallgatók részére megállapított mérsékelt díj lefizetése ellenében tagja lehetett annak az egyesületnek, amely 1859-től 1909-ig (s azóta is) az erdélyi és az egyetemes magyar kultúra szolgálatában olyan nagy érdemeket szerzett s amely munkálkodásának gyümölcseit hatalmas könyvtárában, kincseket érő közgyűjteményeiben készen kínálta a tudományokra szomjas egyetemi ifjúságnak.

A jubileumra kiadott emléklapett — ifj. Vastagh György műve — nem csak a jubileum örömét hirdette, de kegyelettel áldozott az alapító gróf Mikó Imre és gróf Kemény József emlékének is s a Pallas szob-

rot tartó szimbólikus női alak szabadon lévő jobb kezének ujját, a múzeum egykori épületére, a botanikus kertben álló Mikó villára mutatott. Figyelmeztetett arra, hogy a hatalmas intézménynek szülőháza az a villa volt, amely első otthonául is szolgált.

A húsz esztendővel későbbben létesült Székely Nemzeti Múzeum nem ilyen előkelő villában született, de bölcsőjét ugyanaz a fajáért áldozatra kész, magasabb elismerés várása nélkül is lelkesedni és dolgozni tudó erdélyi lélek ringatta. Amit a Mikó villa jelentett az Erdélyi Múzeum Egyletnek, ugyanazt jelenti az imecsfalvi Cserey kuria a Székely Nemzeti Múzeumnak, amelynek bölcsőjénél nem férfiak állottak, hanem az áldozatkész székely asszony, özv. Cserey Jánosné, Zathureczky Emilia, aki 1875. júniusában imecsfalvi kuriájában szerveztetett s a székely nép áldozatkészsége által folyton gyarapított Cserey-Múzeumát Háromszék, Csík és Udvarhely vármegye székely közönségének adományozta.

A tényleges átvétel 1879. szeptember 15-én történt. Ennek az eseménynek ötven éves jubileumára készült ez a hatalmas emlékkönyv, amelynek tudományos anyaga a múzeum gyűjteménytárai szerint könyvtári, levéltári, régészeti, néprajzi, művészettörténeti és természetrajzi értekezéseket tartalmaz.

Bennünket ez alkalommal csak a régészeti rész érdekel, de azok a szálok, amelyek intézetünket még kolozsvári éveiből a Székely Nemzeti Múzeumhoz fűzték, feljogosítanak arra, hogy az emlékkönyv vonatkozó részének ismertetésén keresztül ösztönözve lélekkel hirdessük mindenütt, ahova folyóiratunk eljut, annak a lankadatlan munkának dicsőségét, amely lehetővé tette, hogy az imecsfalvi kuriából kiindult kis gyűjtemény, ötven év után egyike azoknak a kulturális intézményeknek, amelyek az európai tudományosság szempontjából is nem csak

figyelmet érdemelnek, de mindenkor a legteljesebb elismerést váltották ki.

De a tudomány szempontjain kívül ez a jubileum a magyar szempontokat is eszünkbe juttatja. Nagyobb elismerést e tekintetben aligha mondhatunk annál, mintha megállapítjuk, hogy a Székely Nemzeti Múzeum is követte gróf Mikó Imrének nehéz időkben adott tanácsát: „nekünk munkálnunk kell, hogy éljen nemzetünk, tanuljunk, hogy az idők harcát megállhassuk; tanuljunk főleg hazánk multját és történeteit”. Ez a mult a legbiztosabb alapja a jövőnek.

Ezt a munkát Vasady N. Gyula, Nagy Géza, Benke István, Székely Bendeguz, Várkonyi Endre, Péter Mózes, Domján István, László Ferenc, Zajzon Ferenc, Csutak Vilmos, Felszeghy István, Kernné Bibó Erzsébet, Andrási Tivadar és ifj. László Ferenc odaadása és megértése tette lehetővé. Közülök nem egy európai nevet szerzett magának a múzeumügy szolgálatában. Az ő munkájuk következménye, hogy amikor sok hasonló közgyűjteményünk még ma sem tudott kiemelkedni a provinciálizmus köréből, a Székely Nemzeti Múzeumot nem kell felidegeníteni sem a magyarság, sem a tudományos világ számára. Ez a munka valóban megérdemli, hogy neveik említésével azoknak az érdemeit is elismerjük, akik elődeiknek a kegyelet oltárán áldoztak, de önmaguk munkájának még az említését sem tartották magukhoz méltónak.

Az ő szívós, eredményes munkájuk hatalmas cáfolata annak a megállapításnak, amelyet az alakulás után nem sokára Pulszky Ferenc tollából olvashatunk az Archaeologiai Értesítő 1879. évi kötetének 410. lapján: „Elégge sajnós, hogy e gyűjteményt a Székelyföldön illően megbecsülni nem tudják”. Lehet, hogy ötven évvel ezelőtt igaza volt Pulszky-nak. Ha igen, akkor ez csak még nagyobbá teszi azoknak az érdemét, akik olyan generációt tudtak nevelni,

amely meg tudja becsülni a ma már Európaszerte mindenütt ismert Székely Nemzeti Múzeumot.

A 780 oldalas kötetnek bennünket érdeklő régészeti része 252—410. lapokon található, amelyet jól kiegészít a 714—719. lapokon található régészeti bibliográfia. A cikkek ismertetését az alábbiakban adjuk.

* * *

1. Andriesescu J.: Az archaeológia tanulmányok fejlődése Romániában az utolsó évtizedekben.

Ez a cikk már nemzetközi vonatkozásai miatt is nagy érdeklődésre tarthat számot, annnyival is inkább, mert az arra leghivatottabb ember, bukaresti egyetemi tanár s a Nemzeti Régészeti Múzeum igazgatója írta. Figyelmet érdemel azért is, mert román megvilágításban csak az imént olvashattuk az erdélyi magyar régészek munkájának kritikáját s most alkalom kínálkozik arra, hogy a két legnagyobb magyar múzeum (Erdélyi Múzeum Régiségtára és a Székely Nemzeti Múzeum) közismert működését párhuzamba állíthassuk a Románia területén eddig végzett munkával.

Az archaeológiai tanulmányok és kutatások a Comisiunea Monumentelor Istorice keretében vannak megszervezve, amelynek az ország minden részéből és minden időből származó műemlékeket is gondoznia kell. E bizottságon kívül működik a római román iskola, amelyet Párvan alapított.

A központi bizottságnak vannak vidéki bizottságai, levelezői, gyűjtői. „A vidéki múzeumok azonban elképzelhetetlenül szegények és legszegényebb a bukaresti Nemzeti Régészeti Múzeum, amelynek az élükön kellene állnia”. Saját helyisége nincs, a legielégzetesebb műemlékek és az ásatási anyag ládáiban hever. „Ez a helyzetünk: várunk és dolgozunk a jobb jövőért”. A javulás azonban Párvan működése óta határozottan tart.

Paleolith emlékek csak legújabbban kerültek elő Besszarábiában, Dobrudzsában, Közép-Moldovában és a Prut völgyében. Kutatják a Kárpátok barlangjait s majdan a Duna mellettiakat. A neolithikumnak is vannak emlékei, de azok közt ma is az erősi telep a legfontosabb s az újabb kutatásokról csak annyit tudunk a cikkből, hogy a dunai síkság sűrűn és jól lakott terület volt. A Duna vidékének bronzkori emlékei is feltáratlanok. A Scythia-hallstatti kor emlékeit a Dél-Besszarábiában és Dobrudzsában lévő halmokban kellene felkutatni.

A prerómai, görög, római élet emlékei is többet mondanak, mint évekkel ezelőtt s nem késhtetik az idő, mikor figyelmet fordítanak a népvándorlás korára is.

Nem akarjuk részletezni azt a tudományos körökben mindenütt ismert munkát, amelyet a két magyar múzeum végzett, de hangsúlyozni kell, hogy mindezen a téren, amelyet ez a cikk mint megvalósítandót sürget, a két gyűjtemény (s a többi kisebb múzeum is) már régen jelentős eredményeket ért el.

2. Dr. Roska Márton: A Székelyföld őskora.

Azt a munkát, amely a Székely Nemzeti Múzeumban és egész Erdélyben a régészet terén folyt talán a legjobban az jellemzi, hogy az ötvenéves jubileumra készült emlékkönyv hasábjain ez a tanulmány megjelenhetett. Kétségtelen, hogy ebben szerzőn kívül azoknak van legnagyobb érdeme, akik munkájukkal hozzájárultak az anyag összehordásához. De hálátlanság volna, ha az emlékezés koszorúját legelőször nem a kolozsvári temetőben nyugvó Pósta Béla dr. sírjára tennénk, aki Istenadta tehetségével, szívós munkabíráásával s nagy nevelői munkájával iskolát teremtve, Erdélyt képzett régészekkel látta el s iskolájának hatását mindenütt érezte. László Ferenc és iskolája is ennek az iskolának köszönheti kifej-

lődését. A Székely Nemzeti Múzeum régészeti osztályában folyt munka mindenkor szervesen összefüggött az Erdélyi Múzeum Régiségtárában folyt munkával.

Ha az értekezésben megrajzolt kultúrkép még nem teljes s itt-ott hiányoznak a láncszemek, annak nem a szerző az oka, nem is a múzeum, hanem azok a nehéz körülmények, amelyekkel különösen az utolsó tíz évben küzdeni kellett. Tudja, érzi ezt a szerző is, amikor minden alkalommal rámutat a hiányok pótlásának szükségességére s maga hangsúlyozza, hogy a munkáról csak vázlatos képet adhatott, mert a mult emlékeivel szemben nem mindenki mutatta azt az érdeklődést amelyet mutatnia kellett volna.

Ennek dacára sikerült a kén megrajzolása, amelyből azok is betekintést nyerhetnek a Székelyföld őskorába, akik nem a szakember szemüvegén keresztül nézik a műveltség fejlődését. A tanulmány elsősorban ezeket tartotta szem előtt.

Az értekezés Csík, Háromszék, Udvarhely, Marostorda és Tordaaranyos vármegyék területével foglalkozik s felöleli mindazt a régészeti anyagot, amely a nyilvános és magán gyűjteményekben felfalálható volt s a már eddig publikált anyagon kívül *sok olyanról emlékezik meg, amelynek leírása itt kerül először a nyilvánosság elé.*

Az eddigi kutatások a paleolithikum alsó szakaszának emlékeit még sehol sem hozták napfényre. De a középső paleolithikum — moustieri kor — képviselve van a szentgericei kvarcvakaróval, amely *Elephas primigenius*, *Rhinocerus tichorhinus* és *Cervus megaceros* maradványaival, széndarabokkal együtt került elő. A felső paleolithikum a szitabodzai leletekkel van képviselve, ahol 1911. óta aurignaci telepeket és műhelyeket találtak s a solutrei kultúra szórványos emlékei is előfordultak. Ezeken kívül van még lelet Homorodalmásról, amely azonban hite-

lesítésre vár. Diluviális állat maradványok több helyről ismereteseek.

A neolithikumban a Székelyföld meglehetősen sűrűn lakott. A telepek egyrésze sánccal erősített. A neolithikumnak a vége van erősen képviselve azokban az emlékekben, amelyeket László Ferenc tárt fel. 1. a Háromszéki síkság szélén, a Baróti hegység keleti és déli lábánál, az Olt jobb partján és a mellék patakok völgyében, 2. a Bodoki hegység nyugati és keleti lábánál, 3. a Bodzai hegyek nyugati és északi szélén, szintén a Háromszéki síkság peremén az Olt mellett és a Feketeügy mellékpartjai mentén, 4. a Háromszéki síkságból kiemelkedő két domb oldalán a Feketeügy felett. Ezzel a területtel vannak összefüggésben a Barcaság szélén, az Olt balpartján lévő telepek.

Ezekhez kell még számítani a Marosmenti telepeket, amelyek közül ezidőszert csak a Kovács István által feltárt marosvásárhelyit ismerjük.

A fenti elterjedést László kutatásai derítették fel. Rendszeres ásatásokat azonban csak Oltszemen és Erősdön végezhetett. Az erődsdi telepen négy települési periódus (hét réteg) állapítható meg. A három alsó a festett keramikás, tehát az újabb kőkor végéről származik, a negyedik a neolithikus és rézkori emlékeket őriz.

A festett kerámiával kapcsolatban megjegyzi Roska, hogy ma is eldöntetlen kérdés, hogy vajon idegen befolyás alatt, vagy pedig Erdélyben s itt is Háromszék megyében, vagy pedig Kárpátokon túl Moldovában született-e meg.

H. Schmidt Erdélyből származtatja, míg Tompa Ferenc Tordoson keresztül a magyarországi neolithikum vonaldiszes kerámiájában, illetőleg a bükki kulturában látja eredetét. E sorok írójának a hómezővásárhelyi határban végzett ásatásai alkalmával talált festett edények mellett sok olyan is került elő, amelyek Tordos felé vezetnek s így a Tompa megállapításának helyességé-

hez nyújtanak újabb adatokat. E tekintetben még valóban sok adatra van szükségünk.

Az erődsdi legfelső réteg vezet át a Székelyföld rézkorába. A rézkort a gyergyó-szentmiklósi rézcsákány, két árközi fejsze, 21 bányabükki fejsze, egy szentgericei trapezoid véső, egy magyarósi balta s egy hévízi vésőn kívül a nyéllyuk nyúlványos balták több változata képviseli. Ilyenek a sáromberki, szederjesi, nyárádgálfalvai, kovásznai, sepsibessenyői, altorjai és székelyzsombori leletek.

Az ellentételtű csákányokat a várhegyi, albisi, bodoki, csernátóni, székelyudvarhelyi, mezősámsoni leletek képviselik. A sepsibessenyői rézfokos egyedül áll.

A telepek közül a sepsiszentgyörgyi, örkői, az alcsernátónyi, sepsibessenyői, dálnoki, fótosmartonosi, kézdíszenterkeszti, kézdíszentléleki, komoltói, nagyborosnyói, oltszemi, szentketolnai és a torjai érdemelnek említést. E telepek kerámiai anyaga azt tanúsítja, hogy a zsinédíszes edények e korban jönnek a Maros közvetítésével Erdélybe. (Erődsdi felső rétege, Örkő, Füvenyestető.) Ekkor lépnek fel a harangalakú edényekről ismert párhuzamos vonalak közé szorított mélyített pontsorok és élénk összeköttetés van a Maros alsó szakaszán lévő pécskai, szemlaki, perjámosi telepekkel (Réty, Erdővidék, Szentkatolna).

A bronzkor emlékei szórványos leletekkel, kincsleletekkel, települési nyomokkal és temetőkkel vannak képviselve. A leletek közül eszközöket, fegyvereket és ékszereket találunk. Vésők és balták vannak a legnagyobb számmal. A peremes, talpas és szárnyas balták (Mezősámsón, Sepsiszentgyörgy és Bölönről) csak egyes példányokban ismeretesek, míg a tokos balták száma meglehetősen nagy. Közük sok a magyar típusú, melyet szerző erdélyi típusnak nevez. Az első periódusok emlékének hiányát a beolvastással magyarázhatjuk.

A szórványos leletek közül figyelmet érdemelnek az eddig publikálatlan kézdívá-sárhelyi tokosbalták, a zágoni bronzkincs kalapácsa, a málnási, zágoni, mezőcikudi és csíkbánfalvi bronzkincs magyar (szerző szerint erdélyi) típusú sarlói és a két előbbi nyéllyújtványos bronzkései.

A fegyverek száma nem nagy. Öt tör ismeretes csupán és pedig kézdímartonosról, zaboláról, maroshévízről, székelyszenterzsébetről és mezősámsondról.

A kardok száma sem nagy. A Székely Nemzeti Múzeum őrzi a mogyorósi, kovásznai, bardóci és marosfelfalusi, az Erdélyi Múzeum az altorjai, sáromberki és székelyudvarhelyi, budvári leleteket, amelyek közt azonban bronzmarkolatot kard eddig nincs.

Csákány csak kettő van és pedig Nyárádszentannáról és Sáromberkéről. Sok figyelmet érdemel a két csillagos bronzbuzogány, amelyek közül az egyiket Felsőrákoson találták, a másiknak a lelőhelye ismeretlen.

A lándzsacsúcs két főtípussal van képviselve. Az egyik szárnyújtványos, a másik köpös. Az elsőből két példány van a mezőbándi leletből, az utóbbiból több típus ismeretes. Van a karatnai, medeséri, nagygalambfalvi, berecki és ojtózi leletekben.

Ékszerek közül leginkább a karperec fordul elő. Képviselve van a rétyi, bölöni, zágoni, málnási, csíkbánfalvi és marosfelfalusi leletben. Bronzkorongok a zágoni és a bölöni leletekből ismeretesek.

Az aranyleletek közül a bardóci és karácsonyfalvi aransodronyok, az olasztelki aranykarikák, a sófalvi aranytekercs érdemelnek említést. Az irodalomban eddig ismeretlenek a marosvásárhelyi rovátkás karikák és egy Marostorda megyéből származó arany fülbevaló.

A hallstatti periódusba utalt étfalvi aranyleletet, a rézben és cinszegény bronz-

ban előforduló típusok alapján, a bronzkorba sorolhatók.

Bronz kincslelet tizenhatsz helyen került napvilágra, ezek közül a bölöni, csikbátfalvai, erdőszentgyörgyi, kézdivásárhelyi, málnási, mezőcikudi, mezőkapusi, olaszteleki, sínfalvai és zágoni leleteket eddig nem ismerte az irodalom. Ez alkalommal mind-egyiknek rövid leírását és jellegzetes darabjainak képét is közli a szerző. A leletek nagyobb része a bronzkor végéről való, egy részük azonban már a hallstatti időkbe vezet.

Telepeket kevés helyről ismerünk. Ilyeneket jegyzett fel Orbán Balázs Szentábrahám határában. De ismerünk telepet Erked vár nevű határrészében, a csomortányi Várdombon, Sepsiszentgyörgyön, Szentkatolnán, Mezőbándon és Marosveresmarton. E telepek azonban, a két utóbbi kivételével, még hitelesítésre várnak. A sírokról még kevesebb adatunk van. Így a firtosváráljai, várhegyi, kézdiszentkeresztii, köpeci, csikszentgyörgyi, mezőmadarasi és marosvásárhelyi sírok égetett temetések emlékét őrzik, de nem rendszeres ásatások eredményei.

Rendszeres ásatással feltárt sírokat Mezőbándról és Sepsiszentgyörgyről ismerünk. Az előbbi urnás, az utóbbi zsugorított temetkezést foglalt magában.

Az előbb említett kincsleletek egyrésze (csikbátfalvai, erdőszentgyörgyi) már a hallstatti korba vezet bennünket. Ez a kor egyúttal a scythák kora, ezen a területen, akik már foglalásaik előtt is tartottak fenn összeköttetést Erdély területeivel. Ezt bizonyítják a bölöni füles bronzkorong és a zágoni füles gomb.

Scythá emlékeket őriznek az aldobolyi kard, a gerneszei sátoztartó bronz vége, a makkfalvi és tordai bronztükrök, a nagyborosnyói, várfalvi és nyárádszentbenedeki bronznyílhegy és a siklódi zászlórúd dísz; a Székely Nemzeti Múzeum 12 háromszéki lelőhelyről származó edényei, az Erdélyi

Múzeum Egyesület Régiségtárában a székelyszáldobosi urna, a zabolai csupor fül, a marosszentkirályi bronztű. E szórványos leletek valószínűleg sírokból származnak. Kétségtelenül sírokból származnak azok a leletek, amelyet Nagyalambfalván, Aldobolyon, Erkeken és Nyárádszentbenedek közelében kerültek felszínre. Rendszeres ásatás eredményeként kerültek elő a marosvásárhelyi Köteles Sámuel utcai feldúlt temető urnája és a Mikszáth Kálmán-utcai kilenc csontvázas sír. Ez a temető kétségtelenül igazolja, hogy e korban Erdély három kultúrhatárnak volt kitéve.

A hallstatti műveltségű scythá uralmat a La-Tène műveltségű kelta uralom váltotta fel. Az erőszakos hódítást egy csendes beszivárgás előzte meg, amelynek első emléke az Iklód pusztai kora La-Tène fibula és a nagyenyedi sír, amelyet éppen e folyóiratban ismertet a szerző.

E kor emléke általában szegény. A Székely Nemzeti Múzeum Bálványos váráról, Sepsibessenýöről gyöngyöket és vasláncsát, Köpecről néhány edénytöredéket őriz. Az Erdélyi Múzeumban őrzött mezőbándi emlékek azonban igen jelentősek. Ugyancsak itt őrzik a székelykeresztúri szekértemetkezés emlékeit is. Ennek a fontos leletnek is ez az első publikációja. E kor emlékei még a szindi vaskés és zablá és a gerendi bronz vadkan szobor.

A kelta uralommal részben párhuzamosan menő dák uralom emlékeiből, eddig a Székelyföldről semmit sem ismerünk s így éppen azok az emlékek hiányoznak, amelyek a történelmi időbe vezetnek át.

Roska munkáját népszerű összefoglalásnak nevezi. Célja bizonyára az volt, hogy az ötvenéves jubileum alkalmával még jobban felhívja a nagyközönség figyelmét a régi emlékek megbecsülésére. Hogy ezt a célt mennyiben sikerült neki a tiszta képet nyújtó összefoglalással elérni, azt a jövő fogja megmutatni. Hogy azonban eddig ismeret-

len leletek ismertetésével a tudománynak nagy szolgálatot tett, azt már ma is megállapíthatjuk.

3. Dr. Schroll Hermann: A háromszéki festett kerámia.

László Ferenc és Teusch Gyula háromszéki kutatásai több festett keramikás telep létezéséről tettek tanubizonyosságot s egyértelműleg megállapították, hogy e telepeken egy egészen idegen keramikai anyag is található, amelyet legtömegesebb lelőhelyéről csigahegyi kultúrának lehet nevezni. Szerző a 27 háromszéki és barcasági lelőhelyen eszközölt megfigyelések alapján a kettő közt még egy átmeneti kultúrát állapított meg, amely megtartja ugyan a festett kerámia formáit, de a festést már nem ismeri.

A festett kerámias kultúra a kőfűrást nem ismeri. A szarvas agancs kalapácsok nyéllyuka szegletes. A kőbalták egyoldalúak és laposak.

Az átmeneti kor a festett kerámiából fejlődik. A paphegyi alig megállapítható rétegekben az alsó részben előforduló festett cserepek mindinkább fogynak s helyüket olyan cserepek foglalják el, amelyek finom iszapolású vörös anyaggal vannak bevonva, amelyre fekete szegélyű vörös szalagok vannak festve. De vannak csak fekete szalagos edények is, amelyeknél a díszítést egyenesen az edény falára festették. Előfordulnak festetlen edények is, amelyeknek alakja a festett kerámiáéval egyezik. Ez a kerámia mindenkor élesen elkülönül a csigahegyi kultúra anyagától, amit az említetteken kívül az is mutat, hogy a kőfűrást ismeri.

A csigahegyi kultúrára jellemző a keresztelű csákány (Erősd), a peremes rézbalt (Sepsiszentgyörgy, Örkő), a zsinédíszes kerámia (Örkő, Erősd, Csigahegy, Steinbrückhügel, Kösberg), a gombosfejű kőcsákány, félhold alakú homokkő, tűzkő nyílhegyek. A szarvas agancs balták nyéllyuka kerek. A temetkezés föld alá sülyesztett kőládákban történt.

A két első periódust szerző aeneolithikusnak, a csigahegyi kultúrát határozottan rézkorúnak tartja, amely az arietizi kultúrával párhuzamosan halad.

4. Childe V. Gordon: Erősd és Dimini.

A Felső-Olt völgy festett keramikás civilizációja és a Dimini kultúra között szoros kapcsolat áll fenn; Diminit azonban nem lehet egyszerűen az erődsdi kultúra egyik ágának tekinteni. A két kultúra kiindulási helyét még nem ismerjük, de kétségtelen, hogy inkább testvéri, mint szülői és gyermeki rokonságban állanak. Feltehető, hogy a kiindulási pont közelebb volt Pannoniához, mint Erdélyhez s szerző a szerinte három, Tiszamenti keramikai csoport ismeretében nem tartja valószínűtlennek, hogy a polgári leletek is ebből a közös származó helyről indulnak ki. Ez a kérdés azonban még tisztázásra szorul.

5. Fethich Nándor: Az aldobolyi kard koráról.

A még 1880-ban talált scythia karddal szerző már a P. Z. 1928. évfolyamába is foglalkozott. Ez alkalommal a kard korát annak alakja, az egyes részeinek összeillesztése és a már meghatározott állatmotivum alapján teszi vizsgálata tárgyává s megállapítja, hogy a kard a magyarországi és erdélyi scythia török és rövid kardok köréből származik s kora azokétól nem lehet lényegesen különböző. Kora a magyarországi szkíta kultúra virágzásának idejére, hozzávetőlegesen a Kr. e. V. sz. közepe és a IV. sz. közti időre tehető.

6. Dr. Buday Árpád: A Székelyföld római régészeti feladatai c. cikkében főleg Orbán Balázs eddigi megfejtetlen adatai alapján azokról a kérdésekről beszél, amelyek még ma sincsenek eldöntve a Székelyföld római korát illetően.

Banner János.